

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNİVERSİTETİ

ZAHİDƏ MƏMMƏDOVA

BƏRPANIN ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI

DƏRS VƏSAİTİ

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin «24» aprel 2007-ci il tarixli «346» sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.

12692

BAKI – 2007

85.11973

№ 51

Elmi redaktor:

*Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin rektoru
memarlıq doktoru, professor G.H.MƏMMƏDOVA*

Rayçılar:

*Azərbaycan MEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
bölmə müdiri, memarlıq doktoru V.H.KƏRİMOV*

*AzMIU-nun «Memarlıq konstruksiyaları və abidələrin bərpası»
kafedrasının dosenti, memarlıq namizədi S.Ə.AXUNDOVA*

Z.G.Məmmədova. Bərpanın elmi-nəzəri əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı,
2007., 173 səh.

AzMIU

Memarlıq abidələrinə müasir baxışın formalaşmasının əsas mərhələlərinin xarakteristikası verilmiş, memarlıq abidələrinin bərpasının ümumi elmi nəzəri prinsipləri, eyni zamanda onların ərazisinin abadlaşması və müasir şəraitə uyğunlaşması məsələləri şərh edilmişdir. Azərbaycanın memarlıq irsinin bərpa problemləri vəsaitdə öz əksini tapmışdır.

Memarlıq abidələrinin diaqnostikası və mühəndis möhkəmləndirilməsinin əsas məsələləri şərh edilmişdir.

Memarlıq irsinin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli sənədlər dərs vəsaitinə daxil edilmişdir.

Dərs vəsaiti memarlıq fakültələrinin tələbələri və magistrləri, eyni zamanda memarlıq abidələrinin tədqiqi və bərpası ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Məmmədova, 2007

I FƏSİL
BƏRPA PRİNSİPLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA
AVROPA TƏCRÜBƏSİ

Antik dövr abidələrinə olan marağın yaranması.
XIX əsrin əvvəllərində onların bərpası

Memarlıq abidələrinin bütün dövrlərdə qayğıya ehtiyacı olmuşdur. Onları qorumuş, təmirini aparmış, bəzi hallarda isə bərpa etmişlər. Bu, ilk növbədə utilitar tələbatdan irəli gəlmişdir: çünki onlar öz zamanında müəyyən funksiyalar üçün inşa edilmişdi, bu funksiya cəmiyyətin tələbatına uyğun gəldiyi zamana qədər, tikililərin özləri də lazımlı hesab edilirdi. Çox vaxt utilitar tələbat ön cərgəyə çəkilmirdi: bu mövqə dəyərli dini məbədlərə, xatirə tikililərinə (zəfər tağları, sütunlar) aid edilirdi. Lakin memarlıq tikililərinə olan bu münasibət onların memarlıq abidəsi kimi dəyərləndirilməsindən irəli gəlmirdi. Bu, müəyyən mənada, antik dövr də daxil olmaqla, ilk dövrlərə aid mədəniyyətdə tarixiliyin hiss edilməsi xas deyildi, çünki tarixin qavranılması insanın yaranması və dünyanın sonu kimi anamlara malik sırf dini baxışlardan ibarət idi.

Yalnız xüsusi tarixi situasiyalarla bağlı ayrı - ayrı təzahürlər bu ümumi baxışlardan kənara çıxırdı. Məsələn, Roma imperatorlarından biri olan Mayorianın (457 - 461 il) onun şöhrətini və gözəlliyini əks etdirən Romanın monumental tikililərinə xələl gətirilməməsi haqqında fərmanı məlumdur. Bu fərman imperator hakimiyyətinin gücünü və nüfuzunu bərpa etməyə, varvarların basqınlarına qarşı durmağa çalışan Mayorianın siyasəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Romanın memarlığının çiçəklənmə dövrü onun üçün imperiyanın əzəmətini əks etdirən bir simvol idi (1, s.7).

Qədim tikililərə olan bu münasibətə uyğun olaraq, abidələrin bərpası və ya dəyişilmiş tələblərə uyğunlaşdırılması zamanı memarların fəaliyyəti həmin abidələrin onların əvvəlki xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasını və ya qorunmasını qarşılarına məqsəd qoymamışdı. Bəzi hallarda kompozisiya təmliyi üçün köhnə binanın qorunmuş hissələrində dəyişikliklər aparılırdı. Lakin çox vaxt köhnə tikiləri sadəcə olaraq dağıdıb, yerində yenisini

inşa edirdilər. Köhnə tikililərin hissələri çox zaman yeni memarlıq əsərinin yaradılması üçün material kimi istifadə edilirdi. Artıq son antik dövrlərdə nəinki sütunlar, hətta heykəltəraşlıq qorelyefləri kimi digər bəzək elementlərini belə bir abidədən digərinə yerləşdirirdilər. İlk orta əsr ustaları da antik dövrə aid binaların detallarını yeni kilsələrin tikintisində istifadə edərək və ya bütpərəstlik tikililərini xristian məbədlərinə çevirərək bu şəkildə hərəkət edirdilər. Sonrakı dövrlərdə qotik memarlıq ustaları roman üslubundakı tikililəri dəyişir və ya onlara dövrün memarlıq xarakterinə uyğun yeni hissələri əlavə edirdilər. İntibah və barokko dövrünün memarları da öz vəzifələrinə bu şəkildə sərbəst yanaşaraq əvvəlki əsrlərə mənsub tikililəri dəyişir və ya tamamlayırdılar. Məsələn, Leon Battist Albertinin işləri – Florensiyada Santa Mariya Novella kilsəsinin fasadının tamamlanması və Riminidə Malatesta məbədinin yenidənqurulması - buna yaxşı nümunədir. Yalnız çox nadir hallarda tikilinin bədii tamlığına canatma dövrün üslubundan uzaqlaşmağa və abidənin ilkin memarlıq xarakterinə müraciət etməyə imkan yaradırdı. Belə bir xüsusi hal 1390-cı ildə tikintisi başlanmış və XVI əsrdə qotik üslubda tamamlanmış Bolonyadakı San Petronio kilsəsində olmuşdur. O da məlumdur ki, bu qərar konservativ ruhda köklənmiş sifarişçilərin iradəsi ilə diqtə olunmuşdur və layihələndirmədə iştirak edən Vinyola və Palladio kimi məşhur memarların nöqtəyi - nəzərini çox az əks etdirir (Palladio-nun adı bədii prinsiplərə əsaslanan layihəsi rədd edilmişdi) (1,s.8).

Bizim dövr üçün xarakterik olan memarlıq əsərlərinə abidə kimi yanaşılması, onların müəyyən əhəmiyyət kəsb etməsi humanizm hərəkatının inkişaf etdiyi son orta əsrlərdə formalaşmağa başlamışdır. Humanizmin əsas məzmunu – orta əsrlərə mənsub dini doqmalardan uzaq insan şəxsiyyətinin hərtərəfli və azad inkişaf etməsinə olan səydir.

XV əsrdən başlayaraq heykəltəraşlıq və memarlıq humanistlərin maraq dairəsinə daxil olur. Klassik order formaları bir çox əsrlərin Avropa memarlığının əsas bədii ifadə dilinə çevrilir. Bu səbəbdən, həmin dövrə salamat gəlib çatmış antik tikililərin və ya onların qalıqlarının tədqiqat obyektinə çevrilməsi təbiidir. Onların rəsmi çəkilir, ölçmələri aparılır, yeni tikililərdə həmin antik abidələrin formalarının təkrar edilməsinə çalışılırdı. Lakin bununla belə, bu tikililərin bir abidə kimi qorunub saxlanılmasının vacibliyi haqqında təsəvvürlər çox gec yaranırdı. Nəinki XV

əsrdə, hətta XVII əsrə kimi belə antik tikililərin geniş miqyasda dağıdılması hökm sürürdü. Flaviy amfiteatrının – Kolizeyin - Romanın bir çox tikililərin, o cümlədən Venesiya, Kançellariya palatsolarının, Pyotr məbədinin inşası zamanı daş karxanası kimi istifadə edilməsi bu cür halların ən parlaq nümunələrindəndir. Kolizeyin dağıdılmasının qarşısı yalnız XVIII əsrdə alınmışdır.

Bu dövrdə mühafizə olunan bir tikili kimi nəinki abidənin, eyni zamanda bərpanın da konsepsiyası yaranmamışdı. Antik tikililərin mühafizəsi və bərpası üzrə XV-XVIII əsrlərdə aparılmış işlər haqqında məlumat çox azdır. Hətta aparılmış işlərin məzmunundan aydın olur ki, bu işlər qədim dövrlərə aid abidələrin qorunması məqsədini daşıyan qayğıdan irəli gəlmirdi. Bu mənada Panteonun tarixi çox səciyyəvidir. Hələ 609-cu ildə xristian kilsəsinə çevrilən Panteon, digər antik məbədlər kimi, nəinki dağılmalara məruz qalmamış, eyni zamanda mütəmadi olaraq onun görünüşünün qorunub saxlanması nəzərdə olmuşdur. İntibah dövründə Panteonda aparılmış təmirlər haqqında məlumatlar vardır. Belə ki, XVI əsrin ortalarında onun qədim bürünc qapıları yeniləşdirilmişdir. Panteonun bərpası üzrə nəzərə çarpacaq böyük işlər XVII əsrdə aparılmışdır. Sifarişçilər – Roma papaları VIII Urban Barberini və VII Aleksandr Kidci və işlərə rəhbərlik edən Bernini çox gözəl dərk edirdilər ki, Panteon Qədim Romanın ən məşhur abidələrindən biridir. Lakin bununla belə, aparılan işləri bərpanın müasir anlayışlarına aid etmək çox çətindir. Zədələnmiş kapitellərin bir qismi köhnələrinin formasını təkrarlayan, lakin Barberini və Kidci fəmiliaları ilə bəzədilmiş yenilərilə əvəz edilmişdi. Həmin dövrdə VIII Urbanın sərəncamı ilə portikin bürünc tirləri çıxarılmış, Müqəddəs Pyotr kilsəsinin tağbəndi və Müqəddəs Angel qəsrinin topları üçün əridilmişdi. VIII Urbanın tərəfindən sökdürülmüş roman dövrünə aid zəng qüllələrinin əvəzinə Bernini portikin üzərində iki kiçik bürc tikdi. Gözəl antik əsərinə qarşı bu formada olan sərbəst münasibət müasirlərinin tənqidinə səbəb oldu, lakin bu, o dövr üçün adi bir hal idi. Hətta yüz il sonra, 1747-ci ildə Panteonun daxilindəki köhnəlmiş üzülkləri dəyişdirən memar Paolo Pozi onlara qədim rəsmlərlə heç bir əlaqəsi olmayan yeni şəkil verməkdən çəkinmədi (1, s.9).

Antik dövrün memarlıq tikililərinə olan münasibətin kəskin dəyişilməsi XVIII əsrdə baş verdi. Bu münasibətin yaranmasının ciddi səbəblə-

rindən biri elmi sistemləşdirmənin prinsiplərinin digər elm sahələrinə, o cümlədən incəsənət tarixinə tətbiq etməyə çalışan təbiət elmlərinin geniş inkişafı oldu. Bu zamana kimi antik dövr tikililəri rəssam və memarlar tərəfindən öz fərdi bədii məsələlərini həll etmək üçün istifadə olunurdu. Bundan sonra qədim incəsənət və memarlıq əsərləri təkcə estetik və tədqiqat dəyərinə deyil, eyni zamanda tarixi dəyərə malik obyekt kimi də qavranılmağa başlandı. Bu dövrdə abidənin formalaşmış konsepsiyası müasir konsepsiyaya çox yaxın idi.

Antik dövr memarlığına olan bu yeni münasibət planlı tədqiqatların həyata keçməsində özünü büruzə verirdi. 1738-ci ildə eramızın 79-cu ilində Vezuviy vulkanının külü altında qalmış antik Gerkulanum, 1748-ci ildə isə Pompey şəhərlərinin qazıntılarına başlandı. Onilliklərlə sürən qazıntılar ilkin olaraq ayrı-ayrı incəsənət əsərlərinin, bir növ dəfinə axtarışı məqsədlərini daşıyırdı, lakin sonralar getdikcə daha çox sistemləşmiş elmi xarakter alırdı. XVIII əsrin sonlarından başlayaraq Roma forumunun qazıntılarına başlandı. Bu işlər nəticəsində antik dövrün təsviri incəsənəti və memarlığı haqqında olan təsəvvürlər nəinki genişləndi, eyni zamanda ümumi maraq abidələrin tələyinə cəlb edildi.

Antik incəsənətin tədqiqi sahəsində *İohan İoaşim Vinkelmann* böyük əməyi və rolu vardır. Vinkelman ilk dəfə olaraq bu abidələrə bir tarixçi kimi yanaşaraq incəsənətin inkişafının cəmiyyətin inkişafı ilə sıx bağlı olduğunu bildirdi. Onun çoxillik tədqiqatlarının nəticəsi 1764-cü ildə dərc edilmiş «Qədim incəsənət tarixi» adlı əsəri oldu. Bu, incəsənət tarixi sahəsində Avropa ədəbiyyatında yaranmış ilk əsər idi.

Əgər incəsənətin ayrı-ayrı təzahürlərinin qiymətləndirilməsinə Vinkelman tarixi mövqedən yanaşırdısa, incəsənətin məzmunu onun tərəfindən tarixi plandan kənar, insan təxəyyülü və təbiət tərəfindən yaradılan statiki dərk edilən «gözəllik» kimi qəbul edilirdi. Sadəlik, mütənəsbiliyə bağlılıq, sakit əzəmət, harmoniya plastik sənətdə əldə edilən vasitələr kimi xidmət etməlidir. Vinkelmanın nəzərinə, bu tələblərə yüksək dərəcədə klassik antik incəsənətin çiçəklənmə dövrünün əsərləri cavab verirdilər. Həmin abidələrə əbədi gözəllik etalonu münasibəti buradan doğurdu.

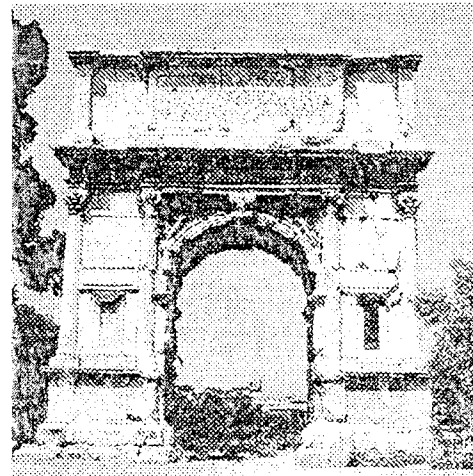
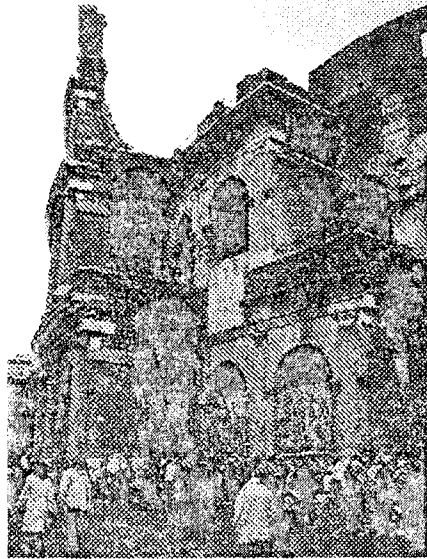
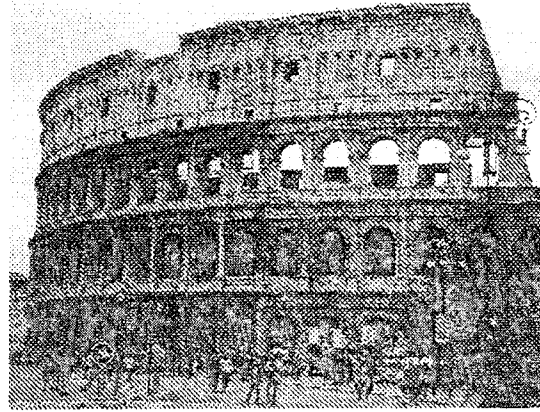
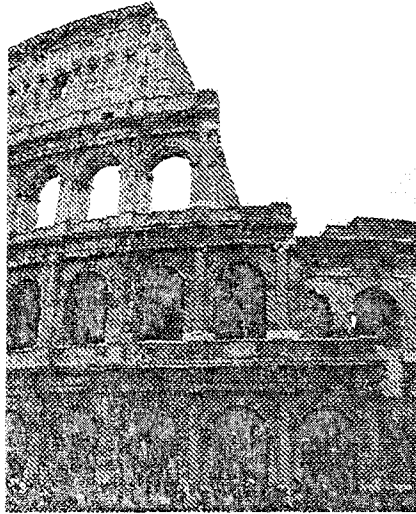
Vinkelmanın ardıcıl tarixilikdən məhrum olan bu nöqtəyi-nəzəri klassisizmin bədii nəzəriyyəsilə tam uyğunluq təşkil edirdi. Bir çox Avropa

ölkələrinin incəsənətində klassisizmin ideyalarının təntənəsi antik dövr abidələrinə olan münasibətin dəyişilməsində digər mühüm zəmin oldu. Klassisizmin formalaşması müxtəlif sosial və mədəni səbəblərdən irəli gəlirdi, lakin bu əsasən antik mədəniyyətin öyrənilməsində olan tərəqqiylə sıx qarşılıqlı əlaqədən doğurdu. Əbədi estetik idealların təcəssümü kimi dərk edilən antik mədəniyyət qarşısında baş əyməyə hazır olan klassisizm baxışları cəmiyyətin həyatında qədim memarlıq əsərlərinin yeri haqqında təsəvvürlərin dəyişilməsinə şərait yaradırdı.

XVIII əsrdə ilk dəfə olaraq memarlıq abidələrinin qorunub saxlanması haqqında ilk təsəvvürlər yaranır, bu, xüsusilə əvvəlcə antik tikililərə aid edilir. Qədim tikililərə olan münasibətin dəyişilməsi fəaliyyətin spesifik növü olan ilk bərpaların yaranmasına şərait yaradır. Bərpa obyektini kimi təkcə istifadə olunan tikililərin deyil, eyni zamanda antik dağıntıların da qəbul edilməsi xarakterikdir. Beləliklə, işlərin aparılması təsadüfi tələblərdən deyil, yalnız abidələrin dəyərliliyindən irəli gəlirdi (1, s.12).

Kolizeyin bərpası XIX əsrin ilk onilliklərinə təsadüf edir (memar *Rafael Stern*). Amfiteatrın qismən dağılmış xarici dairəsi bu dövrdə onların davamı olan kərpic kontrforslarla möhkəmləndirilmişdi. Bu kontrforslardan biri abidənin qavranılmasına məlum dissonans gətirən tamamilə utilitar konstruksiya kimi yerinə yetirilmişdi. İkinci kontrforsun tikilməsi zamanı bu cəhət nəzərə alınmışdı - kontrfors divarların qorunmuş hissəsində fasadın strukturu və dekorasiyasını təkrar edərək üçyaruslu arkada və hündür attika şəklində həll edilmişdi. Bu halda özəl fasadın təkrarına yol verilməmişdi, çünki əlavə edilmiş kontrfors Kolizeyin hörüldüyü iri blok daşlardan deyil, kərpicdən yerinə yetirilmişdi (cədv. 1).

İlk bərpaçılar arasında görkəmli yerlərdən birini *Juzeppe Valadye* tutur. Onun tərəfindən Romada yerinə yetirilmiş Tit tağının bərpası (1821) sonrakı dövrlərdəki bərpa üsullarından böyük üstünlük təşkil edirdi. Tağın böyük bir hissəsinin dağıdılmasına baxmayaraq, orta əsrlərdə Tit tağı qala tikililərinə aid edilmişdi. Valadye yeni tikililəri sökərək antik dövrə aid hissələri üzə çıxardı. Bu hissələr əsasında o, abidənin ilkin görünüşünü dəqiqliklə bərpa etməyə nail oldu. Bu rekonstruksiyanı Valadye naturada yerinə yetirdi, lakin yeni əlavələri özəl hissələrdən fərqləndirmək üçün o, iki vasitədən istifadə etdi. Birincisi, bu əlavələr, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, mərmərdən deyil, travertindən yerinə yetirildi. İkincisi, bərpa əlavələrinə bir qədər sadə xarakter verildi (cədvəl 1).

Kolizeyin divarının möhkəmləndirilməsi. Romada Tit tağının bərpadan sonrakı görünüşü. Memar: C.Valadye

XIX əsrin ilk onilliklərində antik dövr abidələrində aparılan bərpa işlərinin çox xarakterik cizgilərini qeyd etmək lazımdır. Hər şeydən əvvəl, bu abidənin özəl hissələrinin aşkarlanması və qorunması istiqamətində bərpa olunan obyektə çox isti münasibətin olmasında öz təzahürünü tapırdı. Bərpadan əvvəl Tit tağının Valadye tərəfindən çox böyük dəqiqliklə yerinə yetirilmiş ölçmə cizgiləri onun tərəfindən köhnə blokların, böyük itkilərə baxmayaraq, saxlanması xəbər verir. Klassisizm mədəniyyəti üçün xarakterik olan bu münasibət qədim memarlığa deyil, yalnız antik dövr abidələrinə və ya onların qalıqlarına qarşı istiqamətlənmişdi. Belə ki, həmin Valadye azad yaradıcılıq prinsiplərinə əsaslanaraq daha yeni abidələrdə dəyişikliklər aparır (Romada Santa Françeska Romana monastırı) və ya XVI-XVII əsr Roma kilsələrinin fasadlarına əlavələr edirdi (San-Rokko, San - Pantaleo, Apostol kilsələri).

XIX əsrin əvvəlində yaranan bərpaçılar praktiki olaraq ilk dəfə daha çox sonralar formalaşmış *bərpa əlavələrinin özəl hissələrdən fərqləndirmək üçün başqa materialdan istifadə edilməsi, modelləşmənin sadələşmiş xarakteri* kimi tələbləri həyata keçirmişdilər. Doğrudur, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Valadye tərəfindən Tit tağının bərpası üçün tətbiq edilmiş detalların sadələşmiş traktovkası şərti olaraq işlənmiş xüsusi memarlıq dili əhəmiyyətini daşımır. Bu, XVIII və XIX əsr memarlığı üçün xarakterik olan klassik formaların dilidir. Həmin dövr Roma tikililəri üçün travertinin üzlüklərinin tətbiqi də çox xarakterikdir. Bütün bunlar antik dövr abidəsinin proporsiya və formalarını dəqiqliklə nəzərə almış Valadye tərəfindən edilmiş bərpa əlavələrini öz fakturasına görə yeni klassisizm tikililəri ilə oxşar edir. Beləliklə, yeni əlavələrin nəzərə çarpdırılması üsulu burada nisbətən fərdi xarakter daşıyır və ümumi əhəmiyyət prinsipi əldə edir (1, s.13).

Bu dövrdə Roma bərpaçılarının fəaliyyətinin xarakterizəsi zamanı qeyd etmək lazımdır ki, Kolizeyin bərpası binanın dağılmış hissələrinin bərpasına deyil, onun dağıntı kimi qorunub saxlanmasını nəzərdə tutmuşdu. Tamamlanmış memarlıq abidəsinin deyil, yalnız onun bir fraqmentinin bərpasının bədii dəyərinin dərk edilməsi dağıntılara ehtiram ideyasını yaratmış Avropa incəsənətinin inkişafı sayəsində mümkün olmuşdu. XVIII əsrdə onların təsviri xüsusi janra çevrildə dağıntılar xüsusilə dəbə düşdü (Gübe Rober, Piranezi). Dağıntılar nəinki təsvir

olunurdu, hətta park komplekslərinin mühüm bir hissəsi kimi süni surətdə yaradılırdı.

Valadye və Stern təkcə bərpaçı deyildilər. Valadye Romada bir çox tikintinin müəllifi idi. Stern də yaradıcı memar idi və onun layihəsi əsasında Vatikan sarayının yeni qanadı inşa edilmişdi. Bərpa bu dövrdə xüsusi sənət kimi qeyd edilirdi. Yerinə yetirilmiş işlərin xarakteri bunu qeyd etməyə imkan verir ki, bərpa - memarlıq praktikasının xüsusi tələblərə tabe olan fərdi növü kimi qəbul edilirdi. Bərpanın bütün spesifik tələblərinin yerinə yetirilməsinə çalışmalarına baxmayaraq, həm Valadye, həm də Stern hər şeydən əvvəl klassisizm prinsiplərinə sadıq bir memar olaraq qalırdılar.

Orta əsr abidələrinə olan maraq və XIX əsrin «üslub bərpası» nəzəriyyəsi

Orta əsr abidələrinə ictimai maraq ilk dəfə XVIII əsrin əvvəllərində İngiltərədə daha aydın şəkildə yaranmışdı. Onun aşkarlanmasının ilk əhatə dairəsi bədii ədəbiyyat idi, bu dövrdə qotik incəsənət formaları dəbə düşürdü. Belə ki, 1740-cı ildən parklarda süni klassik abidələrlə yanaşı, qotik abidələrin dağıntıları da meydana çıxmağa başladı. Bu dövrdə qotik formalar əsasən rəngkarlıq prinsiplərinə istinad edən dekorativ sistem kimi qavranılırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında qotik formaların özünəməxsus interpretasiyası İngiltərədən Şimali və Şərqi Avropaya, xüsusilə Rusiya və Almaniyaya yayıldı. Fransada qotikaya ümumi maraq bir qədər sonra -1820-ci illərdə yarandı (1,s.14).

Orta əsr abidələrinə böyük marağın artmasına səbəb XVIII əsrin sonu və XIX əsrin birinci yarısında Avropa ədəbiyyatı və incəsənətində romantizmin inkişafı olmuşdur.

Abidələrin qorunması məsələləri Böyük Fransa inqilabı dövründə qəsrlərin, monastırların və digər tikililərin dağıdılması ilə özünü büruzə verən devrilmiş feodal quruluşuna qarşı kortəbii nifrətin təzahürü zamanı daha kəskin bir prolem kimi qalxdı. 1793-cü ildə Konvent abidələrin dağıdılmasına qadağa qoyan dekret dərc edərək, abidələr üzrə xüsusi komissiya yaratdı və qədim tikililərin inventarizasiyasını aparmağı və

yerlərdə bu işə nəzarət etməyi ona həvalə etdi. Konventin qərarlarının işdən çox kağızda həll edilməsinə baxmayaraq, onlar tarixdə ilk dəfə olaraq abidələrin qorunması üzrə dövlət xidmətinin əsasını yaratdılar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin sonlarında abidələrin dəyərlilik meyarı hələ çox qeyri-müəyyən idi və hətta bu komissiyanın qədim binaların qorunmasını təşkil etməsi əvəzinə onların sökülməsinə icazə verməsi halları da məlum idi. Bu zaman onlar qotik üslublu tikililərin heç bir bədii maraq doğurmadığını əsas götürürdülər.

XIX əsrin əvvəllərindən müxtəlif ölkələrdə orta əsr tikililərinin bərpa edilməsinə daha çox cəhd göstərilirdi. Belə ki, Fransada katolik kilsə inqilab dövründə kilsə tikililərinə yetirilmiş zərəri ödəməyə çalışırdı. İngiltərədə bərpa zamanı binaların memarlığını «yaxşılaşdırmaq», yəni dağılmış və itirilmiş binanın üslubuna deyil, həmin dövrün inşasına uyğun olan qotikaya yaxınlaşdırmaq bir qanun kimi qəbul edilmişdi.

Müasirləri çox az hallarda aparılmış bərpanın nəticələrindən razı qalırdılar. Məsələn, memar Alavuan tərəfindən Ruan kilsəsinin başlığının o dövrdə yeni dəbə düşən, lakin qeyri-ənənəvi sayılan inşa materialı olan çuqundan verilməsi kəskin tənqiddə səbəb olmuşdu.

Lakin artıq XIX əsrin ortalarında istənilən bərpa zamanı yaranan və öz həlli üçün hər hansı bir ümumi nəzəri qanunların varlığını tələb edən əsas problemlər üzə çıxırdı. Bu problemlər arasında ən önəmliyi əsaslandırma meyarının təyini və abidəyə hər hansı bir əlavənin edilməsinin qədərini dərəcəsinə və eyni zamanda müxtəlif dövrlərə mənsub əlavələrə münasibətin bildirilməsi idi. Problemlərin başa düşülməsi onlar ətrafında kəskin mübahisələrə, tam bərpa nəzəriyyəsinin tərtib edilməsi cəhdlərinə səbəb oldu.

Bərpanın nəinki praktiki nəticələrinin, hətta onun ideyalarının kəskin tənqidini böyük ingilis yazıçısı və tənqidçisi *Con Ryöskin* verdi. Memarlığı romantizm nöqtəyi-nəzərindən poeziya ilə yanaşı dayanan yaradıcılıq ruhu kimi qiymətləndirən Ryöskin qədim memarlığın bədii tərkibinə hər hansı bir müdaxilənin kəskin əleyhinə idi. Ryöskinin nəzərinə, bərpa «binanın məruz qala biləcəyi ən total dağılmadır: elə dağılma ki, ondan sonra heç bir sübutu əldə etmək mümkün deyil, məhv edilmişin yalançı təsviri ilə əvəz olunmasıdır» (2,p.184).

olunurdu, hətta park komplekslərinin mühüm bir hissəsi kimi süni surətdə yaradılırdı.

Valadye və Stern təkcə bərpaçı deyildilər. Valadye Romada bir çox tikintinin müəllifi idi. Stern də yaradıcı memar idi və onun layihəsi əsasında Vatikan sarayının yeni qanadı inşa edilmişdi. Bərpa bu dövrdə xüsusi sənət kimi qeyd edilirdi. Yerinə yetirilmiş işlərin xarakteri bunu qeyd etməyə imkan verir ki, bərpa - memarlıq praktikasının xüsusi tələblərə tabe olan fərdi növü kimi qəbul edilirdi. Bərpanın bütün spesifik tələblərinin yerinə yetirilməsinə çalışmalarına baxmayaraq, həm Valadye, həm də Stern hər şeydən əvvəl klassisizm prinsiplərinə sadıq bir memar olaraq qalırdılar.

Orta əsr abidələrinə olan maraq və XIX əsrin «üslub bərpası» nəzəriyyəsi

Orta əsr abidələrinə ictimai maraq ilk dəfə XVIII əsrin əvvəllərində İngiltərədə daha aydın şəkildə yaranmışdı. Onun aşkarlanmasının ilk əhatə dairəsi bədii ədəbiyyat idi, bu dövrdə qotik incəsənət formaları dəbə düşürdü. Belə ki, 1740-cı ildən parklarda süni klassik abidələrlə yanaşı, qotik abidələrin dağıntıları da meydana çıxmağa başladı. Bu dövrdə qotik formalar əsasən rəngkarlıq prinsiplərinə istinad edən dekorativ sistem kimi qavranılırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında qotik formaların özünəməxsus interpretasiyası İngiltərədən Şimali və Şərqi Avropaya, xüsusilə Rusiya və Almaniyaya yayıldı. Fransada qotikaya ümumi maraq bir qədər sonra -1820-ci illərdə yarandı (1,s.14).

Orta əsr abidələrinə böyük marağın artmasına səbəb XVIII əsrin sonu və XIX əsrin birinci yarısında Avropa ədəbiyyatı və incəsənətində romantizmin inkişafı olmuşdur.

Abidələrin qorunması məsələləri Böyük Fransa inqilabı dövründə qəsrlərin, monastırların və digər tikililərin dağıdılması ilə özünü büruzə verən devrilmiş feodal quruluşuna qarşı kortəbii nifrətin təzahürü zamanı daha kəskin bir prolem kimi qalxdı. 1793-cü ildə Konvent abidələrin dağıdılmasına qadağa qoyan dekret dərc edərək, abidələr üzrə xüsusi komissiya yaratdı və qədim tikililərin inventarizasiyasını aparmağı və

yerlərdə bu işə nəzarət etməyi ona həvalə etdi. Konventin qərarlarının işdən çox kağızda həll edilməsinə baxmayaraq, onlar tarixdə ilk dəfə olaraq abidələrin qorunması üzrə dövlət xidmətinin əsasını yaratdılar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin sonlarında abidələrin dəyərlilik meyarı hələ çox qeyri-müəyyən idi və hətta bu komissiyanın qədim binaların qorunmasını təşkil etməsi əvəzinə onların sökülməsinə icazə verməsi halları da məlum idi. Bu zaman onlar qotik üslublu tikililərin heç bir bədii maraq doğurmadığını əsas götürürdülər.

XIX əsrin əvvəllərindən müxtəlif ölkələrdə orta əsr tikililərinin bərpa edilməsinə daha çox cəhd göstərilirdi. Belə ki, Fransada katolik kilsə inqilab dövründə kilsə tikililərinə yetirilmiş zərəri ödəməyə çalışırdı. İngiltərədə bərpa zamanı binaların memarlığını «yaxşılaşdırmaq», yəni dağılmış və itirilmiş binanın üslubuna deyil, həmin dövrün inşasına uyğun olan qotikaya yaxınlaşdırmaq bir qanun kimi qəbul edilmişdi.

Müasirləri çox az hallarda aparılmış bərpanın nəticələrindən razı qalırdılar. Məsələn, memar Alavuan tərəfindən Ruan kilsəsinin başlığının o dövrdə yeni dəbə düşən, lakin qeyri-ənənəvi sayılan inşa materialı olan çuqundan verilməsi kəskin tənqiddə səbəb olmuşdu.

Lakin artıq XIX əsrin ortalarında istənilən bərpa zamanı yaranan və öz həlli üçün hər hansı bir ümumi nəzəri qanunların varlığını tələb edən əsas problemlər üzə çıxırdı. Bu problemlər arasında ən önəmlisi əsaslandırma meyarının təyini və abidəyə hər hansı bir əlavənin edilməsinin qədərini dərəcəsinə və eyni zamanda müxtəlif dövrlərə mənsub əlavələrə münasibətin bildirilməsi idi. Problemlərin başa düşülməsi onlar ətrafında kəskin mübahisələrə, tam bərpa nəzəriyyəsinin tərtib edilməsi cəhdlərinə səbəb oldu.

Bərpanın nəinki praktiki nəticələrinin, hətta onun ideyalarının kəskin tənqidini böyük ingilis yazıçısı və tənqidçisi **Con Ryöskin** verdi. Memarlığı romantizm nöqtəyi-nəzərindən poeziya ilə yanaşı dayanan yaradıcılıq ruhu kimi qiymətləndirən Ryöskin qədim memarlığın bədii tərkibinə hər hansı bir müdaxilənin kəskin əleyhinə idi. Ryöskinin nəzərinə, bərpa «binanın məruz qala biləcəyi ən total dağılmadır: elə dağılma ki, ondan sonra heç bir sübutu əldə etmək mümkün deyil, məhv edilmişin yalançı təsvirilə əvəz olunmasıdır» (2,p.184).

XIX əsrin birinci yarısı və ortalarında bərpa problemləri haqqında yazan müəlliflərin çoxu sərbəst və müvəffəqiyyətsiz bərpadan uzaqlaşmanın çıxış yolunun təminatını orta əsr memarlığının tədqiqinin təkamülündə görürdülər. Bu baxış müəyyən mənada çox faydalı idi, çünki bərpanın aparılması üçün abidənin ilkin tədqiqinin əsas olmasına imkan yaradırdı. Bununla yanaşı, bu baxış tədqiqatçının hər şeyə qadir olması illüziyasını, hər bir məsələnin həll edilə bilməsinin prinsipial imkanını yaradırdı. *Vite* yazırdı: «Bərpa olunan hər şeyin, bunları yaratmış rəssamların, həmin zamanda yaşamış insanların müasiri olmaq üçün müasir ideyaları inkar etmək, yaşadığın zamanı unutmaq lazımdır. Nəinki əsas dövrlərin bütün bədii metodlarını, fərziyyə və kaprizlərə görə deyil, ciddi induksiya görə sadə fraqmentlərin qalıqlarına əsasən binanı bərpa etmək üçün hər bir əsri dövrəbədvər bilmək lazımdır» (3, p.192).

Orta əsr memarlığının obyektiv qanunlarının əldə edilməsi üçün əsil nümunələri təqlid edərək, bədii müvəffəqiyyətsizlikdən və özbaşınalıqdan kənarlaşmaq təbii sayılırdı. XIX əsrin praktikasında hədsiz geniş yayılmış «analogiyalar üzrə bərpa» metodu belə yarandı. *Merime* yazırdı: «Bizlər tərəfindən orta əsrlərin bütün tədqiqinə baxmayaraq, biz bu üsulda yaratmağ imkanını əldə etmədik. Təqlid etmək və düzgün təqlid etmək – bu, artıq nadir məziyyətdir» (3, p.390).

XIX əsrdə bərpa nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafına *Ejen Emmanuel Violle le-Dükun* fəaliyyəti böyük təsir göstərdi. *Violle le-Dük* böyük şəxsiyyət idi. Böyük alim, nəzəriyyəçi və memarlıq tarixçisi, istedadlı rəssam, zəkali yazıçı, yorulmaz bərpaçı – praktik olan *Violle le-Dük* özündən sonra müxtəlif janrdə çoxlu əsər qoyub getmişdir. Bir nəzəriyyəçi kimi çıxış edən *Violle-le-Dük* memarlıq məsələlərinin səmərəli qavranılması mövqeyində dayanaraq, özünün bir sıra deyimlərində XX əsrin ideyalarını qabaqcadan duyurdu. Səmərəli, konstruktiv və funksional cəhətdən özünü doğrultmuş memarlığın idealını o, qotika sənətində görürdü. Onun qotikaya müraciəti heç də keçmişə çağırış deyildi. Halbuki özü qüvvəsini qotik üslubda yeni kilsələrin inşasında sınaırdı. Amma hər şeydən əvvəl o, memarlığın zamana və məkana uyğunluğunu tələb edirdi.

Romantik ənənələrdən fərqli olaraq, qotikada orta əsrlər mistik ruhunun və rəngkarlığın ideallarının təcəssümünü gören *Violle-le-Dük* bu üslubu dekorun binanın struktur əsasını üzə çıxaran ardıcıl və təkmil

mühəndis sistemi kimi qəbul etmişdir. *Violle-le-Dükun* qotikaya aid bu konsepsiyası birtərəflilikdən məhrum deyildir və bütün əsrlərə deytil, yalnız ilk qotik məbədlərə şamil edilə bilər. Bütünlüklə bu konsepsiya orta əsr Avropa memarlıq irsinin daha yaxşı qavranılması üçün mühüm rol oynamışdır. Qotik məbədlərin memarlığının formalaşmasında konstruksiyanı əsas faktor kimi irəli çəkən *Violle-le-Dük*, orta əsr qala və qəsrlərinin memarlığının funksiya əhəmiyyətini dəqiq təyin edərək qala inşasının tarixinin, hətta hərbi texnikanın tarixinin də kapital tədqiqatını həyata keçirdi.

Əgər memarlıq tarixçisi *Violle – le – Dükun* əsas müddəası orta əsr memarlığının qanunauyğun bir sistem kimi qavranılmasından ibarət idisə, onun tərəfindən memarlıq abidələrinin bərpaasına aid edilmiş məntiqi nəticə - bərpanın pozulmuş sistemin yenidən qurulması kimi qavranılmasıdır.

Bərpanın prinsipləri *Violle-le-Dük* tərəfindən birdən tərtib edilməmişdi. Onlar tədricən, uzun praktiki fəaliyyət nəticəsində cıllanmışdı. Bərpa ilə məşğul olan memarlar içərisində onun birinci yerə çıxmasına səbəb olan ilk böyük işi 1840-cı ildə bərpa başlanmış *Vezledəki* çox köhnəlmiş *Sent Madelen* kilsəsi idi. *Sent Madelen* roman üslubunda inşa olunmuş, qotik əlavələrə malik, bir çox dəyişikliklərə məruz qalmış və XIX əsrin ortalarında tamamilə dağılmaq səviyyəsinə çatmış bir kilsə idi. *Violle-le-Dük* binanın zədələnmiş hissələrini - arkbutanları, tağbəndləri, üzlüyün böyük bir hissəsini yenidən qurdu və əlavələr etdi, onun konstruksiyalarına dəyişikliklər gətirdi: XIV əsrə aid deformasiyalı tağbəndləri sökərək onların hündürlüyünü əvvəlki səviyyəyə endirdi, eyni zamanda kənar neflərin dam örtüyünü aşağı salaraq orta nefi işıqlandıran qədim pəncərələri açdı. *Violle-le-Dük* konstruktiv tədbirlərdən əlavə, binanın üslubuna da dəyişikliklər gətirdi: qotik elementləri ləğv edərək binanın memarlığında roman üslubunun motivlərinə üstünlük verdi. Bütün bu dəyişikliklərə baxmayaraq, əvvəlcədən aparılmış tədqiqatların ciddiyyətinə və abidənin ilk dəfə olaraq ardıcıl şəkildə möhkəmləndirilməsinə onun özəl konstruksiyalarının tamlıqla daxil edilmə praktikası bütünlüklə böyük bərpa sahəsində müvəffəqiyyət kimi qiymətləndirilmişdi. Yalnız bəzi cüzi xüsusiyyətlər tənqiddə məruz qalmışdı.

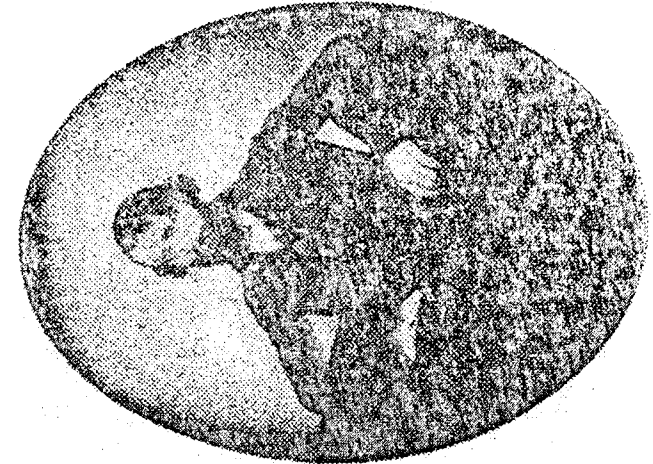
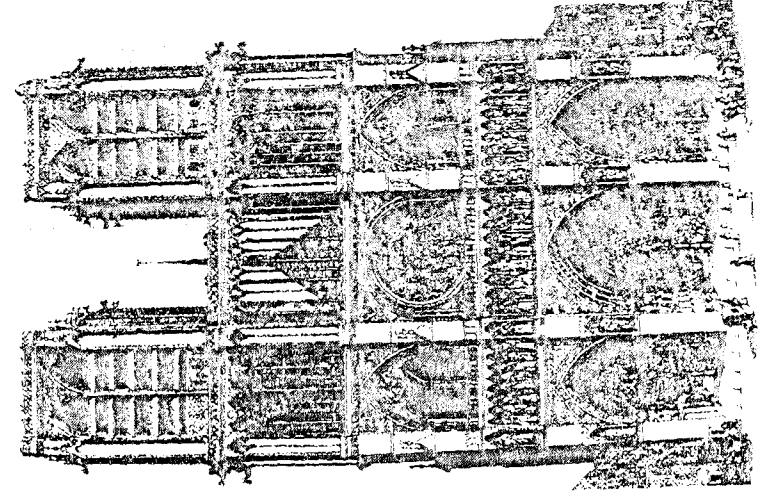
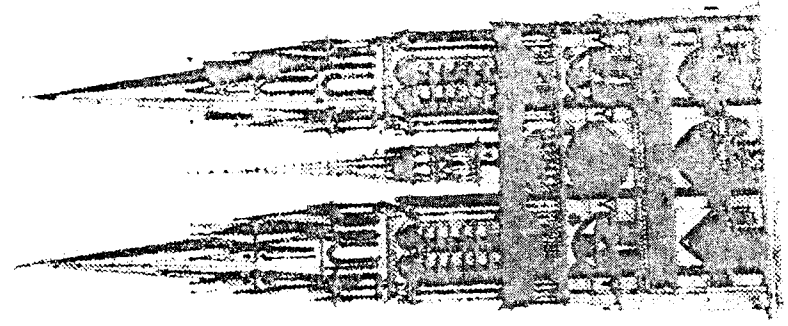

V.Dükun ən önəmli işlərindən biri onun memar Lassü ilə birlikdə apardığı Paris Notr - Damm kilsəsinin bərpası idi. Bərpanın məqsədi binanın texniki cəhətdən möhkəmləndirmək deyil, katolik kilsənin tələblərinə uyğun olaraq ona daha böyük möhtəşəmlik və əzəmət vermək idi. İlk layihə 1843-cü ildə işlənildi, 1845-ci və 1864-cü illərdə layihəyə əlavələr edildi. Mütəlliflərin ilkin olaraq qəbul etdikləri qərara görə onlar nəinki binanın fasadında, hətta onun konstruksiyalarında da önəmli dəyişikliklər aparmaq arzusundaydılar. Amma bu proqramın yerinə yetirilməsində ardıcılıqlar işdə gözlənilmirdi. Belə ki, ilkin fikrin icrası olaraq onlar XIII əsrə aid pəncərələrin bir qismini əsassız olaraq ləğv edərək, əvəzinə XII əsrə mənsub pəncərələri bərpa etdilər. XVIII əsrdə dəyişikliyə uğramış baş portalın heykəlləri, inqilab zamanı dağıdılmış «kral heykəlləri» bərpa olunaraq əvvəlki yerlərinə qaytarıldı. Bu heykəllərin bərpası üçün Bordo kilsəsinin heykəllərindən analogiya kimi istifadə olundu. Məbədin bərpası istiqamətində Violle-le-Dükun bir sıra cəsarətli təklifləri inkar edildi. Məsələn, baş fasadın heç zaman mövcud olmamış şpilşəkili əlavəsi həyata keçmədi. Violle-le Dükun təkliflərinə baxmayaraq, baş məbədin XVII - XVIII əsrlərə aid altarı (səcdəgahı) saxlanıldı (cədv. 2).

Violle-le Dükun bərpaları çoxsaylıdır. Bunların sırasında orta əsr Karkasson şəhərinin və Pyerfon qəsrinin tamamilə dağılmış qalıqlarının bərpası böyük şöhrətilə seçilir (cədv. 3,4).

Bu işlərin gedişində Violle-le-Dükun nəzəri mövqeyi tamamilə formalaşdı. Bu mövqe onun geniş şöhrət tapmış müddəalarında yığcam şəkildə şərh olunmuşdur: «Binanı bərpa etmək – onu mühafizə, təmir və ya onun dayanıqlığını bərpa etmək deyildir, bərpa – binanı, bəlkə də, əvvəllər real mövcud olmamış şəkildə tamamlamaqdır» (4. s.54). Bu müddəalardan bir neçə qaçılmaz nəticə meydana çıxırdı. Hər şeydən əvvəl, bu kontekstdə «tamamlanmış görünüş» tam bərpanı deyil, eyni zamanda abidənin aid olduğu dövrə mənsub yad ünsürləri yox etməklə, üslub vahidliyini də xarakterizə edir. Təcrübədə isə bu, daha yeni dövrlərə aid qalıqların, bir çox hallarda belə, yüksək dəyərə malik incəsənət əsərlərinin məhvində də gətirirdi. Violle-le-Dükun digər bir tezisinin nəticəsi olaraq tədqiqatçının və bərpaçının əsas diqqətinin real mövcud olan abidəyə deyil, bərpanın ideyasına, abidədən fərz edilən ideal obrazına yönəldirdi. Bu şəkildə verilən traktovka praktiki olaraq binanın bu və ya digər hissə-

Cədvəl 2.

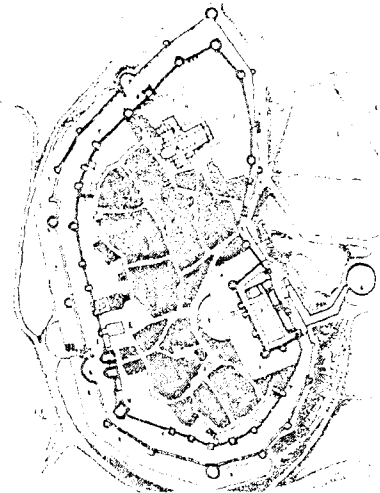
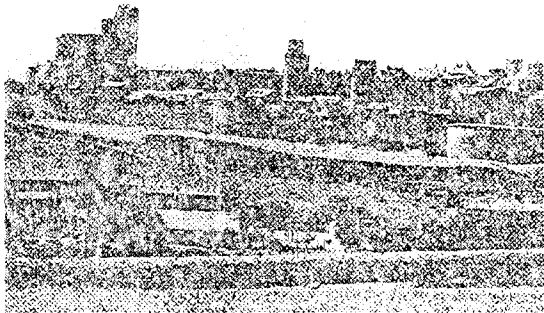
Paris Notr - Damm kilsəsi. 1163-cü il. Paris Notr - Damm kilsəsinin qüllələrini əlavə edilməsindən sonrakı bərpa layihəsi. Memar E.E. Violle - le - Dük

Memar E.E. Violle - le - Dük

Cədvəl 3.

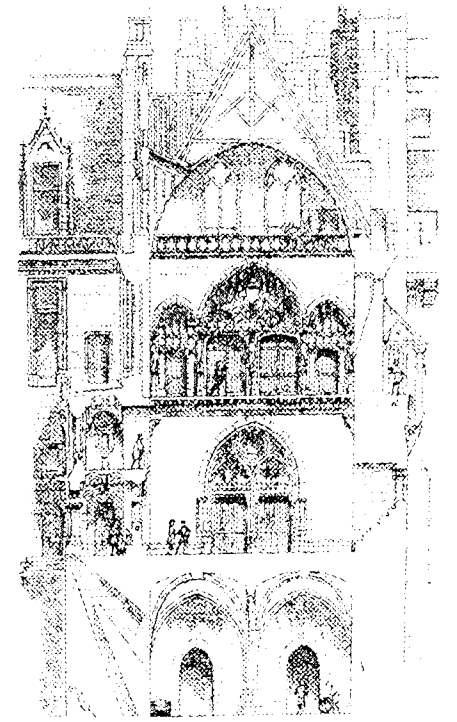
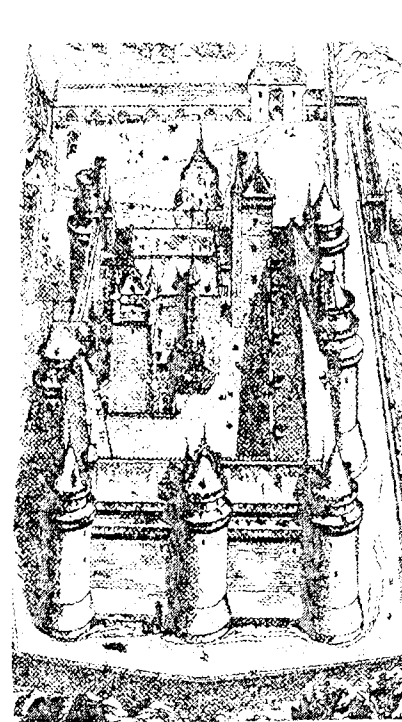

Cədvəl 4.

Karkasson şəhərinin bərpadan əvvəlki və sonrakı görünüşü, baş planı.
Memar E.E.Violle - le - Dük

1869

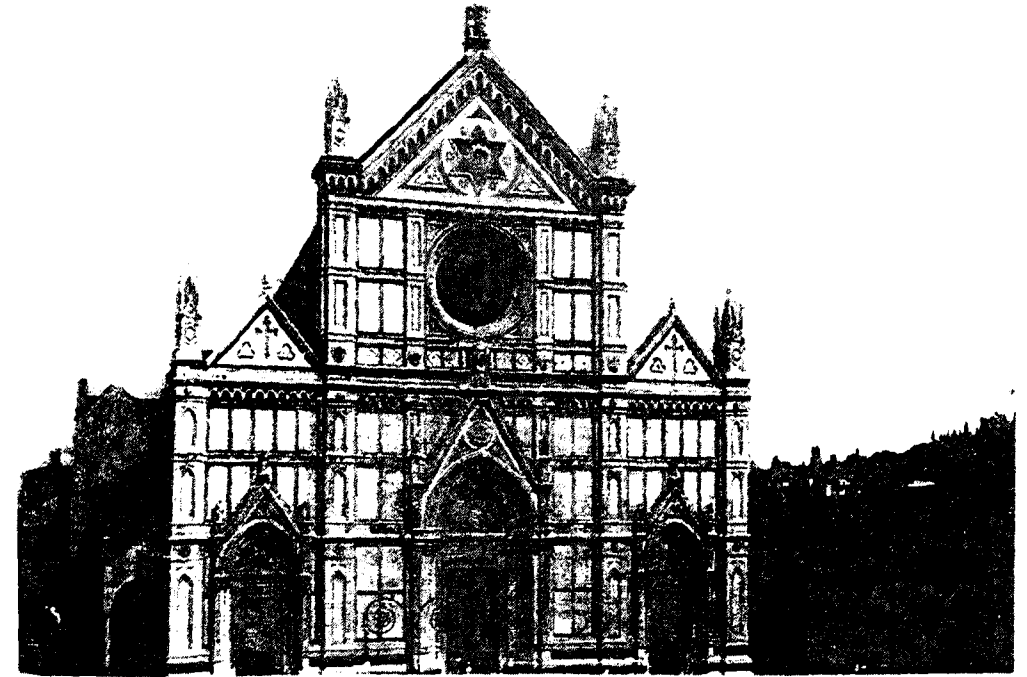
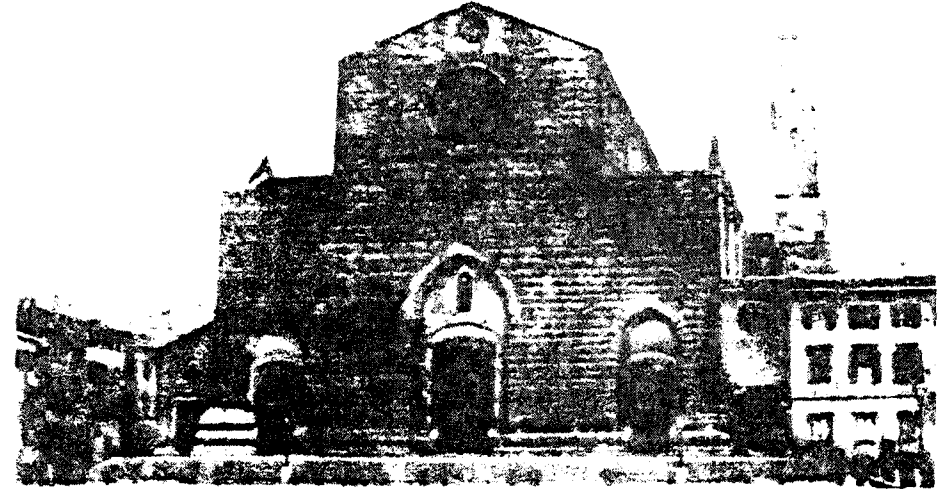

Pyerfon qəsri. Bərpadan əvvəlki və sonrakı görünüşü.
Memar E.E.Violle - le - Dük

lərinin dəyərlilik əhəmiyyətini heçə endirirdi, abidənin hər hansı bir zədələnmiş elementlərinin yeni surətlərlə əvəz olunmasını təqdir edirdi, beləliklə də bütün əvəz olunan elementlər əsl kimi qələmə verilirdi. Abidə tamaşaçı gözü qarşısında sanki indicə yaradılmış, təkrarolunmaz, zədəsiz, zaman daxilində mövcud olmamış kimi baxılmalıydı. Bu azmış kimi, bu və ya digər «təsadüfi», daha doğrusu desək, tarixi səbəblərə görə müəllif tərəfindən düşünülmüş, lakin real həyata keçirilməmiş ideyalar ondan sonrakı memar tərəfindən həllini tapmalıydı. Bu şəkildə olan konsepsiya sonralar «*üslub bərpası*» adını aldı (bəzi hallarda o, romantik bərpa adlandırılır).

Doğrudur, yuxarıda şərh olunan proqram həmişə yerinə yetirilmirdi. onun tam həyata keçməsi çox az hallarda baş verirdi. Lakin aparıcı tendensiya kimi, ona qarşı olan bəzi etirazlara baxmayaraq, XIX əsrin ortalarında o, geniş yayılmışdı. Təkcə Fransanı deyil, bütün Avropa ölkələrini Ryöskinin pessimist qiymətini tamamilə təsdiqləyən geniş bərpa dalğası bürüdü. «Üslub bərpasına» məruz qalmış abidələr sırasında İtaliyanın böyük şəhərlərindəki bu dövrdə yeni fasadlar əldə etmiş kilsələr xüsusi qrup təşkil edirdi. Texniki səbəblərə görə orta əsr italyan məbədlərinin fasadlarının mərmər üzlükləri yalnız binanın tam inşasından sonra yerinə yetirilirdi. Tarixi dövrlərdə baş verən dəyişikliklər, eyni zamanda iqtisadi çətinliklər nəticəsində bir çox binalar mərmər üzlüksüz, fasada çıxarılmış kötür but daşları şəklində qalmalı olurdu. Bu, çox vaxt ən böyük və ən əhəmiyyətli binalarda baş verirdi (Florensiya, Milan, Boloniya, Peruce şəhər məbədləri, Florensiyanın San Lorenzo və Santa - Kroçe kilsələri: (1,s.21; cədv. 5).

«Üslub bərpasının» prinsiplərinə biz nə qədər mənfi münasibət bəsləsək də belə, XIX əsrdə onun yayılmasını memarların səriştəsizliyi və ya səhvləri kimi qiymətləndirməməliyik. Bu təzahürü müəyyən qədər düzgün qiymətləndirmək üçün XIX əsrin ümumi mədəni vəziyyətini nəzərə almaq lazımdır. Bərpaçıların öz məsələlərinin məhz bu şəkildə həlli üçün real tarixi şərtlər mövcud idi. Bunların sırasına romantizmin hakim mövqə tutması (halbuki romantizmin mövqeyindən bərpanın tənqidi mümkün idi, buna Ryöskini nümunə göstərmək olar) və pozitivizm fəlsəfəsinin geniş yayılması da daxil idi. Bu fəlsəfəyə görə, cəmiyyət tarixində, fizikada mövcud olduğu kimi, kəskin qanunlar aşkarlana bilər və keçmişin

Florensiyada Santa Kroçe kilsəsi.
Bərpadan əvvəlki və sonrakı görünüşü. Memar N.Matas

hər bir təzahürü birmənalı qavranıla və rekonstruksiya oluna bilirdi. Çox önəmlisi bu idi ki, XIX əsrin memarlığı keçmiş dövrlərin üslublarının eklektik şəkildə qəbul edilməsi yolu ilə inkişaf edirdi. Beləliklə, üslub bərpası, onların müasiri olan adi memarlıq yaradıcılığı ilə daxilən uzlaşdı. Yeni tikililərin layihələndirilməsi və bərpa arasında, o dövrdəki memarların əksəriyyətinin fikrincə, prinsipial fərq yox idi. Bərpa, memarlıq təhsili və təcrübəsi arasında xüsusi ixtisas kimi hələ fərqləndirilmədiyi üçün bu, özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verirdi. Bu səbəbdən Violle-le-Dük kimi öz qüvvə və bacarığını əsasən abidələrin tədqiqi və bərpasına həsr etmiş şəxslərin sayı olduqca az idi. Tarixi şərtiliyin araşdırılması mövqeyindən yanaşaraq, biz hər şeydən daha bariz şəkildə XIX əsrin memarlıq praktikasında üslub bərpasının üzvlüyünü və bu üslubun bizim dövr üçün prinsipial şəkildə yolverilməzliyini qavrayırıq.

İntibah dövrünün inkişaf axınına cəlb olunmayan Rusiyanın tarixi inkişafının xüsusiyyətləri qədim dövr abidələrinə olan marağın digər Avropa ölkələrinə nisbətən daha gec oyanmasına səbəb oldu.

Qədim tikililər memarlardan əvvəl tarixçiləri maraqlandıрмаğa başladı. XVIII əsr ərzində Rusiyanın professional memarlığı əsasən klassik formaların öyrənilməsi istiqamətində inkişaf edirdi. Orta əsr tikililəri bir çox hallarda dəyişilmiş zövqlərə uyğun olaraq yenidən qurulurdu. Ən böyük plan dəyişikliyinə memar *Bajenovun* möhtəşəm layihəsi əsasında Moskva Kremli məruz qalmalı idi. Bajenovun yeni sarayının layihəsinə əsasən, Kremlin üç sahilyanı qülləsi və digər tikililər sökülməli idi. «Kreml tikililəri haqqında qısa fikirlər» adlı yazısında Bajenov öz vəzifələrini aşağıdakı şəkildə müəyyən etmişdi: «köhnə və dağılmış şəhərin görünüşünü yeniləşdirməli» (5). Klassik üslublu memar olan Bajenova orta əsr şəhəri yöndəmsiz görünürdü. 1733-cü ildə sarayın təməlinin qoyulduğu zaman Bajenovun söylədiyi təntənəli nitqdə onun əsasən «Narışkin dövrü barokkosuna» aid tikililərə rəğbəti bildirilmişdi. Aydınır ki, artıq bu dövrdə Pyotr'dan əvvəlki dövrlərə aid memarlığa münasibət formalaşdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında rus memarlığında «yalançı qotikanın» yayılmasının özü də qədim rus tikililərinə daha diqqətli yanaşılmasına imkan yaradırdı. Rusiyada inşa ilə məşğul olan bir çox memarlar əsil Avropa qotikası ilə tanış deyildilər. Onlar bu istiqamətdəki işlərində əsasən İngiltərə qravüralarına müraciət edirdilər. Klassik memarlar üçün

əlavə mənbə rolunu onlar tərəfindən «qotika» kimi qavranılan qədim rus tikililərinə müraciət edilməsi oynayırdı.

Öz xarakterinə görə bərpaya yaxınlaşan ilk vacib tədbirlər bu dövrlərə təsadüf edir. Bajenov tərəfindən yeni Kreml sarayının inşa layihəsindən II Yekaterinanın imtinasından sonra sökülmüş qüllə və divarların bərpası, sözsüz ki, müasirləri tərəfindən mühüm tarixi və memarlıq abidəsi kimi qavranılan Kremlə öz əvvəlki tamlığını qaytarmaq məqsədini daşıyırdı.

Kreml abidələrinə olan xüsusi münasibət 1812-ci il yanğınından sonra Moskvanın bərpası zamanı mühüm rol oynadı. Bir qayda olaraq, hətta yeni Moskva tikililəri belə, yanğından sonra XIX əsrin əvvələrinin zövqlərini əks etdirən tamamilə yeni formada bərpa olunurdu. Şəhərin görünüşü kəskin şəkildə dəyişildi. Lakin Kreml tikililərinin bərpasına başqa şəkildə yanaşıldı. Onları ilk növbədə təmir etməyə çalışırdılar. Napoleon ordusunun geri çəkilməsindən sonra partladılmış tikililəri qədim formalarına bənzər şəkildə bərpa etməyə çalışırdılar. Bu işə ən yaxşı memarlar – *O.İ.Bove, İ.V.Yeqotov, İ.D.Jilyardi, L.Ruska, İ.T.Tamanski* cəlb olunmuşdular (1, s.32).

XIX əsrin birinci yarısında rus milli mədəniyyətinin təzahürü olan tarixə, orta əsr memarlığına olan maraq daha da artırdı. Bu maraq Avropa ölkələrinin mədəniyyətindəki analoji tendensiyalarla həmahəng idi və eyni tarixi-mədəni səbəblərdən irəli gəlirdi: elmi, xüsusilə tarixi biliklərin inkişafı, romantizmin təsiri. Bu ruh Rusiyanın Fransa ordusuna qalib gəlməsindən, sonralar isə slavyan yönümlü hərəkatın genişlənməsindən sonra daha da tezləşmişdi.

Bu dövrün tikililərində qədim rus memarlığının formalarına müraciət olunması artıq psevdoqotika ilə qarışdırılmırdı və tamamilə müstəqil şəkil alırdı. Zaman daxilində dəyişkənliyə uğrayan, müxtəlif mədəni cərəyanları əks etdirən, müxtəlif üslub formalarını alan Rusiya memarlığı XX əsrin əvvəllərinə qədər rus memarlarının yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirirdi.

Orta əsr rus memarlığının formalarına müraciət olunması mövcud abidələrin tədqiqini və bu tədqiqatların dərc edilməsini şərtləndirdi. Bunlar sırasına görkəmli tarixçi *N.M.Karamzinin, A.A.Martunovun və İ.M.Snegiryovun*

dərcləri aiddir. XIX əsrin ortalarından abidələrin qorunması və bərpası sahəsində məsələlərin həlli 1846 – 1889 - cu illərdə mövcud olan İmperator rus arxeoloji cəmiyyətinin və İmperator arxeoloji komissiyasının (1859-cu ildə yaradılmış və memarlıq abidələrilə məşğul olan əsas orqan) və 1864 - cü ildə yaradılmış Moskva arxeoloji cəmiyyətinin əsas fəaliyyəti sayəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin Rusiyada abidələrin qorunması sahəsində vahid qanunverici orqan yox idi.

Abidələrə olan marağın artması bərpa fəaliyyətinin genişlənməsinə səbəb olurdu. Artıq ilk dövrlərdə bu maraq sonralar Violle – le Dük tərəfindən formulə edilmiş uslub restavrasiyasının normalarına meyl göstərirdi. Bu dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri bərpa tədqiqatlarının yoxluğu və ya çox aşağı səviyyədə olması idi.

XIX əsrin sonlarına doğru bərpa işlərinin aparılmasına daha böyük ciddiliklə yanaşılması təsəvvürləri tədricən yetişirdi. Məsələn, bərpa olunan abidələrin tədqiqatları dərinləşməyə, onların dəqiqliyinə tələbat artmağa başladı. 1890-cı illər üçün üslub restavrasiyasının bir çox izini özündə qoruyub saxlamış, lakin daha dərin arxeoloji tədqiqatlara əsaslanan işlər xarakterikdir.

Rusiya praktikasında yeni bərpa metodlarının bütünlüklə formalaşması XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir və arxeoloji komissiyanın ən fəal üzvlərindən biri olan memar, arxeoloq **P.P. Pokrişkinin** adı ilə bağlıdır. 1902-1908-ci illərdə Novqorodda Spas kilsəsinin bərpası ona böyük şöhrət gətirdi. Abidənin tədqiqatının dəqiqliyi, onun fiksasiyası, inşa işlərinin icrasına görə bu bərpa heç bir təkrara malik deyildi. Abidədə bərpa əlavələri minimuma endirilmiş, rəngkarlıq işləri, hörgünün xarakterik fakturası qorunub saxlanmışdı. Pokrişkinin ən böyük səhvi texniki xarakter daşıyırdı – fasadın suvağında o dövr üçün yeni material olan portlandsementdən istifadə edilməsi, bu materialın buxar keçirməməsi səbəbindən, xarici divar rəsmlərinin vəziyyətini korlamışdı. Bu səhv Pokrişkinin özü tərəfindən tezliklə aradan götürüldü (6).

Müasirləri tərəfindən bu kilsənin bərpasının qiymətləndirilməsi abidələrə və onların bərpasına qarşı ictimai şüurda olan böyük dəyişiklikləri xarakterizə edir. Pokrişkin tərəfindən görülən işin böyük professional səviyyəsini qeyd edən tənqidçilər, ilk növbədə rəssamlar **N.K.Rerix** və **İ.E.Qrabar**, ümumiyyətlə abidələrin bərpası ideyasının qanuniliyini şüb-

hə altına alırdılar. Qrabarın fikrincə, bərpa abidələrin qorunub saxlanması şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş konservasiyanın daha geniş anlayışıdır. Bərpada iki əsas an mövcuddur – açılma və bərpa. Abidədəki bədii və tarixi cəhətdən dəyərli heç bir şeyin məhv edilməməsi baxımından birincisinə daha üstünlük verilməlidir. Hər bir bərpa «zərurətdən doğmalıdır, bərpa- bərpa xatirinə aparılmamalıdır» (7). Qrabar xüsusilə «təkcə abidənin nəinki açılması ilə kifayətlənməyən, hətta ona itmiş hissələrin əvəz olunması adı altında həqiqətdən uzaq, şəxsi mülahizələrə əsaslanan əlavələrin edilməsi kimi köhnə adətdən çəkinməyi tövsiyə edirdi» (8). Bununla belə, bir çox hallarda bərpa – «məhvə məruz qalmış incəsənət abidələrinin xilasını üçün yeganə düzgün və etibarlı vasitədir». Texniki səbəblərdən əlavə, bərpaya zərurət «abidə yöndəmsiz, bizim estetik hisslərimizi təhqir edən vəziyyət aldığı zaman yaranır». Qrabar abidələrə yeni əlavələrin edilməsi (kərpic üzərində göstərilmiş tarix) və bərpa əsnasında abidənin inşa materialına uyğun materialların tətbiqi zərurətini qeyd edirdi.

Bərpanın metodikası məsələləri haqqında mühüm fikirlər, eyni zamanda Orta Asiya abidələrinin bərpası haqqındakı məqaləsinin girişində vermiş **B.N.Zasıpkina** da aiddir. Zasıpkin abidələrin tədqiqatının memarlıq - arxeoloji metodları məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Tədqiqatın bu şəkildəki forması çox geniş olmalıdır – fiksasiyadan əlavə, texnoloji və texniki tədqiqat, konstruksiyaların, memarlıq formalarının, dekorun tədqiqatı, qədim hissələrin və ya ilkin görünüşün araşdırılması, toplanmış materialların analizi bura daxildir. Abidənin bərpası və rekonstruksiyası sintez təşkil etməlidir (bu halda o, rekonstruksiya adı altında abidənin fraqmentar və ya qismən bərpasını nəzərdə tuturdu). Zasıpkin yazırdı: «Ciddi elmi qərarları və böyük maddi vəsaitin olmasını tələb edən bu metodların mürəkkəbliyi, abidələrin fraqmentar və ya böyük dağıntılara məruz qalması rekonstruksiyanın, xüsusən tam bərpanın aparılmasına imkan vermir və adətən qalmış hissələrin araşdırılması və lazımı möhkəmləndirmənin aparılması, bəzi hallarda isə sadəcə açılma ilə kifayətlənmək lazım bilinir. Rekonstruksiya və bərpanı sözün əsil mənasında yalnız sırf elmi tələblərdən əlavə, ansamblın bunu tələb etdiyi, memarlıq formalarının tamamlanması və abidənin tamlığı zərurət doğurduğu hallarda aparmaq lazımdır. Digər hallarda isə memarlıq-arxeoloji tədqiqat-

tın son məqsədi və sonrakı sənətsünaslıq və ya mədəni-tarixi qaydada tədqiqatların və qərarların nəticəsi kimi nəzərdə tutmaq lazımdır» (9).

«Arxeoloji bərpa» nəzəriyyəsi və XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində bərpa nəzəriyyəsinin formalaşması

XIX əsrin sonlarına yaxın üslub bərpasından getdikcə daha çox ümumi narazılıq meydana çıxırdı. Bu üslubda bərpa olunmuş abidələrin sayı artdıqca, abidənin yerində ona xarici cəhətdən bənzər, lakin mahiyyətə abidənin əsil memarlığından prinsipial şəkildə tamamilə fərqli olan tikili yaranırdı. Bu mənada Anatol Fransın Fransada çox məşhur bir abidənin bərpasına verdiyi qiymət xarakterikdir: «Doğrudur, Pyerfonda çoxlu sayda daş vardır. Mən əminəm ki, Violle-le-Dük tərəfindən 1858-ci ildə aparılmış və sonralar onun çertyojları əsasında tamamlanmış bərpa tamamilə əsaslıdır. Mən əminəm ki, qəsrin qüllələri və bütün xarici müdafiə qurğuları öz əvvəlki görkəmini almışdır. Amma köhnə daşlar, keçmişin köhnə şahidləri itmişlər və artıq bizim qarşımızda Orleanlı Lüdvikin qəsrini deyil, bu qədim qəsrin natural ölçüdə olan modelidir. Dağıntıları ləğv etdilər. Bu da özlüyündə bir vandalizmdir» («Pyer Nozyer», 1899).

Yeni dövr memarı üçün bütünlüklə keçmiş tarixi dövrə daxil olmaq, orta əsr ustaları kimi orta əsr memarlığını yaratmaq tezisinin yalnız olduğu labüdlüyü tamamilə aydın olurdu. Bu baxışların dəyişilməsindən bir nəticə yarandı ki, bərpa düşünülen ideya deyil, tamamilə müəyyən maddi həyata keçirilmiş real əsərdir. Bərpaçının qədim memarın yaradıcılıq emalatxanasına daxili üçün iddiaçı olmağa heç bir ixtiyarı yoxdur, o, yalnız bərpa olunan abidənin ayrı-ayrı elementlərini: divarları, tağbəndləri, karnizləri və s. dəqiqliklə təkrar yarada bilər. Bunun üçün memara həmin elementlərin nə şəkildə olduğunu dəqiqliklə bilmək lazımdır, deməli o, öz diqqətini üslubun öyrənilməsində deyil, konkret abidə haqqında bütün səhih tarixi məlumatların dəqiqliklə axtarılmasında cəmləşdirməlidir. 1893-1911-ci illərdə Milandakı Sforza qəsrinin bərpasının əsasını məhz belə dəqiq tədqiqat işi təşkil edirdi. Bərpaya görkəmli İtalyan incəsənət tarixçisi **Luka Beltrami** rəhbərlik edirdi. Beltrami qəsrin dağılmaqdan əvvəlki qədim təsvirlərini əldə edərək, onların müqayisəsini

aparmış və bunun əsasında itirilmiş tikilini rekonstruksiya etmişdi. Kompozisiyasına və inşa tarixinə görə Sforza qəsrinə yaxın olan Vicevano qəsrinin tədqiqi bu işdə Beltramiyə çox kömək oldu, lakin əsas vurğu analogiyaların işə cəlb edilməsinə deyil, tarixi sənədlərin araşdırılmasına yönəlmişdi. Violle-le-Dükün bütün ardıcıllarının bərpaya olan münasibətlərindən fərqli olaraq, Beltrami də onlar kimi bir ümumi münasibət birləşdirirdi: bərpaçı itirilmiş və ya zədələnmiş abidəni tamliqlə bərpa etməyə çalışmalıdır. Yeni və prinsipcə çox mühüm yeni baxışlar bərpanı hansı həddə aparmaqdan ibarət idi; bununla belə, yeni sual yaranırdı - ümumiyyətlə bərpa etmək lazımdır mı? Əgər lazımdırsa, bərpanın hansı həddə aparılması açıqlanırdı (1, s.23-24).

Hələ o zaman aparılan bərpa metodlarının prinsipcə yeni konsepsiyalarının formalaşmasına yönəlmiş daha ardıcıl tənqid yaranmağa başladı. Bu sahədə görkəmli rəssam və ictimai xadim, Ryöskinin davamçısı olan Uilyam Morrisin publisistikası böyük rol oynadı. İtalyan memarı və tənqidçisi **Kamillo Boyto** bu istiqamətdə daha geniş və tam tənqidi mövqeyini bildirdi. Onun bərpanın nəzəri əsaslarının əsas müddələrini şərh edən «*Zərif sənətlərin praktik məsələləri*» adlı böyük əsəri 1893-cü ildə işıq üzünə gördü, lakin o, əsas düşüncələrini onilliklər öncə söyləmişdi. O, hər şeydən əvvəl, XIX əsrdə təsbitini tapmış bərpa növünü kəskin tənqid etdi: «Dünənə kimi hamı tərəfindən qəbul edilən və indi də çoxlarının buna əməl etdiyi Violle-le-Dükün bərpanın «romantizm nəzəriyyəsi» adlandırılan nəzəriyyəsinin əsasında aparıldığı zaman, mən bizim İtaliyada pis bərpa olunmuş abidələrə yaxşı bərpa olunmuşlara nisbətən daha üstünlük verirəm. Çünki birincilər mənə qədim və yeni hissələri aydın şəkildə fərqləndirməyə imkan verir, gözəl incəsənətə malik və böyük ustalılıqla yenini qədim adı ilə təqdim etməyə çalışan ikincilər isə mənim düşüncəmi böyük çətinlik qarşısında qalmağa məcbur edir. Bu səbəbdən abidəni böyük şövqlə seyr etmək marağından məhrum edir, onun tədqiqi isə böyük çətinliklər yaradır» (10, p.57). Burada birinci sətərə dərk edilmə tərəfinin, tədqiqatın imkanlarının və çətinliklərinin çıxarılması xarakterikdir. Boytonun məsələyə bu şəkildə yanaşması - estetin deyil, alimin münasibətidir. Bu baxımdan onun bərpaya olan tənqidi görüşləri Ryöskinin tənqidindən prinsipial şəkildə fərqlənir. Boytonun baxışları, hər şeydən əvvəl, üslub bərpaçıları tərəfindən çox da qəbul edilməyən abidə-

nin özəlliyini vurğulayır. Boytonun ilkin mövqeyinin fərqliliyinə baxmayaraq, abidəyə Valadye və onun tərəfdarlarının bərpalarına mənsub olan xüsusi təyinat qaytarılırdı. Valadye tərəfindən abidələrin özəl fraqmentlərinə olan hörmət və ehtiram yalnız seçmə antik klassisizm baxışlarına əsaslanırdı. Boytoya görə, abidənin özəlliyi tarixi sənədlərin özəlliyinə bərabər tutulurdu.

Boytonun nəticələrinə görə, bərpa inkar edilmirdi, bərpanın ilk növbədə hər hansı bir falsifikasiyanın qarşısının alınmasına yönəlmiş yalnız sərt normalara tabe olunması ideyası irəli sürülürdü. Bərpaya təqdim olunan vacib şərtlər sırasına o, abidəyə yeni əlavələrlə qədim hissələr arasındakı üslub və onların materialları arasındakı fərqləri, yeni hissələrdə ornament və detalların inkarını - Tit tağının bərpası zamanı ilk dəfə olaraq Valadye tərəfindən tətbiq edilmiş və hal-hazırda ümumi prinsip əhəmiyyətini əldə edən üsul - təklif edirdi. Boyto yeni əlavələrin markalanması və ya xüsusi işarələr və yazılarla qeyd olunması, bərpa əsnasında tapılmış qədim fraqmentlərin abidələrin yanında nümayiş etdirilməsi, aparılmış bərpa haqqında abidənin üzərində lövhəciyin vurulması, yerinə yetirilmiş tədqiqat və bərpa mərhələlərinin şəklinin çəkilməsi və qeydə alınması, onların dərc olunması və ya abidənin özündə saxlanması, qəbul edilmiş qərarların aşkarlığı üsulunu irəli sürürdü. Mürəkkəb proses olan bərpaya ehkam kimi yanaşmanın mürəkkəbliyini yaxşı dərk edən Boyto, onun şərh etdiyi qaydalara «şəraitə uyğun olaraq» yanaşmağı məsləhət görürdü.

Növündən asılı olaraq abidələrin təsnifatının verilməsi Boytoya məxsusdur. Onun təklif etdiyi terminologiyaya görə, bərpanın arxeoloji, rəngkarlıq və memarlıq növləri mövcuddur. Boyto tərəfindən söylənilmiş ideyalar bərpanın bir sıra görkəmli nəzəriyyəçilərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Memarlıq abidəsinin ictimai dəyəri haqqında məsələnin tədqiqi görkəmli Avstriya sənətsünası Aloiz Riqlə mənsubdur. Bu dəyərlərin müxtəlif aspektlərinə (estetik, utilitar, memorial ithaf) nəzər yetirən Riql, müasir cəmiyyət üçün abidənin spesifik xassələrini təyin edən faktor kimi, tarixi aspekti xüsusi olaraq dəyərləndirirdi. Tarix onun tərəfindən təkcə sosial-iqtisadi və siyasi tarix kimi deyil, incəsənət və memarlığın təzahürlərini özündə əks etdirən cəmiyyətin mənəvi və mədəni tarixi kimi çox geniş mənada şərh edilirdi. Tarixi abidə kimi qavranılan memarlıq

tikilisi üçün abidənin ilkin görünüşünü bizə çatdıran cizgilər deyil, onun zaman daxilindəki dəyişikliyin, hətta təbii dağılmalarının izlərini bizə çatdıran hər şey dəyərlidir. Bərpanın mahiyyətinin qavranılması istiqamətində bu aspektdən yaranan başlıca nəticə abidənin ilkin görünüşünü qaytarmaq, qədim əlavələrin imitasiyası məqsədilə sonrakı qatların ləğv edilməsinin qeyri-mümkünlüyü və abidənin təbii yolla qocalmasının bilinən izlərinin qorunub saxlanması idi. Obyektin dəqiq və hərtərəfli tədqiqatına əsaslanan bərpanın sonrakı nəzəriyyəçiləri üçün abidənin konservasiya tədbirlərinin üstün cəhətləri və eyni zamanda bərpa müdaxiləsinə ciddi məhdudiyətlərin qoyulması haqqında ümumi müddəalar buradan yaranmışdı (1, s.25).

XX əsrin ilk onilliklərində bərpanın yeni prinsipləri rəğbət qazandı. Üslub bərpasından fərqli olaraq, bu müddəalar əsasında aparılan bərpalar, Boytonun dediklərindən fərqli olaraq, binanın kateqoriyasından asılı olmayaraq, çox vaxt «*arxeoloji bərpa*» termini ilə adlandırılırdı. Abidənin tarixi baxımdan dəyərli tikili kimi qəbul edilməsi artıq onun tədqiqini, bərpa və arxeologiyanı bir-birinə çox yaxın edirdi. Bərpanın əsasını abidənin arxeoloji obyekt kimi naturada dəqiq və metodik şəkildə tədqiqi təşkil etməyə başlamışdı.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri üçün bu baxış çox təbii idi. Həvəskar qazıntılar və qədim tapıntıların təsvirlərindən başlayan, sonralar ciddi metodiki prinsiplərə əsaslanan və sistemləşmiş fənnə çevrilən arxeologiyanın tərəqqisi məhz bu dövrə təsadüf edir. Spesifik arxeoloji obyektlər kimi qəbul edilən abidələrin tədqiqi və bərpasına bu şəkildə yanaşmanın tətbiqi çox məntiqli olardı. Arxeoloqlar bəzi hallarda memarları bu sahədən kənarlaşdıraraq bərpanın aparılmasını öz əllərinə alırdı və öz ideyalarını onlara təlqin etməyə çalışırdı. Abidələrin, xüsusilə çox qədim abidələrin bərpası ilə məşğul olan memarlar bu şəraitdə öz fəaliyyət istiqamətlərini dəyişməli olurdular. Onlar arxeologiya elminin metodiki prinsiplərinə yiyələnərək yaradıcı rəssamlardan çox, tədqiqatçılara çevrildilər. Bərpa professional ixtisaslaşma sahəsinə çevrildi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra bərpa işləri

II Dünya müharibəsi abidələrin qorunması və bərpası məsələləri haqqında təsəvvürlərin inkişafı sahəsində mühüm mərhələ olmuşdur. Hərbi əməliyyatlar zamanı abidələrin kütləvi surətdə dağıdılması və müharibədən sonrakı mərhələlərdə sosial həyat tərzində baş vermiş kəskin dəyişikliklər, məsələn, urbanizasiya problemləri kimi mühüm faktorlar bir çox yeni situasiyaların yaranmasına səbəb oldu.

Bərpanın metodikası haqqındakı təsəvvürlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, o, ənənəvi olaraq mövcud şəraitdən doğurdu: memar tərəfindən abidənin dağılmış və dəyişilmiş memarlığının bərpasının bu və ya digər üsulla həyata keçirilməsi keçmiş dövrlərdə yaranmış və təşəkkül tapmışdır. Bərpaya lazım olan məlumatları əldə etmək üçün ənənəvi olaraq köhnə formaların obyektə araşdırılması, tarixi məlumatların toplanması və uyğun dövrün memarlığının tədqiqi lazım gəlirdi. Bu şəkildə toplanmış məlumatın qeyri-tamıqlığı və nisbilyi çox vaxt bərpaya inamsızlıq yaradırdı. Bu, xüsusilə özünü arxeoloji bərpanın müddəalarını formulə edərkən daha aydın göstərirdi. Bundan əlavə, adi, ənənəvi şəraitdə bərpa olunmamış abidə nə qədər təhrifə uğrasa da belə, o, tarixi realıq kimi görünürdü, halbuki bərpanın vəzifələrinə daxil olan onun tam görkəmi ideal, lakin süni bir şey kimi qavranılırdı. İlk görünüşündə bərpa olunmuş antik və ya orta əsr abidələri müəyyən mənada saxta görünürdü, çünki onun tamıqlıq ilə yeniləşməsi abidənin mövcud olduğu zamanla müasir həyat arasındakı böyük bir tarixi dövrün üstündən xətt çəkirdi.

Bu mənada müharibə ərzində dağılmış abidələrdəki vəziyyət tamamilə başqa idi. Bu tikililərin əvvəlki görünüşləri haqqında fərziyyəyə ehtiyac yox idi: bu abidələr dəqiq ölçmələrdə, fotosəkillərdə, geniş təsvirlərdə fiksasiya olunmuşdu. Abidənin dağılmasına qədər olan tam görünüşü insanların şüurunda yaşayırdı; bu səbəbdən abidələrin dağıntıları insanlar tərəfindən qeyri-normal qarşılanırdı. Bu qeyri-normallıq böyük bir binanın və memarlıq kompleksinin müəyyən hissəsi və ya komponentinin itirildiyi zaman özünü daha kəskin büruzə verirdi.

Bu problemin mövcudluğu hələ II Dünya müharibəsindən xeyli əvvəl Venesiyada nəinki mərkəzi meydan qruplarının, hətta bütün şəhər panoramının əsas dominantı rolunu oynayan Müqəddəs Mark qülləsinin 1902

ci ildə qəflətən uçması zamanı meydana çıxmışdı. Hələ o zaman qüllənin bərpasının və buna qarşı olanların arasında geniş mübahisə doğmuşdu. Bərpanın aparılmasının əleyhdarları falsifikasiyaya yol verilməməsi üçün qüllənin tamam başqa yerdə və yeni formalarda tikilməsinə təkid edirdilər. Qüllənin əvvəlki şəkildə bərpa olunma məsələsi mübahisəli olaraq qalsada, ümumi bərpanın kardinal problemlərinə toxunulmadan nadir bir hal kimi qəbul olundu.

I Dünya müharibəsindən sonra bir sıra Avropa ölkələrinin, xüsusilə Fransa və Belçikanın abidələrinin ciddi dağıntılara məruz qaldıqları zaman bu şəkildə mübahisəli məsələ daha kəskin qalxdı. Bir sıra mədəniyyət xadimləri, xüsusilə heykəltaraş Roden, şair Rostan abidələrin qədim simalarının bərpasının əleyhinə çıxaraq, dağıntıların insan varvarlığının şahidi kimi saxlanılmasının tərəfdarları idilər. Lakin bir qədər sonra aydın oldu ki, artilleriya tərəfindən uçurulmuş tikililərin qalıqları atmosfer təsirindən tezliklə tamamilə dağılıraq sıradan çıxacaqdır və onların qorunması üçün xüsusi tədbirlər lazımdır. Bundan əlavə, bəzi hallarda bərpaçıların texniki imkanlarının hesab edildiyindən daha kamil olduğu aydınlaşdı. Məsələn, Reymns məbədinin sındırılmış heykəlləri rəsamların etirazına rəğmən yenilərlə əvəz edilmədi, qırıntıları çox səliqə və dəqiqliklə yapışdırıldı. Bütün bunlar ona gətirdi ki, praktikada hər bir dağılmış detal bərpa olundu (1.s.43).

II Dünya müharibəsinin gətirdiyi fəlakətlərin ölçüləri özündən əvvəlki hərbi dağıntıların miqyası ilə müqayisə olunmazdı. Xüsusilə böyük dağıntılara keçmiş sovet məkanı və Polşa abidələri məruz qalmışdı. Nəinki ayrı - ayrı tikililər, hətta böyük memarlıq komplekslərinə malik bütöv şəhərlər dağılmışdı. Artıq söhbət ayrı - ayrı itirilmiş dəyərli əsərlərdən deyil (belə bir vəziyyət Varşavanın dağıdılması zamanı yaranmışdı), milli mədəniyyətlərin izlərinin silinməsindən gedirdi. Ayrı - ayrı tikililərin bərpa praktikası zamanı əldə edilmiş memarlıq irsinə münasibətin prinsiplərinə daha geniş problemlərin həll edildiyi yeni şəraitdə yanaşılması lazım bilindi.

Dağıdılmış abidə, kompleks və şəhərlərin bərpasına olan həm təcrübə, həm nəzəri münasibət müxtəlif idi. Arxeoloji bərpanın nəzəriyyəsinin tövsiyələrinə daha yaxın olanı alman aviasiyası tərəfindən bombardman zamanı tamamilə dağıdılmış İngiltərədəki Koventri məbədinin bərpası

haqqında qəbul edilmiş qərar idi. Orta əsr məbədinin qalıqları abidənin əslinin qorunub saxlanması məqsədilə minimal əlavələrlə konservasiya olundu, şəhərin məbədinin yeni binası isə köhnə abidəylə yanaşı müasir formalarda tikildi. Məbədin dağıntıları bizim dövrün faciəli hadisələrlə bağlı nəinki dağıdılmış memarlıq abidəsi, hətta tarixi abidə əhəmiyyəti qazandı.

Koventri məbədinin nümunəsi yeganə olaraq qaldı, bu da təsadüfi deyildi. Həyat təkidlə dağıdılmış şəhərlərin bərpasını tələb edirdi, dağıntılar şəklində isə çox az sayda tikililər qala bilərdi. Təcrübədə isə bu və ya digər üsulla binaları yaşayış və digər təyinatlar üçün bərpa etmək lazım idi. Buna görə alternativ mövcud idi – itkilərlə razılaşaraq dağıdılmış tarixi binaların yerində tamamilə yenilərini inşa etmək və ya dağıdılmış abidələrin tamlığını bərpa etmək. Birinci və ikinci təkliflərin həllərinin çoxlu sayda nümunələri vardır.

Bərpanın daha nüfuzlu nəzəriyyəçiləri problemə differensial şəkildə yanaşmağa tərəfdar kimi çıxış etdilər. Kiçik zədələri, ümumi mülahizələrə görə, şərtsiz olaraq aradan götürmək lazım idi. Daha böyük dağıntılar, məsələn, abidənin çox hissəsinin itirildiyi zaman isə bərpanın fərz olunan sənədliliyindən, itirilmiş elementin kompozisiya rolundan, funksional tələblərdən və digər amillərdən asılı olaraq müxtəlif həllərin qəbul edilməsi nəzərdə tutulurdu. Praktikada isə böyük itkilərə məruz qalmış, nətamam və tam dağılmış abidələri bərpa etmək tendensiyası üstünlük təşkil edirdi. Belə ki, Şimali İtaliyada alman ordusu tərəfindən partladılmış bir çox körpülər bərpa olundu. Məsələn, Florensiyada Santa-Trinita, Kastelvekkyo, Veronada de la Pyetra körpüləri. Onların köhnə formalarda bərpasının əsaslandırılması müxtəlif olsa da, bu məsələyə əsasən şəhərsalma təsəvvürləri baxımından yanaşılırdı. Belə ki, orta əsrlərə aid olan Kastelvekkyo körpüsü tamamilə sağlam qalmış qəsr ilə birlikdə vahid kompleks təşkil etdiyinə görə, memar *Pyero Qatsola* kompleksin əsas hissəsinin tamamilə bərpa edilməsini təklif etmişdi. Böyük mərmər bloklu dayaqları və tağları yeni antik dövrlərə, yuxarı hissələri XVI əsrə aid de la Pyetra körpüsünün bir çox bloklarının sağlam qalması hesabına fraqmentar anastilozun yerinə yetirilməsi mümkün oldu və bu bərpanı bir qədər asanlaşdırdı. Kərpic hörgüyə yeni material əlavə olundu. Am-

ma bu halda da körpünün tamlıqla bərpasının əsas arqumenti onun şəhərsalma rolu oynaması idi (1, s.44).

Keçmiş sovet məkanında faşist hücumu zamanı dağıdılmış abidələrin bərpası çox geniş vüsət aldı. Daha böyük işlər Sankt Peterburqun kənarındakı bağ-park ansamblının bərpası üzrə başlandı. Bu komplekslərdə əsasən parklar və daş tikililərin özəkləri sağlam idi, lakin çox qiymətli olan daxili dekorativ bəzək tamamilə məhv edilmişdi. Şəhərkənarı sarayların əvvəlki görünüşdə bərpası təkcə adi sırayı deyil, mürəkkəb, unikal, müstəqil dekorativ-tətbiqi sənət nümunəsi olan elementlərin də bərpasını tələb edirdi. Arxeoloji bərpanın ənənəvi qaydaları bu cür elementlərin yenidən bərpasını inkar edirdi. Bununla belə, onların bərpasından imtina etmək rus mədəniyyətinin böyük və çox mühüm bir hissəsinin itirilməsinin etiraf edilməsi demək idi. Mövcud vəziyyətin müstəsnalıqı adi hallarda mümkün olmayan qərarın qəbul edilməsinə gətirdi. Sankt-Peterburqun kənarındakı bağ-park ansamblının bərpası böyük maddi və yaradıcılıq səylərini, xüsusi inşaat bazasını, itmiş bədii sənət sahələrinin yenidən yaradılmasını tələb edirdi (10).

Demək olar ki, dağıntılardan bərpa olunmuş ən iri komplekslərdən biri Varşavanın Staro Myasto adlı mərkəzi hissəsi idi. Qədim şəhərin binalarının bərpası müharibədən əvvəl aparılmış fiksasiya materiallarına əsasən həyata keçirilirdi. Köhnə fasadların əvvəllər olduğu kimi təkrar olunmasına baxmayaraq, binaların interyerləri müasir komfort tələblərə uyğun abadlaşdırılırdı. Bu zaman bərpa nəzəriyyəsinin metodikası deyil, müharibə gedişində özünün mövcudluğu məsələsini əsas tutan xalqın milli hissləri həlledici rol oynadı. Paytaxtın qədim mərkəzinin bərpası simvolik akt əhəmiyyətini daşıyırdı (11).

Abidələrin dağılma zamanına qədərki görünüşündə deyil, yalnız daha qədim və bədii cəhətdən maraqlı hissələrinin bərpası çoxlu mübahisələrə səbəb olmuşdu. Mürəkkəb inşa tarixinə malik abidələrin bərpasına bu formada münasibət bir tərəfdən də həmin tikililərdə nisbətən yeni qatları məhv etmədən daha qədim və dəyərli qatların üzə çıxmasına səbəb olurdu. Neapolda şəhərin bombardmanı zamanı barokko üslublu daxili bəzəyi məhv edilmiş Santa-Kyara və San-Lorenzo qotik kilsələri bu şəkildə bərpa edilmişdi. Lakin dağıdılmış abidələrin bərpasına olan bu yanaşma bərpa tərəfdarlarını adi bərpa praktikasında mövcud normalardan uzaq-

laşdırırdı, çünki müasirlərinin yaddaşındakı abidə əvvəlki şəkildə bərpa olunmurdu. Bu səbəbdən bərpanın bu üsulu hamı tərəfindən qanunauyğun şəkildə qəbul edilmirdi. Məsələn, Santa-Kyara kilsəsinin qotik üslubda bərpası öz vaxtında kəskin mübahisələrə səbəb olmuşdu (12).

İtirilmiş abidələrin bərpasının şəhərsalma baxımından əsaslandırılması keçmiş dövrlərə məxsus memarlıq əsərlərinin dəyərləndirilməsində baş verən köklü dəyişiklikləri əks etdirir. Abidələrin «öz kontekstindən izolə edilmiş və yalnız öz daxili üslub xüsusiyyətlərinə görə dəyərli olan XVIII – XIX əsrlərdən gələn mahiyyətini» birdəfəlik inkar edirdi (13, s.302). Bundan əlavə, müharibədən sonrakı onilliklərdə abidələrin şəhərin aktiv həyatına qoşulması, onun cəmiyyət üçün praktiki funksiya ilə təmin edilməsi haqqındakı təsəvvürlər tamliqlə formalaşdı. Abidələrin müasir şəraitə uyğunlaşdırılması onların qorunub saxlanması üçün vacib şərt kimi qəbul edildi. Bu səbəb müasir bərpa praktikasına öz xeyrini verdi.

Yeni şərait xüsusilə müharibə gedişində çox zərər görmüş ölkələrin bərpa fəaliyyətində hiss olunan dərəcədə canlanma, digər tərəfdən qəbul edilən qərarlarda rəngarənglik yaratdı. Hərbi dağıntılar nəticəsində tikililərin məhvə uğramış hissələrinin böyük miqyaslarda bərpası köhnəlmiş, tarixi şərait nəticəsində dağılmış abidələrin də bərpasında həmin tendensiyalardan istifadə üçün zəmin yaratdı. Bəzi işlər öz xarakterinə görə üslub restavrasiyası tərəfindən demək olar ki, həmişəlik rədd edilmiş normalara yaxınlaşırdı. Çox cüzi qalıqlarına görə Afinada Attala sütununun bərpası xüsusilə kəskin mübahisəyə səbəb oldu. Antik tikilinin XIX əsrdə bu şəkildə bərpası çox nadir bir hadisə idi.

Bir çox bərpaların mübahisəliliyi, ayrı-ayrı memarların fərdi yaşamasının rəngarəngliyi bərpa nəzəriyyəsi məsələlərinə olan marağı canlandırır. Arxeoloji bərpanın müddəalarına qarşı olan münasibət daha böyük aktualıq təşkil edirdi. Bu planda fikir irəli sürənlərin böyük əksəriyyəti yekdil idi: müharibədən sonrakı dövrün gətirdiyi yeni əlavələrə baxmayaraq XX əsrin birinci yarısında formulə edilmiş müddəaların əsas prinsipləri təkzib olunmaz olaraq qalır. Əgər müharibə nəticəsində dağıdılmış abidələrin bərpası nəzərə alınmazsa, müharibədən sonrakı dövrlərdə nəzərə çarpan keçmiş, stilləşdirmək kimi bərpa metodlarına dönmək cəhdi bərpa nəzəriyyəçisi Roberto Panenin dediyi kimi: «mədəni təcrübədən yadırgamaqdır». Attala sütununun bərpasına münasibət,

Paneyə görə, abidəyə tarixi fərdilik kimi yanaşılma deyil, istehlak predmeti kimi qəbul edilməlidir, çünki bu, «dağıntılardan bezmiş» turistlər üçün bir növ maraq mənbəyidir. Bu maraq artdıqca, sütunun «istehlak dəyəri» artır. Keçmiş sovet məkanında da 60-cı illərdə mətbuatda dəfələrlə abidələrin bərpasından onların konservasiyasına keçmək çağırışı səslənirdi.

Bununla belə, bir çox müəlliflərin deyimlərində bərpanın buna qədər qəbul edilmiş qərarlarına bir qədər ustalıqla riayət etmək tendensiyası nəzərə çarpırdı. Belə ki, *P.Qatsola və R.Pane* 1931-ci il bərpa Xartiyasının mətnində bərpaçılara üsulların seçimində bir qədər geniş azadlıq verilməsini nəzərə alan, məsələn, bərpa əlavələrinin işarələnməsi kimi, bəzi dəyişikliklərin edilməsi təklifini verdilər. Bu təkliflər abidənin hərtərəfli dəyərləndirilməsinə keçid kimi daha yeni bir tendensiyanı əks etdirdilər. Üslub restavrasiyası bərpaçı tərəfindən istənilən əlavələrə məruz qala biləcəyi abidənin bir sənət əsəri kimi qəbul edilməsi təsəvvürlərinə əsaslanırdı. Bunun əksinə olaraq, arxeoloji bərpa abidəni əsasən tarixi mənbə kimi qiymətləndirildiyi səbəbindən ciddi elmi yanaşmaya əsaslanırdı. Bir sıra müasir bərpa nəzəriyyəçilərinin nöqtəyi – nəzərinə, abidə tarixi mənbə olaraq, eyni zamanda sənət əsəri kimi də qəbul edilməlidir. Keçmiş ustad memarları əvəz etməyə çalışmadan, müasir bərpaçı bununla belə abidənin bədii cəhətdən dəyərləndirilməsindən yayına bilməz, bu səbəbdən bərpa təkcə elmi tədqiqat deyil, eyni zamanda sərt çərçivələrlə məhdudlaşmış yaradıcılıq sahəsidir. Bərpanı yerinə yetirən memar, abidənin yalnız tarixi baxımdan dəqiqliyinə, qəbul edilmiş normalara riayət olunmasına deyil, eyni zamanda müasir bədii təfəkkür sistemindən doğan tam harmoniya yaradılmasına çalışmalıdır.

II FƏSİL MÜASİR BƏRPANIN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANDA BƏRPA

Abidənin müasir istifadə üçün uyğunlaşdırılması

Memarlıq abidələri tarixi və bədii dəyərindən başqa, bir qayda olaraq, bilavasitə maddi və utilitar əhəmiyyət daşıyırlar. Bu, onları abidə kimi qorunan digər incəsənət əsərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Öz təbiətinə görə praktiki cəhətdən istifadə edilməsi mümkün olmayan və yeganə istifadə məqsədi kimi onların tamaşası hesab edilən bəzi qurğular istisna təşkil edir. Bunlara - tağlar, sütunlar, obelisklər, qədim dövrlərə aid abidələrin dağıntıları aid edilə bilər.

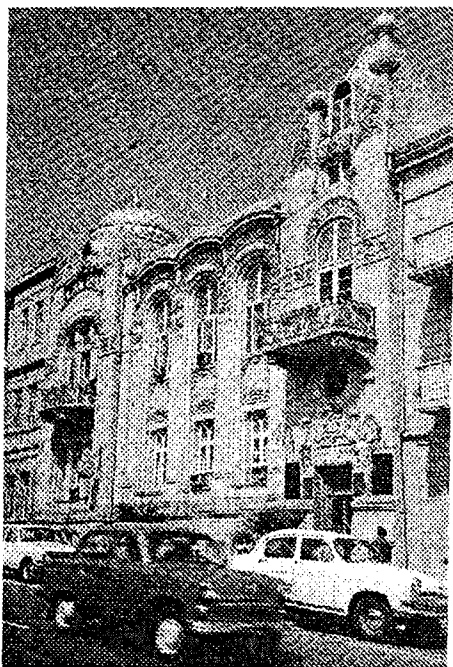
İstifadə edilən memarlıq abidələrinin üstünlük təşkil edən utilitar dəyəri onların bədilik və tarixi dəyərindən asılılıq təşkil edir. Abidələrə bu və ya digər müasir funksiyaların verilməsi onların daimi qorunması və saxlanması üçün lazımi şərtlər yaradır. Bundan əlavə, son zamanlar daha çox qeyd edildiyi kimi, abidələrin praktiki istifadəsi onların muzey əşyalarına xas olan müasir şəraitdən təcrid olunmasının qarşısını alır və cəmiyyətin aktiv həyatına qoşulmasına şərait yaradır. Onların insanlara emosional təsiri daha böyük üzvilik təşkil edir. Bu səbəbdən son onilliklər memarlıq abidələrinin istifadəsi probleminə olan münasibət dəyişmişdir. Əgər bu məsələyə əvvəllər qaçılmaz bir acı həqiqət kimi baxılırdısa, indi bu hadisəyə - abidənin funksional təyinatının düzgün seçilməsi, onun uyğunlaşmasının düşünülmüş şəkildə aparılması şərtilə müsbət faktor kimi yanaşılır (14).

Bizim indi abidə kimi baxdığımız tikililər vaxtilə müvəffəqiyyətlə xidmət etdiyi müəyyən məqsədlər üçün inşa edilmişdi. Lakin sonralar cəmiyyətin sosial strukturunda və həyat şəraitində baş verən dəyişikliklər köhnə binaların praktiki tələblərə cavab verməməsinə gətirmişdir. Bəzi hallarda abidələrin yaranmasına səbəb olan funksiyaların itməsi (feodal qəsrləri, saraylar və s.), bəzi hallarda planlaşma, texnoloji, sanitariya-gigiyenik və digər tələblərin köklü surətdə dəyişilməsi onların ənənəvi məqsədlər üçün (xəstəxana, istehsalat binaları, bir çox yaşayış tikililəri)

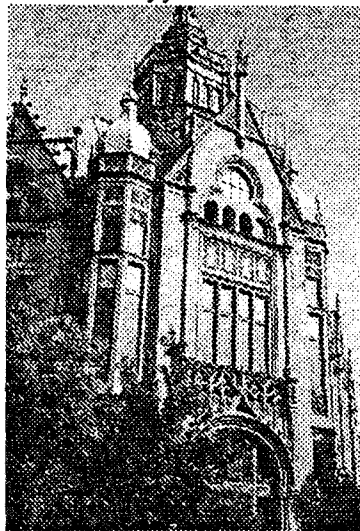
istifadəsini qeyri - mümkün etmişdir. Nəticədə köhnə binaların yenidən tikilməsi, onların dağılması, baxımsız qalması, öz növbəsində onların tez uçulub - sıradan çıxmasına şərait yaratmışdır. Xüsusilə bizim dövrlərdə abidələrin bilavasitə öz təyinatına görə istifadə edilə bilməməsi onların dağılma prosesini sürətləndirmişdir. Memarlıq abidələrinin yeni funksiyalarla təmin edilməsinə kəskin tələbat buradan yaranır. *Yeni funksiyanın düzgün seçimi* - onun istifadəsinə hazırlığın ilkin şərtidir, abidənin sonrakı taleyi bu seçimdən asılıdır. Təbiidir ki, bu məsələnin həlli zamanı bu və ya digər təşkilatlarının yerləşdirilməsinə olan yerli tələbat, mövcud meydançalar, nəqliyyat imkanları və bir çox başqa şeylər nəzərə alınır, amma təyinedici kimi abidənin sosial - mədəni dəyəri və onun tam bir orqanizm kimi qorunub - saxlanmasına olan tələblər əsas götürülür.

Funksiyanın seçilməsinə, hər şeydən əvvəl, abidənin bədii keyfiyyətləri təsir edir. Yüksək bədii əhəmiyyət kəsb edən interyerlərə malik memarlıq şedevrləri kimi tanınan daha kamil tikililər üçün bu abidələrlə geniş kütlənin daha yaxından tanış olması məqsədlə onların yalnız bir funksiyaya xidmət etməsi - muzeyləşdirilməsi çox vaxt rast gəlinən yeganə variantdır. Abidənin muzeyləşdirilməsini onun muzey məqsədləri üçün istifadəsindən fərqləndirmək lazımdır: muzeyləşdirilmiş abidədə eksponatlar yerləşdirilmir, o özü əsas və çox vaxt yeganə eksponat kimi çıxış edir (14).

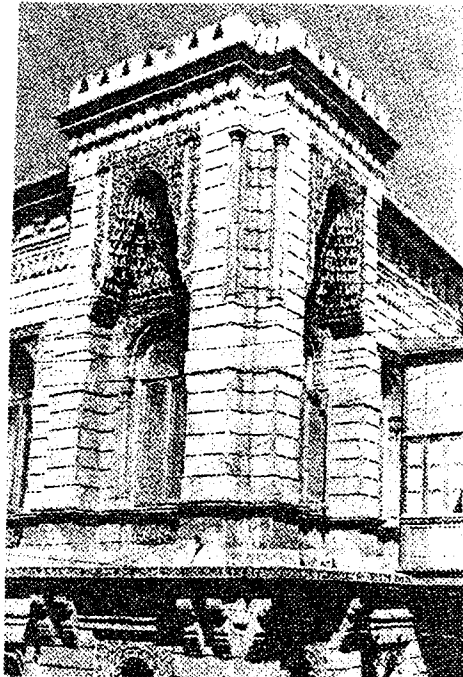
Muzeyləşdirilmiş abidələrin sayı çoxdur, bunlara Şirvanşahlar sarayı, Suraxanıda Atəşgah, Qız qalası, Möminə xatın türbəsi, Afina Akropolu və s. aid ola bilər. Lakin hətta ən görkəmli abidələr belə müəyyən şəraitdə praktiki istifadə funksiyalarını daşmalıdır. Bu halda yeni funksiyanın məzmunu abidənin sosial və mədəni əhəmiyyətinə cavab verməlidir. Nümunə kimi, Bakıda Kırxa binasının kamera - konsert zalı, M. Muxtarovun evinin Səadət sarayı, H.Z. Tağıyevin evinin Tarix, Deburun şəxsi malikanəsinin İncəsənət muzeyi kimi istifadəsini göstərmək olar. Ümumiyyətlə, abidələrin müəyyən yeni funksiyaları zamanı onların mədəni - ictimai müəssisələr: muzeylər, konsert və mühazirə zalları kimi istifadə olunmasına daha üstünlük verilir (15, 16; cədv.6). Bu halda da geniş ictimaiyyətin abidənin bədii dəyərlərilə daha yaxından tanış olması üçün şərait yaranır. Memarlıq abidələrində eyni zamanda inzibati binaların, elmi - tədqiqat institutlarının, layihə təşkilatlarının yerləşdirilməsi

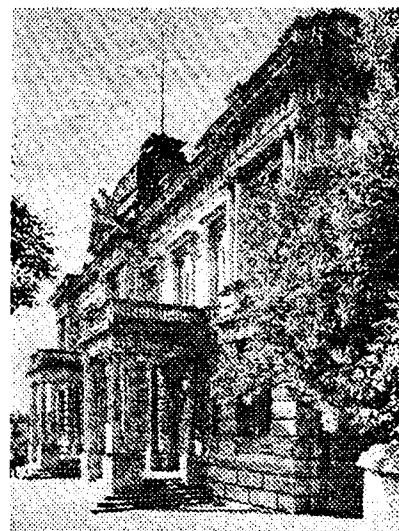
Kərbəlayı İsrəfil Hacıyevin mülkü.
Mülki müh. İ.Ploşko, 1912-ci il.
Hazırda Yasamal r-n icra
hakimiyətinin binası

M. Muxtarovun mülkü.
Mülki mühəndis İ.Ploşko, 1912-ci
il. Hazırda «Səadət sarayı»

Ağa Bala Quliyevin mülkünün fasadının
fraqmenti. Hazırda Azərbaycan
Memarlar Birliyinin binası

Deburun mülki. Mühəndis N.A.fon
der Nonne. Hazırda İncəsənət muzeyi

Cədvəl 6.

geniş praktka olunur. Kəskin dəyişilmiş sanitar – gigiyenik tələblərə görə, köhnə binalara məxsus olan onların yaşayış funksiyalarını saxlamaq həmişə qeyri – mümkündür, amma prinsipcə bu qorunub saxlanma həmişə arzuolunandır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində də dağıntılar şəklində bir çox abidələr mövcuddur. Bu abidələr sırasına müdafiə tikililəri, qəsrlər, xristian və islam məbədləri və bir çox digər abidələr daxildir. Həmin abidələrin qalıqlarının konservasiya edilməsi və turist marşrutlarına salınması çox təqdirəlayiq bir hal ola bilərdi. Bu sahədə Yunanıstan, Misir, Türkiyə kimi bir çox dünya ölkələrinin maraqlı təcrübəsi vardır. Onu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Beynəlxalq Xartiyalar abidələrin bərpasına deyil, onların konservasiyasına daha böyük üstünlük verir (14).

Yeni binanın layihələndirilməsi zamanı onun həcmi və planlaşması tikilinin funksiyası tərəfindən diqtə edilsə, memarlıq abidəsinin istifadəsi məsələlərinin həlli zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, onun planlaşma xüsusiyyətləri, ölçüləri, otaqların əlaqəsi dəyişməz struktur təşkil edir və abidənin şərtlərinə uyğun yeni funksiyası seçilməlidir. Abidələrdə yeni açırımların yaradılması, əlavə örtüklərin, pilləkanların və s. quraşdırılması, bir qayda olaraq, yolverilməzdir və çox müstəsna hallarda, abidənin əsas binasında deyil, əvvəllər geniş yenidənqurmaya məruz qalmış ikinci dərəcəli hissələrdə aparılması mümkündür.

Abidənin həcmində dəyişməz qalması üçün memarlıq abidələrində gələcəkdə onun genişləndirilmə perspektivini nəzərdə tutan funksiyası yoxdur. Etik qaydaları nəzərə alaraq, bu səbəbdən memarlıq abidələrində istehsalatın yerləşdirilməsi qeyri-mümkündür. Uyğunlaşmanın əsas tələblərindən biri ayrıca bir abidənin funksional təyinatının tamlığı deyil, abidənin daxil olduğu bütün ansamblı aiddir.

Köhnə binanın yeni funksiya məqsədilə tam istifadəsi üçün abidənin **uyğunlaşması** həyata keçirilməlidir, yəni memarlıq abidəsi kimi onun əhəmiyyətini və xüsusiyyətlərini maksimal şəkildə nəzərə almaqla qismən dəyişilməsi üzrə kompleks işlər aparılmalıdır. Uyğunlaşma elə şəkildə aparılmalıdır ki, nəinki abidənin mövcud siması dəyişməsin, eyni zamanda abidənin özündə gizlədiyi qiymətli nə varsa, onu aşkarlayacaq potensial imkanı qoruyub saxlasın. Bu səbəbdən uyğunlaşmanın imkanları bərpanın imkanlarından birbaşa asılıdır. Digər tərəfdən, abidənin

ömrünün maksimal uzadılmasına xidmət edən bərpa, abidədə aparılacaq dəyişikliklərə qismən təsir edə biləcək onun sonrakı funksional istifadəsini nəzərə almaqla aparılmalıdır. Buna görə, hal – hazırki dövrdə belə hesab edilir ki, bərpa və uyğunlaşma bir-birindən ayrılmazdır, bu iki məsələ eyni zamanda və **kompleks şəkildə** həll olunmalıdır (14).

Bərpa və uyğunlaşma məsələlərinin kompleks həllinin ən mükəmməl forması – ayrı-ayrı memarlıq abidələri üzrə deyil, özündə görkəmli memarlıq abidələrini və adi tikililəri birləşdirən memarlıq kompleksi və ya şəhər tikintisinin tam hissələri üzrə onların birgə layihələndirilməsi və həyata keçirilməsidir. Bu halda bərpa məsələlərinin həlli zamanı bərpa olunan abidə və onun memarlıq – fəza mühiti arasındakı nisbət tam nəzərə alınmalıdır. Uyğunlaşma baxımından müxtəlif xarakterli və müxtəlif bədii və tarixi əhəmiyyətə malik abidələrin varlığı funksional tələblərin gözlənilməsinə daha çevik yanaşmağa və eyni zamanda daha böyük dəyəərə malik olan bina və onun ayrı – ayrı hissələrinə aid edilən bərpa istisnalarının ciddiliyinə nəzarət edilməsinə imkan yaradır. Şəhər məhəllələri və tarixi mərkəzlərinin bərpası və uyğunlaşması üzrə belə kompleks işlər bir çox ölkələrdə təcrübə qazanmışdır. Bəzi hallarda belə təcrübə **«revalorizasiya»** termini ilə adlandırılır, yəni dəyərlərin bərpası. Bu terminlə memarlıq – bədii dəyərlərin bərpası ilə yanaşı istisna dəyərləri də adlandırılır.

Abidələrin müasir istifadə üçün uyğunlaşdırılması hər şeydən əvvəl onların qorunub saxlanması üçün bir vasitədir. Bu səbəbdən uyğunlaşmanın əsas şərtlərindən biri abidəyə tam hörmət qoyulması, onun hər hansı bir zədədən qorunmasıdır. Hər şeydən əvvəl abidənin fiziki cəhətdən, xüsusilə bədii və tarixi baxımdan bütün qiymətli elementlərinin qorunmasına olan tələbdir. Abidənin fiziki cəhətdən müdafiəsi zamanın dağıdıcı təsirinə qarşı maksimal qorunmanın təmin edilməsi deməkdir. Abidənin nəinki xarici görünüşünü, eyni zamanda müəyyən tamlığa malik interyerinin daxili fəzasını da təhrif etmədən fiziki müdafiədən savayı abidənin dərk edilib – qavranılması şəraitinin təmin edilməsi də vacibdir.

Bu, yerləşmələrin funksional təyinatına görə bölünməsi zamanı nəzərə alınmalıdır. Bu səbəbdən çox vaxt abidənin maraqları və müəyyən təyinatlı binaların yerləşdirilməsi ilə bağlı normativ tələblər arasında təzad yaranır. Bu zaman adətən abidənin qorunması xatirinə kompromiss həl-

lər axtarılır, sahələrin artırılmasına, normativlərdən qismən də olsa uzaqlaşmalara yol verilir. Abidəyə ehtiram təkəcə onun mədəni – tarixi təyinatına uyğun funksiyaların seçilməsində deyil, keçmişdə onun nisbi bədii dəyərini və funksional rolunu nəzərə alan ayrı – ayrı hissələrinin təyinatı zamanı da biruzə verilməlidir. Xatirə əhəmiyyətli binalara – dini tikililərə, məqbərələrə, xüsusilə onların mehrab (səcdəgah) hissəsinə xüsusi münasibət bildirilməli və bu yerləşmələrdən kiçik məqsədlər üçün istifadəsinin nəzərdə tutulması belə yol verilməməlidir. Burada sanitariya qovşaqlarının, mətbəxin, köməkçi anbarların və s. yerləşdirilməsi qadağandır.

Abidələrin uyğunlaşdırılması zamanı həll olunan məsələlər təkəcə Məhdudiyyətlər sisteminin gözlənilməsindən ibarət deyildir. Təşkilatın müasir həyatın təmin edilməsi üçün interyerə (bəzi hallarda isə cüzi miqdarda abidənin fasadına) edilən əlavə elementlər abidənin memarlığı arasında harmonik əlaqənin mürəkkəb məsələlərini doğurur. Yeni pilləkan məhəccərləri, qapılar, işıqlandırma qurğuları və bir çox hallarda müasir mebel keçmiş dövrlərdən abidədə mövcud digər interyer elementləri ilə aktiv qarşılıqlı əlaqəyə girir. Yaranmış məsələnin həlli istiqamətində mövcud yanaşmaların rəngarəngliyi baxımından üç əsas istiqamət mümkündür. Onlardan biri – **falsifikasiyaya daha yaxın olan və keçmiş dövrlərdə geni istifadə olunan abidənin üslubuna uyğun saxtalaşdırma**dır. Bu metod bərpanın müasir nəzəri baxışları ilə çətin uyğun gəlir və ondan çox məhdud hallarda və böyük ehtiyatla istifadə edilməlidir. Diametral cəhətdən tamamilə əks istiqamət – **tarixi interyerə müasir memarlıq formalarına uyğun stilistik cəhətdən kəskin kontrastlı elementlərin daxil edilməsidir**. Mücərrəd baxımdan bu şəkildə yanaşma özünü tamamilə doğruldu, amma bu həmişə bədii cəhətdən dolğun nəticə vermir. Bu istiqamətdən istifadə edilməsi abidənin xüsusiyyətlərindən, onun üslubundan və xüsusilə interyerdə qədim elementlərin qorunma dərəcəsi ilə asılıdır. Adətən, interyerin qədim dekorativ bəzəyi və bədii cəhətdən aktiv formaları nə qədər fraqmentar şəkildə saxlanıbsa, bəzən kompozisiya tamlığının bərpasına yardım edən yeni elementlərin interyerə daxil edilməsində memar bir o qədər sərbəstdir. Yeni, üslub cəhətdən kontrastlı elementlərdən təkəcə xüsusi bədii ifadəlilik deyil, texniki baxımdan qüsursuz ifadə tələb edilir. Üçüncü istiqamət orta yolun axtarışı ilə bağlıdır: **interyer üçün yeni, lakin bədii cəhətdən köhnə memarlıq ilə bağlı və ona tabe olan**

elementlərin yaradılması. Bu formada layihələndirmənin bütün mürək-kəbliyinə baxmayaraq, orta istiqamət daha universaldır və böyük imkanlara malikdir. Baxılan problem yaradıcılıq xarakteri daşdığı üçün bu halda vahid resept mövcud deyildir (1).

Abidənin müasir funksiyalara uyğunlaşması burada komfort şəraitin yaradılması üçün onun vacib mühəndisi avadanlıqla təchiz edilməsini tələb edir. Bu halda da abidənin qorunması tələbi üstünlük təşkil etməlidir. Binanın – memarlıq abidəsinin mühəndis xətləri onun estetik və konstruktiv tamlığına minimal şəkildə toxuna bilər, bu qeyri - tipik həllərin axtarışına, yeni binaların inşası üçün nəzərdə tutulan normativlərə daha çevik yanaşmağa gətirir. Abidənin uyğunlaşması zamanı hiss olunan dərəcədə məhdudiyətlər divarların, tağbəndlərin və tavanların deşilməsi və qazılmasına qoyulur. Bu hallar nəinki minimuma endirilməlidir, eyni zamanda abidənin qiymətli elementlərinin daha az şəkildə zədələnmə bələyi yerlərdə aparılmalıdır. Abidədə xüsusi bəzək elementlərinin – divar şəkillərinin, yapma detalların olduğu hallarda xüsusi tələblər yaranır. Bu zaman onların qorunması üçün xüsusi rejimin – temperatur və nəmlik parametrlərinin yaradılması təmin edilməlidir. Əgər bu parametrlər insanların binada olmasına təminat verən komfort şəraitə uyğun gələn adi parametrlərdən kəskin şəkildə fərqlənirsə, üstünlük abidənin qorunması məqsədlərinə verilir, uyğun yerləşmənin istismar imkanları məhdudlaşdırılır.

Ümumiyyətlə abidənin müasir şəraitə uyğunlaşdırılması adətən mürəkkəb bir məsələdir və təkcə abidənin tarixi – bədii əhəmiyyətini deyil, eyni zamanda konstruktiv və texniki xüsusiyyətlərinin hərtərəfli qeydiyyatını tələb edir. Buna görə abidənin uyğunlaşdırılması bərpacı memarın səlahiyyətinə aid edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda mövcud olan tarixi şəhərlərin rekonstruksiyası zamanı memarlıq abidələrinin müasir tələbat üçün daha məqsədəuyğun şəkildə istifadəsinin böyük təcrübəsi vardır. Qədim abidələrin daha effektiv uyğunlaşdırılmasından və onların müasir tələbat üçün istifadə olunmasının çoxsaylı nümunələrindən danışarkən, bütün diqqəti ölkənin az da maraq doğurmayan tarixi-memarlıq fonduna yönəltməklə, onların qədim, ilkin təyinatının yenidən daha məqsədəuyğun dirçəlməsinə gətirib çıxartmaqdır. Azərbaycanda belə abidələrə karvansaraları,

hamamları, ovdanları, su kəmərlərini və s. aid etmək olar. Bununla əlaqədar olaraq bir çox MDB şəhərlərinin memarlarının təcrübəsini məqsədəuyğun saymaq olar. Belə ki, Buxara şəhərinin XVI əsr memarlıq abidəsi olan Zərrafon-mendi hamamı indinin özündə də həmin ilkin funksiyasını yerinə yetirir. Riqadakı yüksək akustik keyfiyyəti ilə məşhur olan Dom məbədi orqan musiqisi üçün konsert zalına, Moskvanın Rubtsova-da yerləşən Pokrov kilsəsi kapellalar üçün məşq zalına çevrilmişdir (17, s.10-11).

Bakıda da memarlıq abidələrinin öz ilkin təyinatının qaytarılması təcrübəsi həyata keçirilir. Məsələn, M.Muxtarov küçəsindəki Soltan Əli. İçəri şəhərdəki Gileyli, Cümə, Ləzgi məscidləri hal-hazırda öz ilkin funksiyasını qaytarmışlar. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, İçərişəhərdə hal-hazırda bir sıra məscid binaları ətrafda yaşayan əhalinin şəxsi istifadəsinə çevrildiyindən üçün (məsələn, Xıdır məscidi anbara çevrilmişdir) baxımsızlıqdan məhv olmaq təhlükəsi qarşısındadırlar. Bu aqibət Abşeronda yerləşən bir sıra abidələrə də aiddir, məsələn, Novxanı, Bilgəh kəndlərindəki hamam və məscidin əraziləri zibilxanaya çevrilmişdir, Bilgəh kəndindəki qədim qalanın dağıntılarının izləri yox olmağa məhkumdur. Bu problem Bakının Buzovna kəndində yerləşən XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinin unikal abidəsi olan Cümə məscidinə də aiddir (14).

Dini binaların bərpa edildikdən sonra başqa məqsədlərə uyğunlaşmasının və istifadəsinin maraqlı nümunələrinə Gəncə şəhərində də rast gəlmək olar: «Tatlar» məscidi - Nizami Puşkin kitabxanası, «Zərrabi» məscidi - Nizami poyeziya teatri, «Şərəfanlı» məscidi - folklor teatri, «Şahsevən» məscidi – «Xəzinə» kitabxanası, Ozan məscidi - kitab mağazası, «Balabağman» məscidi «Əcəmi Naxçıvani» kitabxanası, «Qızıl Hacı» məscidi uşaq stomatologiya poliklinikası, XVII əsr kilsəsi - Dövlət kamera orkestri, XIX əsr Aleksandr Nevski kilsəsi Kukla teatri kimi hal-hazırda fəaliyyət göstərir (18,108-109).

Sənaye memarlığı obyektlərinin müasir tələbatlar baxımından səmərəli uyğunlaşdırılmasının və istifadəsinin nümunəsi kimi H.Z.Tağıyevin Zığdakı Toxuculuq fabrikasını və Bakının Nizami küçəsində yerləşən Skobelev qardaşlarının Dəyirmanını (daxili rekonstruksiya nəticəsində funksiyasını tam dəyişmiş) qeyd etmək olar. Dəyirman çoxfunksiyalı «LANDMARK» müəssisəsinə çevrilmişdir (18, s.112).

Memarlıq abidələrinin müasir şəkildə istifadə olunmasının ən pis nümunəsi kimi memarların bir zamanlar XIX əsrin ortalarında Şuşadakı məşhur yaşayış memarlıq abidəsi olan üçmərtəbəli Hacı Qulu sarayının Qarabağ ipək kombinatının istehsal sexlərinin birinə çevrilməsini və sarayın yan tərəfinə sıx şəkildə tikilmiş yeni istehsal sexinin inşasını nümunə göstərmək olar (17, s.10-11).

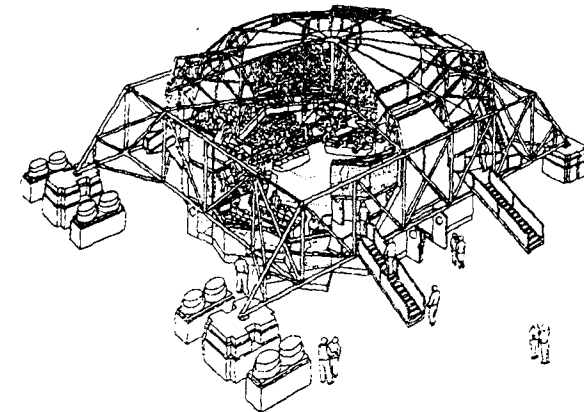
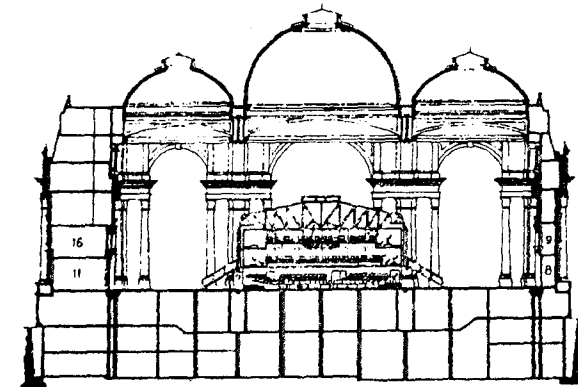
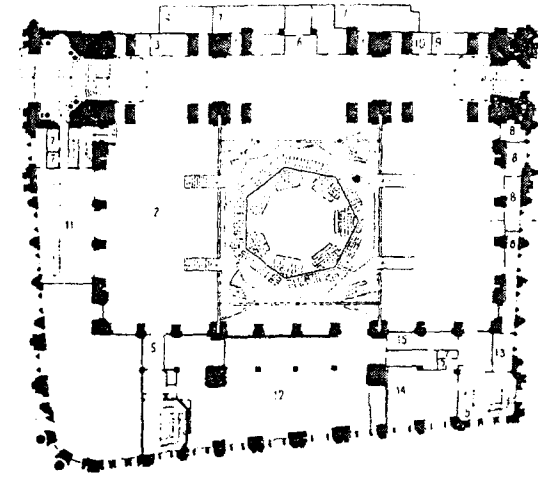
Tədqiqatlar sübut edir ki, şəhəri daha geniş iqtisadi profillə təmin edərək, orada qədim, tarixi ansambların bazasında inkişaf etmiş turist kompleksləri yaratmaq məqsədəuyğundur. Bərpa üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlər bərpa müddətlərinin maksimal qısaldılması və qoyulan xərclərin çıxardılmasının sürətinə nail olmaq məqsədi ilə həmin ansambların bərpa və konservasiya – bərpa işlərinə maksimal dərəcədə yönəldilir (18, s.107).

Abidələrin yerli mühafizə təşkilatlarında qədim binaların xüsusiyyətlərini və müasir tələblər baxımından mümkün olan istifadəsini göstərməklə, onların siyahısını tərtib etmək məsləhət görülür. Abidələri müasir məqsədlərdə fəal istifadəsi və yeni şəhərsalma strukturuna daxil edilmə yolları maddi fondun – tarixi varisliyin qorunub saxlanmasına və onu müasir şəhərin və yaxud kənd yaşayış məntəqəsinin həyatına daxil edilməsinə imkan verəcək (18, s.113).

Tarixi memarlıq abidələrinin istifadə problemləri tarixi cəhətdən formalaşmış şəhərlərin rekonstruksiyası zamanı diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu sahədə xarici mütəxəssislər tərəfindən nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu mənada italyan memarlarının təcrübələri diqqətəlayiqdir, belə ki, tarixi abidələrin qorunması problemini onların yaradıcı cəhətdən istifadə olunmasından ayırmırlar, digər tərəfdən ayrıca bir abidənin qorunması problemini şəhər mühiti problemi ilə bütövlükdə əlaqələndirirlər (19, s.59).

Müasir tendensiya tarixi şəhər strukturunun mövcud memarlıq tikililərinin sökülüb yenilənilə əvəz olunması deyil, yeni tələblərə uyğunlaşdırılmasıdır. Avropa və Amerika ölkələrində abidələrin kommersiya, yaşayış məqsədləri üçün uyğunlaşdırılması, qədim kilsələrin mədəniyyət, müxtəlif memarlıq üslubuna malik sənaye tikililərinin hətta yaşayış məqsədləri üçün istifadəsi böyük maraq doğurur.

Memarlıq abidələrinin qorunması məqsədilə Avropa və Amerika ölkələrində onların yeni məqsədlər üçün uyğunlaşdırılması problemləri də tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu tədqiqatlar aşağıdakıları aşkar etməyə

Mançesterdə kral birjası. İngiltərə, XIX-XX əsrlər.
Plan, kəsik, aksonometrik görünüş. Hazırda teatr binası.

imkan vermişdir. Avropa və Amerikada memarlıq abidələrinin qorunması məqsədilə onların yeni məqsədlər üçün uyğunlaşdırılması təcrübəsi çox təqdirəlayiqdir. Bu ölkələrin dövlət strukturları və bərpaçı memarları problemə məsuliyyətlə yanaşaraq həmin abidələrin şəhər strukturunda öz layiqli yerini tutmasına böyük həssaslıq göstərirlər. Həmin abidələrə ikinci həyat verilməsinin yeni binaların inşasından daha faydalı olmasını onlar yaxşı anlayırlar. Bu problemlərə xüsusilə İngiltərə kimi tarixi ənənələrə malik, eyni zamanda Amerika kimi müasir bir ölkədə eyni dərəcədə yanaşılır.

Göstərilən bütün nümunələr mədəniyyət müəssisələri kimi istifadə olunmaq üçün uyğunlaşdırılmış binaları da əks etdirir. Adı çəkilən nümunələr İngiltərədə, Amerikada, Fransada və İtaliyada yerləşirlər. Keçmiş kilsə binalarının Bolonyada universitet binası kimi istifadə olunması üçün uyğunlaşdırılması memar Cankarlo de Karlonun Urbinoda yenidənqurma işlərindəndir. İstifadə olunmayan binaların muzeylər, bədii qalereyalar və sərgi mərkəzləri üçün yenidən uyğunlaşdırılması və təchiz olunması adi görünür.

İki misal – Mançestrədəki kral birjasının böyük neoklassik daxili fəzasında qurulmuş planda düzbucaqlı şəkilində olan sadə teatr binasının məşhur polad konstruksiyalarını heç kim qeyri - adi adlandıra bilməz. Bu teatr binası həmin fəzaya heç bir xələl gətirmədən çox üzvi şəkildə daxil edilmişdir. Parisin mərkəzi Baltara bazarının çuqun pavilyonlarından birinin xilas olunma əməliyyatı diqqətə layiqdir. Sökülmüş və yenidən Parisin şəhər ətraflarının birində yenidən yığılmış bu bazar qeyri-adi mədəni mərkəz olub, hazırda çoxtəyinatlı zal kimi xidmət edir (19, cə. 7).

Memarlıq abidələrinin ərazisinin abadlaşdırma məsələləri

Memarlıq abidəsinin ətraf ərazisinin abadlaşdırılması həyata keçirilmədən onun bərpasını tamamlanmış hesab etmək mümkün deyildir.

Təcrübədə çox zaman belə təəssüfedic hallara təsadüf edilir ki, müəlliflərdən gərgin elmi hazırlıq, əmək və bacarıq və eyni zamanda böyük maddi vəsait tələb edən, öz məzmunu və son nəticəsinə görə maraq doğuran bərpa işləri lazımi dərəcədə xarici ifadəliyə malik olmur. Sahənin təşkil olunmaması və binaya lazımi keçidlərin yoxluğu sanki abidəni şə-

hər tikililərindən təcrid edir və onun şəhər ansamblında lazımi yer tutaraq xüsusi rol oynamasına maneçilik törədir.

Abidənin ətrafının abadlaşdırılması üzrə işlərin tamamlanmaması nəticəsində memarlıq abidəsi ətrafındakı ərazi yeni tikilər tərəfindən zəbt olunur, bu, abidənin tarixi – memarlıq əhəmiyyətini itirir və onun ətraf ərazidən baxımlılığına maneçilik törədir.

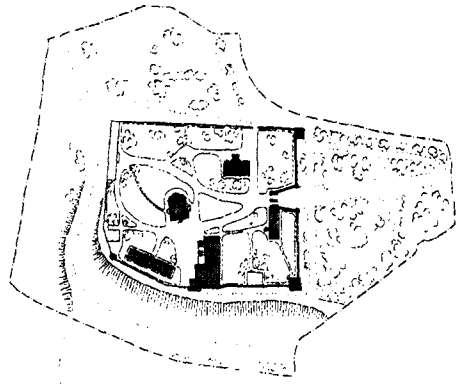
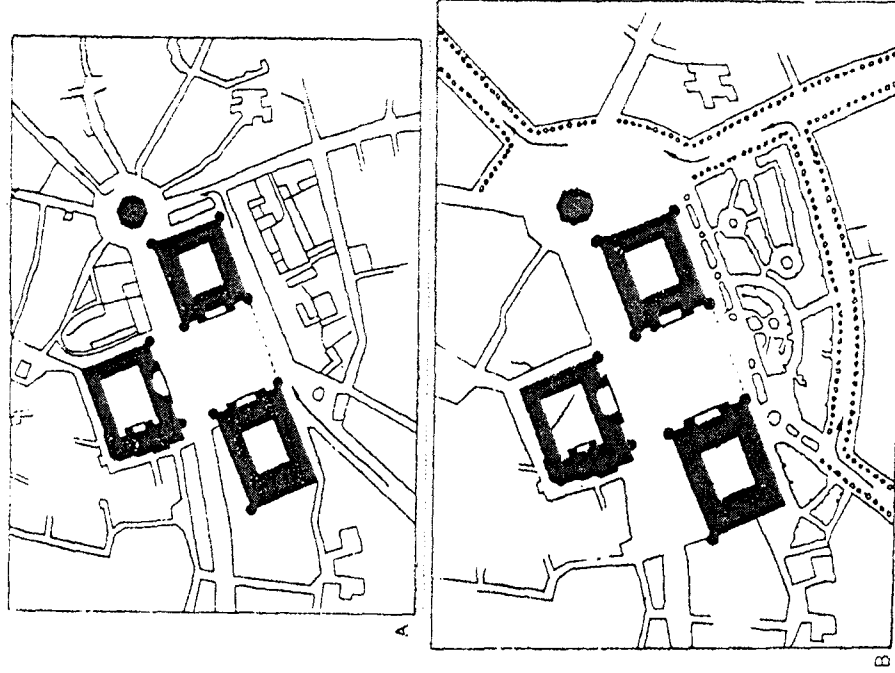
Memarlıq abidəsinin bərpası zamanı bərpaçının qarşısında duran əsas məsələlərdən biri uyğun mühitin və «qoruq zonasının» yaradılması olmalıdır.

Bir qayda olaraq, bərpa işlərindən asılı olmayaraq memarlıq abidələrinin qoruq zonalarının sərhədləri uyğun yerli icra hakimiyyətləri tərəfindən təyin və tərtib edilməlidir. Lakin əgər bərpa işlərinin başlanmasına kimi abidənin qoruq zonası hələ təyin olunmayıbsa, bu zonanın sərhədlərinin təyini və abadlaşdırma layihəsinin tərtibi bərpaçı memara həvalə olunur. Şəhərin istinad planına daxil edilmiş və təsdiqlənmiş qoruq zonalarının sərhədləri şəhərlərin planlaşdırılması, rekonstruksiyası və tikintisi zamanı memarlıq abidələrinin maraqlarının qorunması üçün əsas sənəd rolunu oynayır. Qoruq zonasının yaxınlığında yeni inşaatın aparılması yalnız abidələrin qorunması üzrə dövlət orqanlarının icazəsindən sonra yerinə yetirilə bilər. Bəzi hallarda bu inşaatla tamamilə qadağa qoyulmalıdır. Bundan əlavə çalışmaq lazımdır ki, abidənin ətrafındakı ərazi memarlıq abidəsinin daha əlverişli baxımlılığını təmin etmək məqsədilə yararsız və tarixi bədii əhəmiyyət kəsb etməyən tikililərdən tədricən azad edilsin (cə.8).

Adətən qoruq zonasının tövsiyyə edilən optimal ölçüləri abidənin daha uca hissəsinin hündürlüyünün iki mislinə bərabər radiusun çevrəsi kimi sayılır, lakin bu ölçü doqma kimi qəbul edilməməlidir.

Qoruq zonasının ölçü və sərhədlərinin təyini zamanı hər bir halda memarlıq abidəsinin tarixi – bədii əhəmiyyəti, onun kompozisiya xüsusiyyətləri, şəhər ansamblında tutduğu mövqe, ətraf tikintinin xarakteri, sahədə yerləşmə şəraiti, ərazinin relyefi və s. nəzərə alınmalıdır (20, s.199).

Tarixi – memarlıq ansamblının ətrafında qoruq zonalarının sərhədlərinin təyini zamanı çox vaxt şəhərin nisbətən böyük bir ərazisinin ayrılması səbəbindən məsələ bir qədər mürəkkəbləşir. Müasir şəraitdə bu çətinliklər doğurur, çünki bir tərəfdən belə böyük bir rayonun uyğun is-

Şəhər ərazisinin qoruq zonası üçün ayrılma nümunəsi

Səmərqəndin Registan meydanında memarlıq abidələrinin yerləşmə sxemi.

A – Magistralın rekonstruksiyasından əvvəlki plan
B – Magistralın köçürülməsi və Registan meydanına yaxın ərazinin abadlaşdırılmasından sonrakı plan

tismar rejiminin yaradılması həmişə ciddi çətinliklərlə üzləşir, digər bir tərəfdən tarixi memarlıq ansambllarının müasir tikintiyə üzvi şəkildə daxil edilməsi böyük şəhərsalma bacarığı tələb edir.

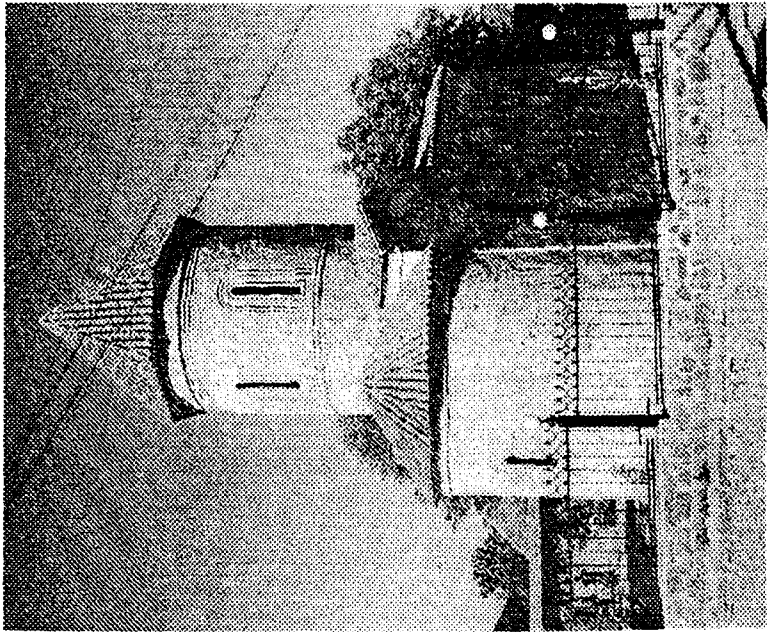
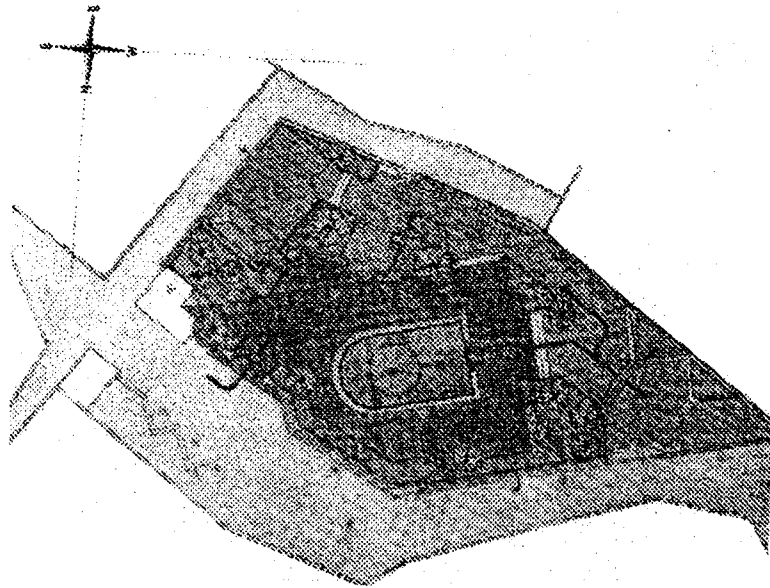
Adətən tarixi memarlıq əhəmiyyətinə görə böyük ansambllar ona daxil olan bütün memarlıq abidələrlə birlikdə qoruq elan edilir. Lakin monastırı, malikanəni, qalanı əhatə edən divarlar qoruq zonasının sərhəddi hesab edilməməlidir, çünki bu divarların ölçü və konfigurasiyası bütün ansamblın yaxşı baxımlılığını təmin etməlidir (20, s.200).

Abadlaşdırma layihəsində sahənin vertikal və horizontal planlaşma, abidənin hərtərəfli baxımlılığını təmin etmək məqsədilə tikiliyə daha əlverişli yanaşma, səkilər və yağış suları üçün kanalizasiya nəzərdə tutulmalıdır. Bataqlıq ərazi şəraitində və ya qrun sularının səviyyəsi yüksək olduqda sahənin drenajlanması tədbirləri lazım gələ bilər. Bundan əlavə, mümkün qədər memarlıq abidələrinin tarixi cəhətdən özünü doğruldan mühitinin yaradılmasına çalışmaq lazımdır.

Abidə ətrafında məlum dərəcədə tarixi baxımdan mövcud olmuş planlaşmanın bərpası zamanı ərazinin abadlaşdırılması müasir tələblərə uyğun aparılmalıdır. Cığırın, qazon və güllüklərin salınması, yaşıllaşdırmanın aparılması, ərazinin işıqlandırılması abidənin baxımlılığını təmin etmək üçün yaxşı şərait yaradır.

Bu baxımdan Şəkidəki Kiş məbədinin ərazisinin abadlaşdırılmasının xarakteri müvəffəqiyyətlidir. Məbədin eyni zamanda Qafqaz Albanıyası tarix və mədəniyyət muzeyi kimi uyğunlaşdırıldığını nəzərə alsaq, bu həllin daha uğurlu olduğunu qeyd etmək yerinə düşərdi. Kilsə maraqlı relyefdə yerləşir. Abidənin ərazisinin abadlaşdırılması zamanı burada döşəməklər və cığırın, güllüklər və qazonlar salınmış, yeni ağaclar əkilməmiş, ərazinin enerji və su təchizatı, gecə işıqlandırılması nəzərdə tutulmuşdur (21, s.40, cədv.9).

Buxaradakı IX əsr İsmayıl Samani türbəsinin hal-hazırda şəhər parkında yerləşən qoruq zonasının abadlaşdırılması da yaxşı həll edilmişdir. Bu mavzoley mövcud olduğu on əsr ərzində iki metr hündürlüyündə torpaq qatı ilə əhatə olunmuşdu. Bərpa zamanı mədəni qat ilkin səviyyəsinə qaytarılmışdı, abidə ətrafında yaranmış böyük meydan isə bir neçə pillə aşağı salınaraq, kərpiclə örtülmüşdür. Bütün bu işlər nəinki qədim abidənin qorunmasına, eyni zamanda onun ilkin möhtəşəm görünüşünün üzə çıxarılmasına imkan yaratmışdır.

Şəkildə Kış məbədinin bərpadan sonrakı ümumi görünüşü və ərazinin abadlıq layihəsi
Müəlliflər G.H. Məmmədova, T.Ə. Abdullayev, S.X. Hacıyeva.

Səmərqənddə Registan meydanının qoruq zonasında aparılan böyük şəhərsalma işləri oradakı memarlıq abidələrinin dağılmasının qarşısını aldı. 1950-ci ilə qədər Uluqbəy mədrəsəsi (XV əsr), Şir-Dor kimi (XVII əsr) möhtəşəm abidələrin fasadları boyunca şəhər magistralı keçirdi. Ağır maşınların hərəkəti torpağın titrəyişi nəticəsində həmin abidələrin dağılmasına səbəb olurdu. Şəhərin bu hissəsinin yenidən planlaşması nəticəsində magistral 100 metr kənara çəkildi, yolun yerində park salındı (20, s.203, cədv.8).

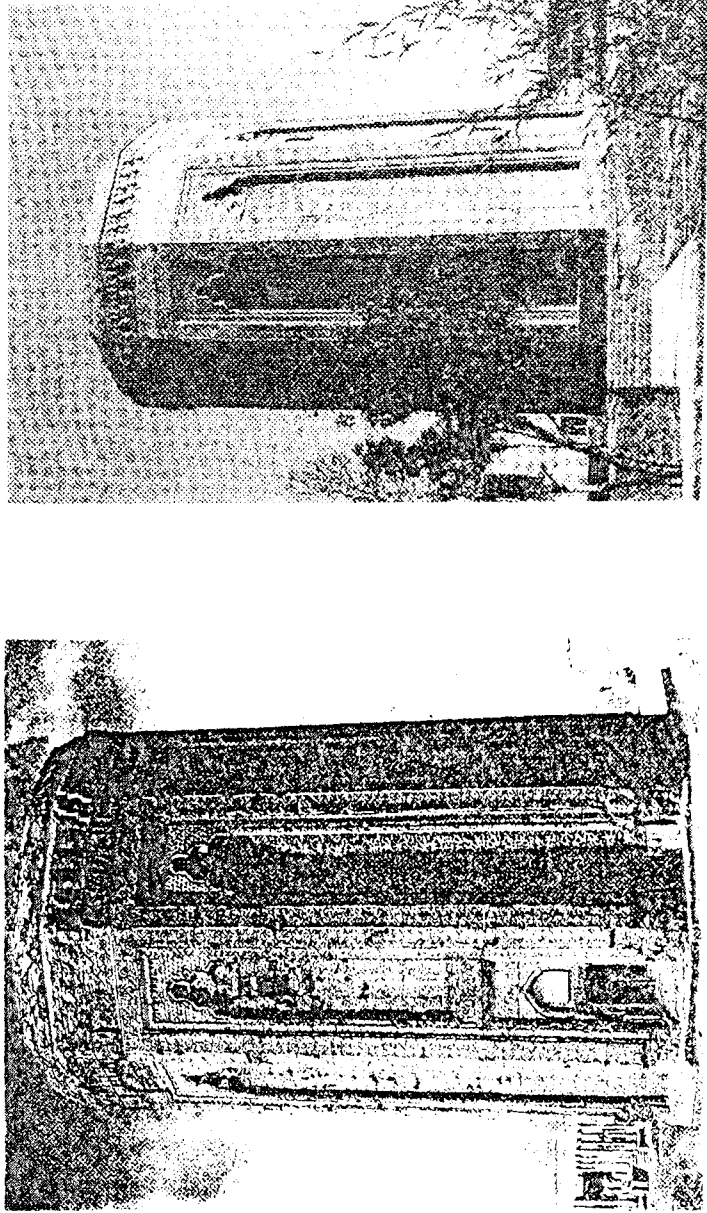
Xarakter xüsusiyyətləri, planlaşma və tikintisinin müəyyən tamlığı ilə seçilən, lakin müasir mənada abadlıqdan məhrum olan böyük memarlıq komplekslərinin (monastırlar, malikanələr, dini komplekslər və s.) ərazisinin abadlaşdırılması daha mürəkkəbdir (küçələrin döşəməsinin, su xətti və kanalizasiyanın, süni işıqlanmanın yoxluğu və s.).

Belə hallarda natur tədqiqatlar qədim küçə döşəməsinin, tikililərin yanındakı səkilərin, yerüstü su borularının aşkarlanması üçün demək olar ki, həmişə qazıntı işlərini tələb edir.

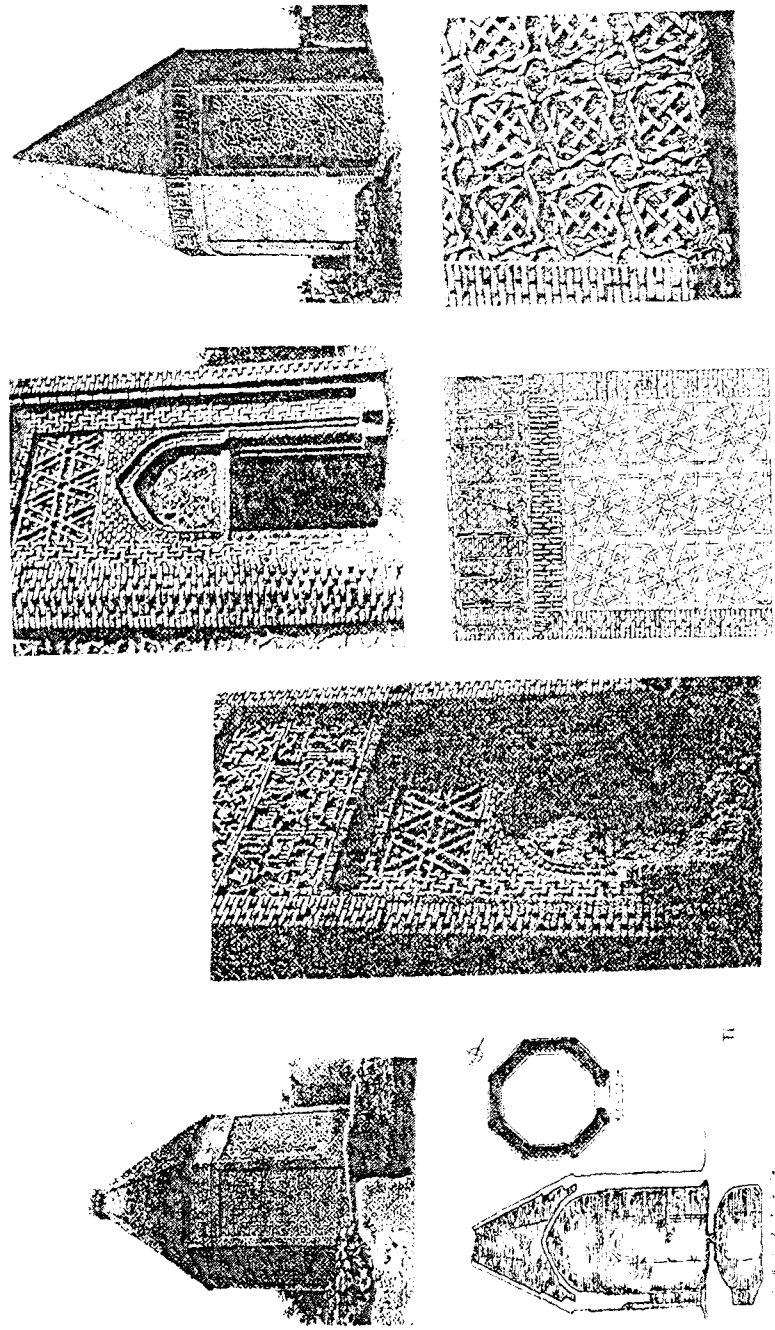
Bərpa olunan tikililərlə kəskin təzad yaradan daha yeni əlavələri mümkün qədər ləğv etmək lazımdır. Qədim abadlıq elementlərini (qədim döşəmələr və işıqlandırma cihazları, səkilər və s.) yalnız memarlıq kompleksinin tarixi – bədii əhəmiyyətini artırmaq tələbatı olduqda və ayrı ayrı binaların qorunmasına xələl gətirmədikdə bərpa etmək lazımdır. Bundan əlavə, belə elementlərin bərpasını natur qalıqlar və köməkçi arxiv materialları vasitəsilə böyük əminliklə təsdiq olunduqdan sonra aparmaq mümkündür (20, s.203).

Azərbaycanda bərpa

Respublikamızın memarlıq abidələrinin əksəriyyəti dövrümüzdə qədər xeyli dərəcədə dağılmış halda gəlib çatmışdır. Bu abidələrin bərpa edilərək yenidən öz əvvəlki vəziyyətinə qaytarılması son dərəcə mürəkkəb və eyni zamanda incə bir işdir. Abidənin inşa edildiyi dövrün memarlığının ümumi səciyyəsinin dərinədən öyrənilməsi, dövrün memarlıq və inşaat üsullarının hərtərəfli tədqiq edilməsi bu iş üçün vacibdir. Memarlıq abidələrinin bərpası ancaq memarlıq tarixinin geniş tədqiqi zəminində müvəffəqiyyətlə başa çatdırıla bilər. Doğrudur, Azərbaycanda Sovet ha-

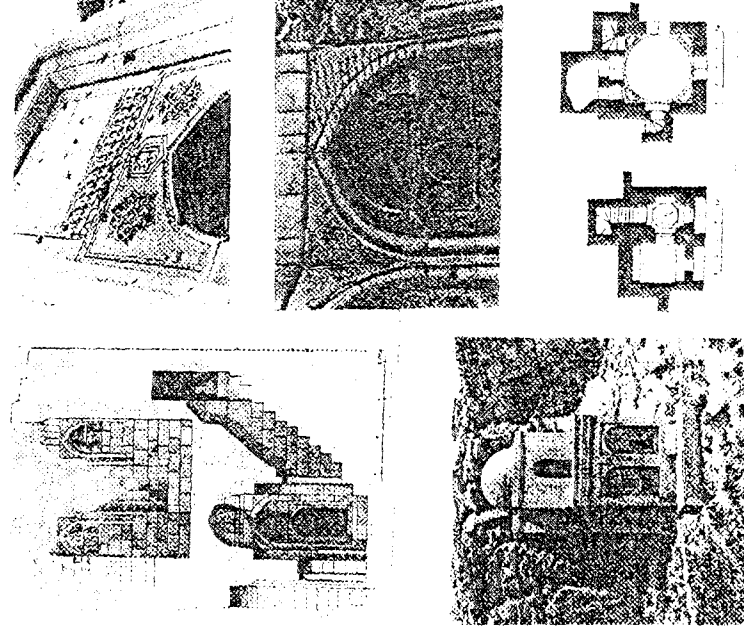

Naxçıvanda Məhəmməd xabn türbəsi. 1186-87-ci illər.
Memar Əcəmi Naxçıvani. Bərpadan əvvəlki və sonrakı ümumi görünüşü.

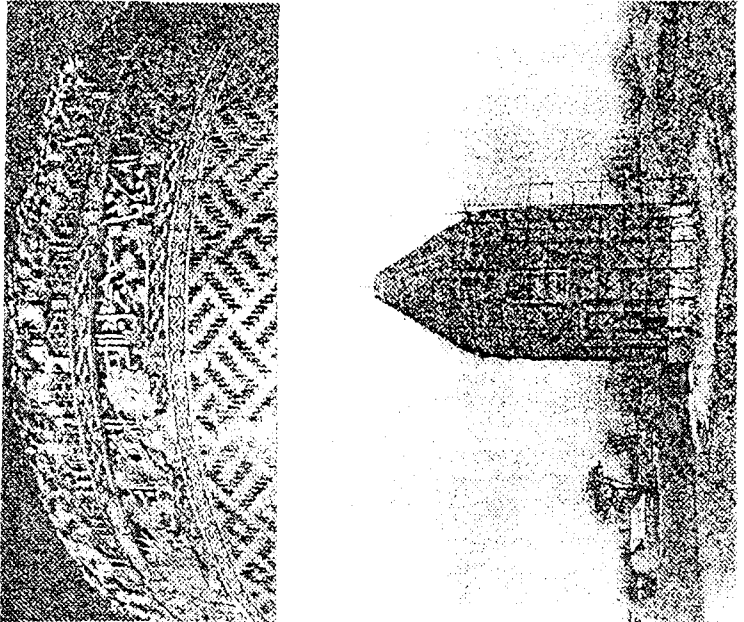

Naxçıvanda Yusif Küseyir oğlunun türbəsi. 1162-ci il. Memar Əcəmi Naxçıvani.
Türbə və portallın bərpadan əvvəlki və sonrakı görünüşü, kəsik və plan. Fasadın ornamentlərinin detalları.

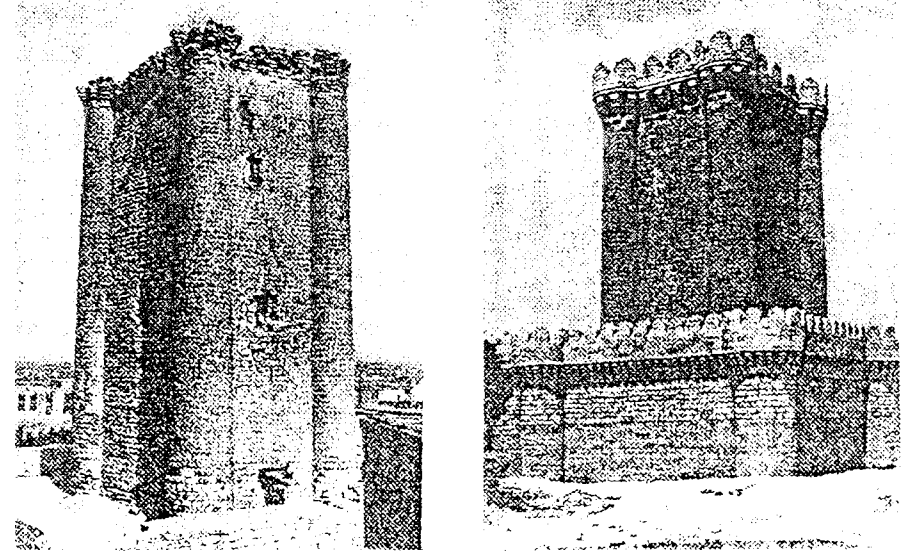

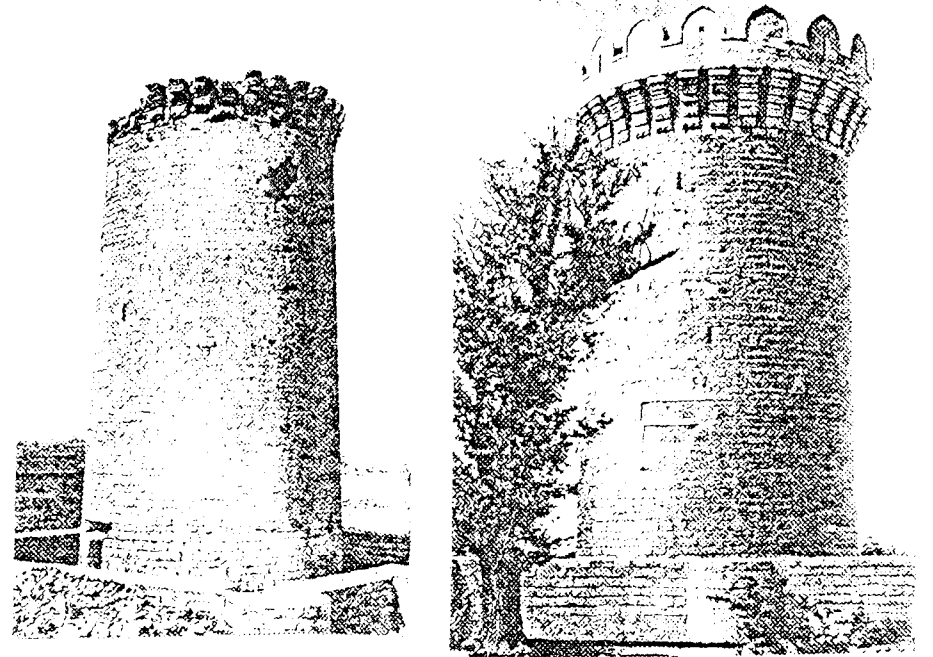
Mərzə, Diri Baba türbəsi. 1402-ci il. Memar ustad Hacı oğlu. Portalın yuxarı hissəsinin və interyerin stakattiflərinin görünüşü. Bərpadan sonrakı ümumi görünüş. I və II yarusların planı

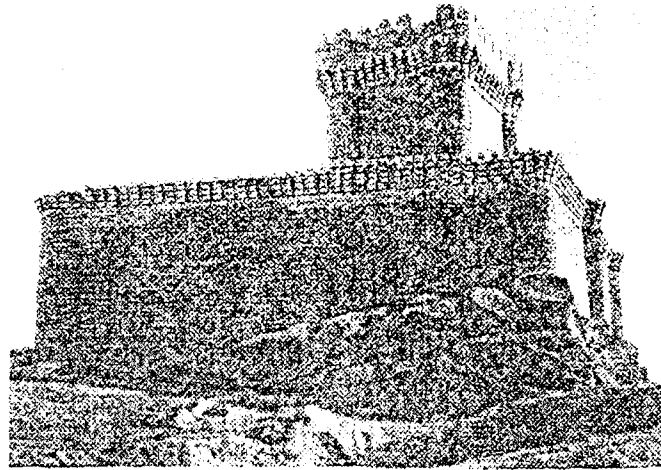
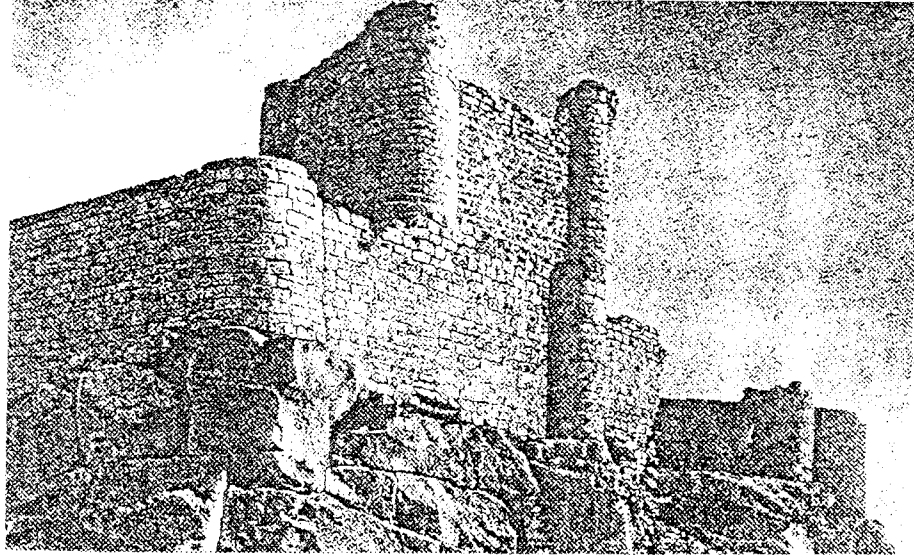
Bərdədə 1322-ci il Nüşaba türbəsi. Firiz yazısı. Türbədə aparılan bərpa işlərinin görünüşü.

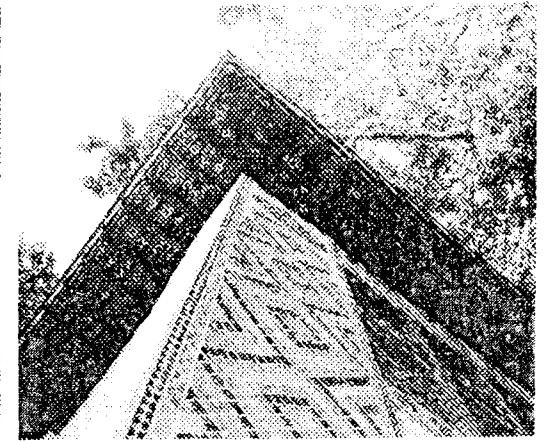
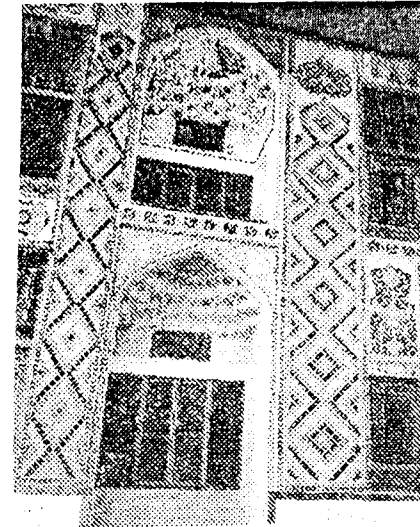
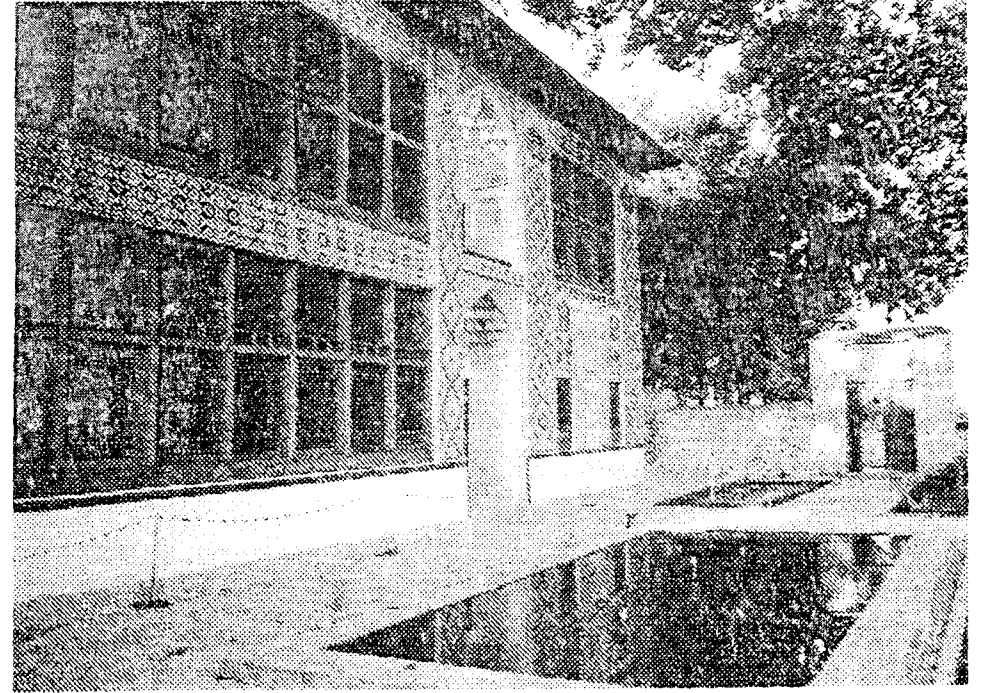
Mərdəkan (Abşeron). Düzbucaq donjonlu qəsir, XIV əsr. Bərpadan əvvəlki və sonrakı ümumi görünüşü.

Mərdəkan (Abşeron). Dairəvi donjonlu qəsir, 1232-ci il. Memar Abd-əl Məcid. Bərpadan əvvəlki və sonrakı ümumi görünüşü.

Ramana kəndindəki qəsir, XIV əsr.
Bərpadan əvvəlki və sonrakı ümumi görünüşü.

Şəki xan sarayı. 1797-ci il. Memar Zeynal Abdin. Ümumi görünüş və fasadın
fragmentləri.

kimiyyətinin ilk illərində aparılan bərpa işləri yalnız ayrı – ayrı sahələrdə bəzən kifayət dərəcədə hazırlanmamış, əsaslandırılmamış şəkildə aparılırdı.

Azərbaycan memarlıq abidələrinin bərpası sahəsində aparılan işlər Azərbaycanda 1940-cı illərdən başlayan tədqiqat işlərinin verdiyi səmərəli nəticələrin bəhrəsidir. Bakı və Abşeron abidələrinin, Azərbaycan türbələrinin, müdafiə tikililərinin və bəzi saray komplekslərinin öyrənilməsi sahəsində aparılmış və nəşr edilmiş tədqiqatlara əsaslanaraq, hazırda Azərbaycan memarlığının bir sıra görkəmli abidələri bərpa edilmiş və edilməkdədir. Bunların içərisində nadir təsadüf edilən, Azərbaycan mədəniyyətinin həqiqətən qürur hissi ilə qeyd edə biləcəyi gözəl abidələri vardır. Bakıda Şirvanşahlar saray ansambli, Naxçıvanda Qarabağlar. Möminə xatın və Yusif Küseyir oğlunun türbələri, Abşerondakı feodal qəsrləri, Şəki xan sarayı, Bərdə türbəsi, Mərzə kəndindəki Diri-baba türbəsi və bir çox başqa abidələr birinci növbədə bərpa edilmiş abidələr sırasındadır (22, s.7-10; cə.10–15).

Azərbaycan memarlıq abidələrinin bərpası sahəsindəki sistemli fəaliyyət ötən əsrin 50-ci illərində başlanmışdır. Həmin dövrdən əvvəl görülməyən bərpa işləri lazımi elmi tədqiqata və istehsalat bazasına əsaslanmadığı üçün qənaətbəxş deyildi. 1952-ci ildən Xüsusi Elmi – Bərpa və İstehsalat Emalatxanasının fəaliyyətilə əlaqədar olaraq (emalatxana hal-hazırda «Azərbaycan» Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutu adlanır) abidələrimizin sistemli şəkildə bərpasına başlanmışdır. Emalatxana fəaliyyətinə başlayarkən ilk növbədə bərpa ediləcək abidələri müəyyənləşdirmək lazım gəlirdi. Elmi-Bərpa Emalatxanasının əsas vəzifəsi Azərbaycan memarlıq abidələrini elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə bərpa etməkdir. Bu işə düzgün metodika ilə aparılmış ölçmə, elmi-tədqiqat işləri, arxiv, ədəbiyyat və bərpa işlərindən alınmış düzgün məlumat əsaslanmalıdır. Bu şərtlərə riayət olunmadan abidələrin təmiri və bərpası ilə əlaqədar heç bir iş görülməyib və görülməməlidir. Hər bir bərpa işi özündən əvvəl bir sıra müxtəlif və mürəkkəb işlər aparılmasını tələb etdiyinə görə ki, bəzi abidələrin bərpa olunması illər boyu sürür.

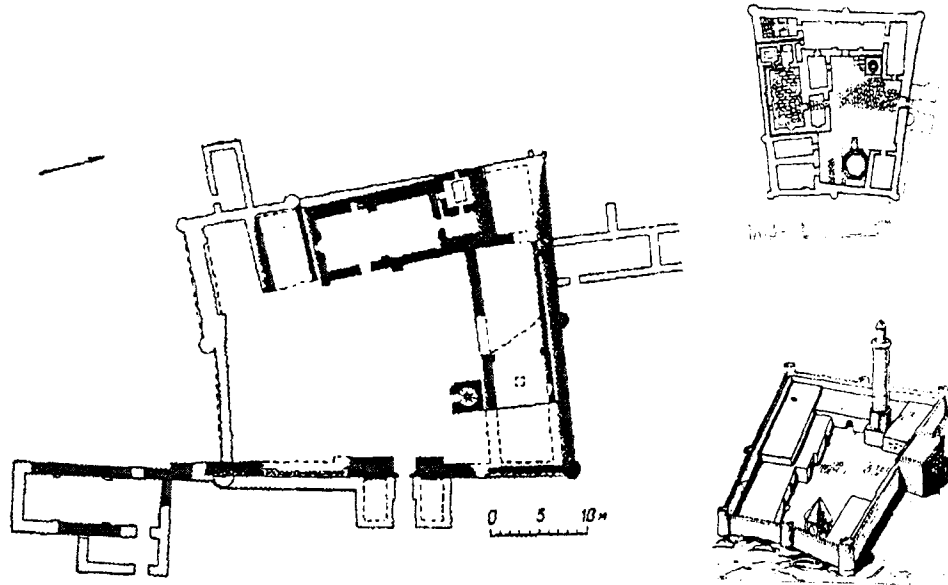
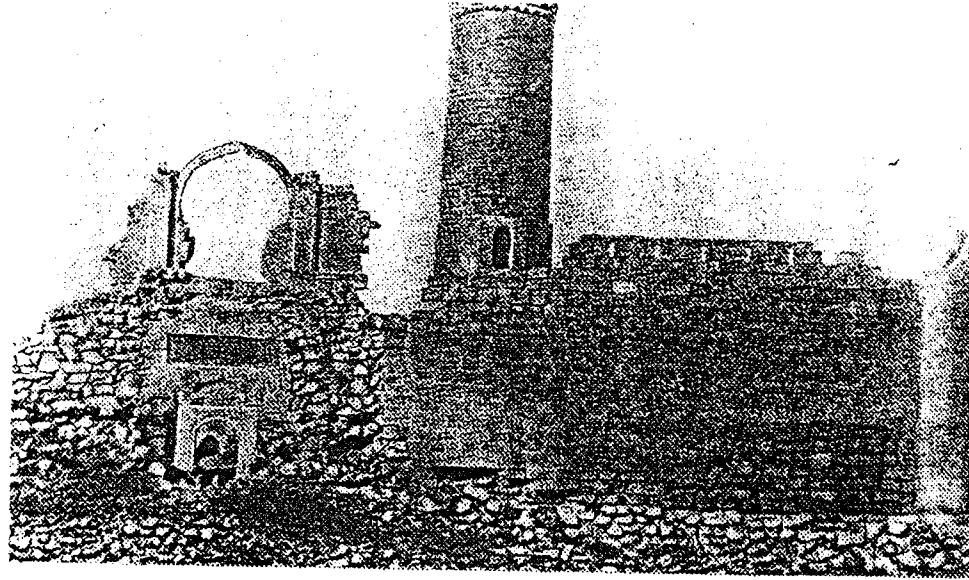
Fəaliyyətə başladıkları ilk vaxtlarda Elmi-Bərpa Emalatxanasının əməkdaşları öz işlərində bir sıra əsaslı çətinliklərlə qarşılaşırdı. Respublikada bərpa işlərinin yeniliyi, bu sahədə təcrübəli memar və bərpaçı sənətkarlar

rın olmaması, bir çox görkəmli abidələrin tamamilə məhv olmaq təhlükəsi, bununla əlaqədar olaraq bərpa işlərinin daha bəsit deyil, ən mürəkkəb tikililər üzərində aparılması labüdlüyü və nəhayət, zəruri material və maddi bazanın olmaması kimi çətinliklər ilk dövrlərdə emalatxananın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərirdi.

İlk illərdə tərtib edilən siyahıya əsasən təxminən 100-ə qədər abidənin təxirəsalınmaz bərpa işlərinə ehtiyacı vardı. Bu abidələr sırasında ilk növbədə hansılarının bərpa edilməsi qərara alınarkən aşağıdakı mülahizələr əsas götürülmüşdür. Ən dəyərli abidələr, şübhəsiz ki, ilk növbədə bərpa edilməli idi. Bunlardan başqa, bu və ya digər abidənin bərpasına başlamaq üçün əvvəl lazımi elmi-tədqiqat materiallarının olması da vacib şərtlərdən biri idi. Sadalanan prinsiplərə əsaslanaraq, yuxarıda adları qeyd edilən və bir sıra digər abidələrin bərpasına birinci növbədə başlanmışdı. Məsələn, Pirsatdakı Xanəgah abidəsinin bərpa işlərinə, son dərəcə ehtiyacı olduğuna baxmayaraq, bu abidə ikinci sırada bərpa ediləsi abidələr siyahısına daxil edilmişdi. Çünki son dərəcə dağınıq vəziyyətdə və müxtəlif tikililər kompleksindən ibarət olan bu abidənin bərpa layihəsinin hazırlanması xeyli tədqiqat işi və bu abidəyə aid materialların toplanmasını tələb edirdi. Pirsatdakı Xanəgah kompleksinin bərpası artıq sonralar uğurla yerinə yetirildi (cə.16).

Bərpa layihələrinin hazırlanması Azərbaycan memarlıq abidələrinin tədqiqinə əsaslanır. Əlbəttə, bərpa layihələrində bir qayda olaraq dağılmış hissələrin bərpasında eyni – yəni köhnə inşa materiallarından istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Lakin bəzi hallarda bərpanın daha dayanıqlı və möhkəm olması üçün müasir inşaat materiallarından da istifadə edilməsi lazım gəlirdi. Belə materiallar əsasən sement və dəmir - betondan ibarətdir, bunlar başlıca olaraq abidələrin daxili konstruksiyalarını möhkəmlətmək üçün istifadə edilir və bu, abidənin xarici görünüşünü təhrif etmirdi.

Lazımi keyfiyyətdə kərpic və gəc kimi materialların istehsalının təşkil edilməsi bərpa işlərini sürətləndirmək və keyfiyyətini yüksəltmək üçün çox mühüm məsələ idi. Şəkidə Xan sarayının bərpa edilməsi oyma taxta şəbəkələrin istehsalının təşkil edilməsini, divar rəsmlərinin və digər rəngli hissələrin bərpası üçün müxtəlif tərkibli boyalardan istifadə edilməsini tələb etmişdir. Xüsusən kaşı istehsalının təşkili əsas məsələlərdən biri idi.

Pirsaat çayı üzərindəki Pir Hüseyin xanəgahı. 1256-cı il.
Memar Şeyxzadə Həbibulla ibn Məhəmməd Hacı.
Bərpadan əvvəlki görünüş və plan.
Xanəgahın bərpa rəsmi və planı – L.Bretanitski və Y.Rəhimzadə

Elmi – Bərpa Emalatxanası bərpa işləri görülən yerdə arxeoloji qazıntılar aparır, abidənin divar, günbəz və tağbəndlərinin hörgüsünü zondla tədqiq edirdi. Bu işlər nəticəsində, adətən, abidənin və kompleksin o vaxta qədər məlum olmayan detalları aşkara çıxarılır, inşaat konstruksiyalarının vəziyyəti və onların zədələnmə dərəcəsi müəyyənləşdirilirdi. Bu işlərlə yanaşı, abidə haqqında lazımi məlumat toplamaq üçün arxiv və nəşr edilmiş materiallar üzərində axtarışlar aparılırdı. Abidənin tədqiqi tikinti zamanı aparılan bütün işlər əsnasında, eyni zamanda onun konstruksiyalarının möhkəmləndirildiyi və bərpası zamanı fasiləsiz olaraq davam etdirilirdi. Aparılan arxeoloji və tədqiqat işləri - qazıntı, təmizləmə, zondaj və s. – tikintilərin nəinki özüllərinin konstruksiyalarını və kürsülüklərinin quruluşunu müəyyənləşdirmək imkanı verir, hətta onların həmin vaxta qədər məlum olmayan xüsusiyyətlərini aşkarlamağa, itmiş detalların tapılmasına və s. yaxından kömək edirdi. Məsələn, Mərdəkandakı dairəvi qala yaxınlığında aparılmış qazıntı nəticəsində bürcü əhatə edən xarici qala divarları meydana çıxmışdır. Bu işə həmin tikilini ayrıca dayanan gözətçi bürcləri deyil, Abşeron feodal qəsrləri sırasına aid etməyə imkan verirdi. XIV əsr düzbucaqlı Mərdəkan qalasında aparılan qazıntı işləri zamanı da xarici divarların planı üzə çıxarılmış, donjonun daxilindəki su quyusu və həyətdəki quyusu – anbarlar təmizlənmişdi. Naxçıvandakı Möminə xatın türbəsində isə abidənin sərdabəsinə gedən gizli, divarın içərisində hörülmüş bir açırım aşkarlanmışdı (22, s.12-19).

Möminə xatın türbəsinin gövdəsində əmələ gələn mailliyi aradan götürmək məqsədilə Almaniyadan cəlb olunmuş bərpaçılar tərəfindən abidənin bönövrəsinin möhkəmləndirilməsi üzrə 2003 cü ildə aparılmış işlər başa çatmışdır. Aparılan işlər nəticəsində abidənin çökməsinin qarşısı alınmışdır. Türbənin fasadındakı maillik 60 sm təşkil edirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əcəminin tişəsindən yaranan XII əsr memarlıq incisinin YUNESKO tərəfindən qorunan abidələr siyahısına daxil edilməsi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Memarlıq ölçülərini çıxarmaq və qazıntı aparmaqdan əlavə, abidələr haqqında arxiv, ədəbiyyat və epigrafiya məlumatları ətraflı öyrənilir, eyni tipli oxşar abidələrlə müqayisələndirilir, eləcə də qədim inşaat materialları tədqiq edilirdi.

Bütün bu axtarışlar, elmi – tədqiqat işləri və ölçmə materiallarına əsasən emalatxana tərəfindən abidələrin elmi əsaslandırılmış bərpa layihələri hazırlanır və onlar Azərbaycan EA-nın Rəyasət heyəti nəzdində Elmi-Metodik şurada müzakirə və təsdiq edilirdi. Beləliklə, abidələrin bərpa işləri bütünlüklə ciddi elmi əsaslar üzrə aparılırdı və indi də aparılmaqdadır. Elmi – Metodik şuranın ardıcıl köməyi, onun üzvlərinin bərpa işləri aparılarkən meydana çıxan bir sıra tarixi, memarlıq-tarixi məsələlərin həllində yaxından iştirakı Emalatxananın bərpa işlərinin elmi əsaslandırılmasını və düzgün metodika ilə aparılmasını təmin edirdi.

Bərpa və möhkəmləndirmə işlərinin gedişindəki çətinlik bir də onunla mürəkkəbləşirdi ki, bərpaya başlanan ilk illərdə bəzi memarlıq abidələri həddən artıq köhnəlmiş və tamamilə uçulmaq təhlükəsi doğuran acınacaqlı vəziyyətdə idi. Bəzi abidələrdə aparılan ilk tədqiqatlar tikililərin yükdaşıyan konstruksiyalarının açılması abidələrdə o vaxta qədər məlum olmayan ciddi zədələri aşkara çıxarırdı. Belə hallarda abidənin uçmasının qarşısını almaq üçün tikilinin təcili tam bərpasını bütün təfərrüatı ilə nəzərə alan layihənin hazırlanmasını gözləmədən daşıyıcı konstruksiyaların möhkəmləndirilməsinə aid bir sıra mürəkkəb elmi və texniki məsələləri həll etmək və onları əməli işdə yerinə yetirmək lazım gəlirdi. Məsələn, Yusif Küseyir oğlunun türbəsinin gövdəsinin diametral müstəvi boyunca çatlamasının və piramidal örtüyün uçmasının qarşısını almaq, Bərdə türbəsinin kürsülüynü, XIV əsr Mərdəkan qalasının gövdəsinə, Diri-baba türbəsinin divar və özülünü möhkəmlətmək üçün görülən tədbirlər buna əsil nümunədir.

Aparılan təcili işlərin bir çox çətinliklər doğurmasına baxmayaraq, Yusif Küseyir oğlunun, Möminə xatın, Bərdə, Diri - baba türbələrinin, Mərdəkan qalaları kimi böyük tarixi – mədəni əhəmiyyətli memarlıq abidələrini labüd məhv olmaqdan qorumaq üçün imkan yaratdı. Cəsarətlə demək olar ki, əgər təcili tədbirlər görülməsəydi, bu abidələrin çoxu, bəlkə də heç biri indiyə kimi qalmamışdı.

Emalatxana daşıyıcı konstruksiyaları möhkəmlətməklə bərabər, eyni zamanda itmiş kürsülükkləri, üzlükkləri, xarici hissələri, piramidal örtükkləri və s. bərpa edir, beləliklə abidənin ilk görünüşünü tamamilə yenidən canlandırır. Bu şəkildə aparılan tam bərpa edilmiş naxışlı üzlüyü iri tavalardan düzəldilmiş Yusif Küseyir oğlunun türbəsinə göstərmək olar.

Emalatxana Naxçıvan türbələrinin bərpası üçün iri tavalarm hazırlanması sahəsində də bəzi işlər görmüşdür. Sonrakı illərdə isə həmin tavalarm hazırlanması mexanikləşdirildi. Bunun üçün müxtəlif fiqurlu kərpiclərin hazırlanması əllə deyil, mexanikləşdirilmiş üsulla yerinə yetirilən xüsusi sexlər təşkil edilmişdi. Həmin sexin təşkili nəticəsində tavalarm keyfiyyəti kəskin şəkildə yaxşılaşmışdı. Sonralar bərpa işlərinin gedişini sürətləndirən nəinki yastı, həm də ayrıxətli tavalarm, hətta müxtəlif formalı sütunlarm hazırlanması üçün imkan yaranmışdı.

1958-ci ildə ciddi hazırlıqdan sonra zərərverici böcəklərin möhkəm zədələdikləri Şəki xan sarayının daşıyıcı konstruksiyalarının möhkəmləndirilməsi və dəyişdirilməsi, eləcə də şəbəkələrin bərpası üçün böyük işlər aparıldı. Şəbəkələrin hissələrindən 70 faizi çatmadığından, Emalatxana qarşısında, bu sahədə sənətkarlarm olmamasına baxmayaraq, şəbəkələrin istehsalını öyrənmək kimi zəruri məsələ dururdu. Böyük çətinliklərdən sonra işin kiçik bir hissəsini görmək mümkün oldu (22, s.12-19). Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın görkəmli memarlarmından olan, prof. N. Rzayevin rəhbərliyi altında Şəki xanlarmın sarayının ilk dəfə ölçüləri götürülmüş, tədqiq olunmuş və bərpa layihəsi tərtib edilmişdir. Bərpa işləri 1967 - ci ildə başa çatdırıldı və abidə əvvəlki görkəmini aldı (23; s. 56). Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan abidələri arasında Şəki xan sarayı öz təkrrarsız memarlıq üslubu ilə xarici dövlətlərin iş adamlarmın diqqətini özünə cəlb etmişdir. 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi və Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Xan sarayının bərpasının yeni mərhələsi Almaniya şirkəti tərəfindən həyata keçirilir. Bu layihə 2004-cü ildə başa çatdırılmışdır. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən Xan sarayının YUNESKO tərəfindən qorunan abidələr sırasına daxil edilməsi təklifi irəli sürülmüşdür.

Şekidə bərpa edilən digər abidə Şəki qalasıdır. Qala ilk Şəki xanı Hacı Çələbinin hakimiyyəti dövründə (1743-1755-ci illər) tikilmişdir. Qala divarlarının xaricdən ümumi uzunluğu 1300 m, şimaldan hündürlüyü 4 m, cənubdan isə 8 m-ə yaxındır. Divarın qalımlığı 2.2 m - dir. Qalanın cənub və şimaldan iki tağlı darvazası, mühafizə bürcləri vardır. Qalanın divar və bürcləri zəmanəmizə dağılmış halda gəlib çatmış, 1958-1963-cü illərdə isə qala bərpa edilmiş və keçmiş görünüşünü almışdır (23; s.21).

1950-cı illərin sonunda bir sıra abidələrdə – Kələxana kəndindəki türbələrdə, Şamaxı yaxınlığındakı «Yeddi günbəz» kompleksində, Culfa yaxınlığındakı Güllüstan türbəsində, Bakı Şirvanşahlar sarayında, Qarabağlar türbəsində, Pirsaat Xanəgahında, Qusardakı Şeyx Cüneyd türbəsində ölçmə – tədqiqat və layihələndirmə işləri aparılırdı. Həmin illərdə Bakı Şirvanşahlar saray kompleksi, Şəki xan sarayı, Qəbələ rayonunun Həzrə kəndindəki türbələr kompleksi qoruq elan edilmişdi (22,s.18).

Azərbaycanda 1950-60-cı illərdə görkəmli bərpaçılar arasında H.Dadaşov, T.Bağırzadəni, Ə.V.Salamzadəni, L.Bretanitskini, Ə.Sadiqzadəni, S.Kərimzadəni, N. Rzayevi və başqalarını qeyd etmək olar. Yuxarıda qeyd edilənlər memarlıq abidələrinin bərpası sahəsində Azərbaycan memarların 1950-60-cı illərdə gördükləri əhmiyyətli işlərini – tədqiqat və bərpa işlərini haqqında məlumat idi. Bu sahədə işlər sonrakı illərdə də çox geniş vüsət alaraq respublikamızın bərpaya ehtiyacı olan çoxsaylı təkrarsız, unikal abidələrinin bərpasını əhatə etmiş və yetişən memarlar nəsli bu sahədə işləri davam etdirmişdir.

«Azərbaycan» Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutu tərəfindən Azərbaycanın Qafqaz Albaniyası və islam dövrünə aid bir çox abidələrinin ölçmə çertyojları, rekonstruksiya layihələri tərtib edilmiş, abidələrdə tədqiqat işləri aparılmışdır.

Azərbaycan ərazisi müdafiə tikililərinin, feodal qəsrlərinin, möhkəmləndirilmiş şəhərlərin, müdafiə səddlərinin çoxluq təşkil etdiyi bir ərazidir. Müdafiə qurğularının tədqiqinin, onlara aid olan materialların zənginliyi həmişə memarların diqqətini cəlb etmiş və alimlərimiz tərəfindən onların rekonstruksiya problemlərinin araşdırılması mənbəyinə çevrilmişdir. Belə ki, Qəbələ, Beyləqan, Şəmkir, Goranboy rayonları ərazisində yerləşən şəhərciklərinin, Naxçıvandakı, Şamaxıdakı qalaların rekonstruksiya layihələri tərtib edilmiş, Naxçıvan bölgəsinin, Şimali və Cənubi Azərbaycanın qalalarının tədqiqi, onların problemləri araşdırılmış və bir sıra qalaların rekonstruksiya layihələri işlənmişdir. Azərbaycanın aparıcı alimləri – D.Axundov, K.Məmmədov, V.Kərimov, E.Avalov, C.Qiyasi və başqaları bu və digər müdafiə tikililərinin rekonstruksiya layihələrinin müəllifidir (15-17; 24-30).

Azərbaycan memarlıq abidələrinin digər tipoloji qrupunu təşkil edən dini tikililərin araşdırılması alimlərimizin diqqətini həmişə özünə cəlb et-

mişdir. Müxtəlif dini baxışların, konfessiyaların, etiqadların qovuşduğunda yerləşən Azərbaycan bu tip dini tikililərin zəngin mənbəyidir. İslam dininə mənsub abidələr bu ərazidə çoxluq təşkil edir. İstər oğuz, istər xristian və ya islam dininə mənsub abidələrin tədqiqilə respublikanın bir sıra tarixçiləri, arxeoloqları, memarları məşğul olmuşdur. M.Ə.Hüseynov, Ə.V.Salamzadə, L.S.Bretanitski, K.M.Məmmədov, D.A.Axundov, Ş.S.Fətullayev – Fiqarov, N.Q.Rzayev, G.H.Məmmədova, E.V.Avalov, C.Ə.Qiyasi və başqaları problemin tədqiqilə yaxından məşğul olmuş və bu tipoloji abidələrin ölçmə çertyojlarını, konservasiya və rekonstruksiya layihələrini tərtib etmişlər (15-17; 22-32).

Qafqaz Albaniyası xristian memarlığı dini tikililər içərisində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Qafqaz Albaniyası memarlığı Azərbaycan memarlıq tarixinin ən az öyrənilmiş mərhələlərindən biridir. Uzun illər boyu Azərbaycan memarlığında «yad» kimi qavranılan bu abidələr – monastır kompleksləri, bazilikalar, kilsələr, sövmələr, xaçdaşlar və s. son zamanlar alimlərimizin nəzər – diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu abidələrin ardıcıl, sistemli və elmi araşdırılması prof. D.A.Axundovun və onun ardıcıllarının adı ilə sıx bağlıdır. Xudavəng, Gütəvəng, Müqəddəs Yelisey, Yeddi Kilsə monastır komplekslərinin məbədləri, dairəvi məbədlər, Qum bazilikası, bir sıra digər kilsə və məbədlərin rekonstruksiya layihələrinin müxtəlif variantları prof. D.A.Axundov və prof. G.H.Məmmədova tərəfindən işlənmişdir (27; 29).

Xristian və islam dininə mənsub abidələrin böyük qismi Qarabağın ərazisində yerləşir. İşğal vəziyyətində olan ərazidəki bu abidələr indi ömrünün acınacaqlı halını yaşayır, dağıdılır, talanır, təhqir edilir, xristian məbədlərinin epigrafikası dəyişdirilir, təhrif olunaraq düşmən tərəfindən «bərpa» edilir (14).

Azərbaycan mədəniyyəti, o cümlədən onun memarlıq abidələri bir çox xarici ölkələrin nümayəndələrini özünə cəlb etmiş və etməkdədir. Azərbaycan və Norveç xalqlarının kökü çox dərinlərə gedən tarixində, mədəniyyətində, ənənələrində olan bənzərliklər bu şimal ölkəsinin alimlərini Qafqaz Albaniyası abidələrindən olan Şəkidəki qədim Kiş kilsəsinin bərpası haqqında 2000-ci ilin fevralında Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti və Norveç Humanitar Təşkilatı arasında birgə müqavilənin imzalanmasına gətirmişdir. Birgə Azərbaycan-Norveç-Kiş layihə-

si məşhur səyahətçi alim Tur Xeyerdalın mənəvi dəstəyilə başlandı. Dörd mərhələdən ibarət olan layihə (memarlıq – arxeoloji tədqiqat, bərpa layihəsi, bərpa işləri, muzeyləşdirmə) 2003–cü ildə başa çatmışdır (31; cədv.9).

Azərbaycan – Norveç birgə layihələri sonralar da davam etdirildi. Qəbələnin ən böyük kəndlərindən olan Nicdəki xristian məbədinin bərpa və işçi layihələri işlənilib hazırlanmışdır (hər iki layihənin müəllifləri prof.G.Məmmədova, dosentlər T.Abdullayev, S.Hacıyevadır). Bərpa layihəsi artıq həyata keçirilmiş və kilsəyə ilkin funksiyası qaytarılmışdır (32). Hazırda Amerika səfirliyinin maliyyə vəsaiti hesabına Qax rayonunun qədim Qum kəndindəki VI əsrə mənsub məşhur bazilikasının konservasiya işləri aparılmaqdadır (cədv.17).

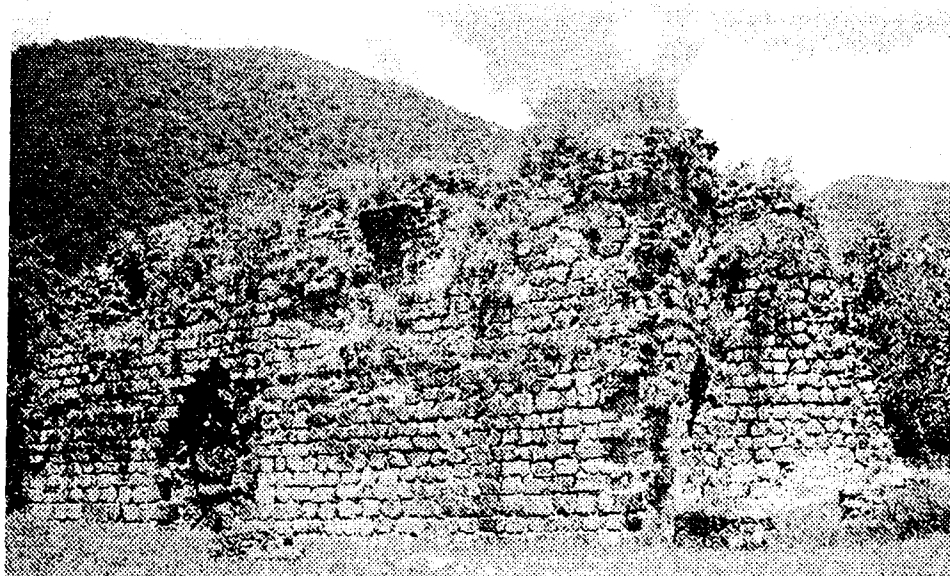
Sonrakı illərdə artıq Azərbaycanın ayrı – ayrı abidələri deyil, tarixi şəhərlərin, tarixi mərkəzlərin qorunub saxlanması və rekonstruksiya problemləri, eyni zamanda onların qoruyub saxlanması elan edilməsi aktualıq təşkil edirdi. Bu məsələyə bir çox alimlərin, memarların tədqiqatları, elmi əsərləri həsr olunmuşdur. Çünki Azərbaycan ərazisi antik dövrlərdən başlamış son orta əsrlərə kimi bir çox unikal abidələrin, tarixi şəhərlərin zəngin mənbəyidir. Şəki, Qəbələ, Ordubad, Naxçıvan, Bərdə, Şamaxı, Şuşa, Gəncə, Şəmkir, Lahıc və nəhayət Bakı bu şəhərlər sırasına daxildir. Heç təsadüfi deyildir ki, bu şəhərlərin tarixi mərkəzləri Dövlət qoruğu siyahısına daxil edilmişdir.

1958 – ci ildə Şəkinin «Yuxarı baş» hissəsi memarlıq qoruğu elan edilmişdir. Bu qoruyub saxlama hissəyə Şəki qalası və burada yerləşən Şəki xan sarayı, baş ticarət küçəsi boyunca yerləşmiş karvansara və sənətkar dükənləri daxildir. Ticarət küçəsi ətrafında bir – birinə sıx bitişik yaşayış məhəllələri toplanmışdır. Qoruyub saxlama hissəyə eyni zamanda Şəki xanovların evi, minarəli məscidlər və hamamlar daxildir (23; s.117).

Bakının rekonstruksiyası çərçivəsində ən önəmli yeri onun tarixi mərkəzi olan orta əsrlərə aid İçərişəhərin qorunub saxlanması və abadlaşdırılması problemləri təşkil edir. İçərişəhər Azərbaycanın memarlığının təxminən min il ərzindəki tarixi inkişafını əks etdirir. İçərişəhərin əhəmiyyəti Azərbaycan memarlığının mühüm abidələrinin cəmləşdiyi bir ərazi kimi çoxdan bəllidir. Burada 50 – yə qədər unikal abidə vardır. Onların sırasına Qız qalası və onun ətrafındakı tikililər, Sınıq qala, Cümə

Qəbələnin Nic kəndindəki xristian məbədinin bərpadan sonrakı görünüşü.
Müəlliflər – G.H. Məmmədova, T.Ə. Abdullayev, S.X. Hacıyeva

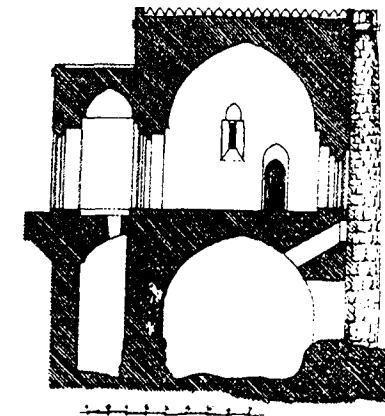
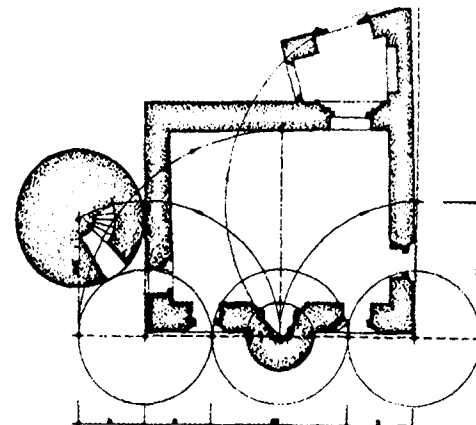
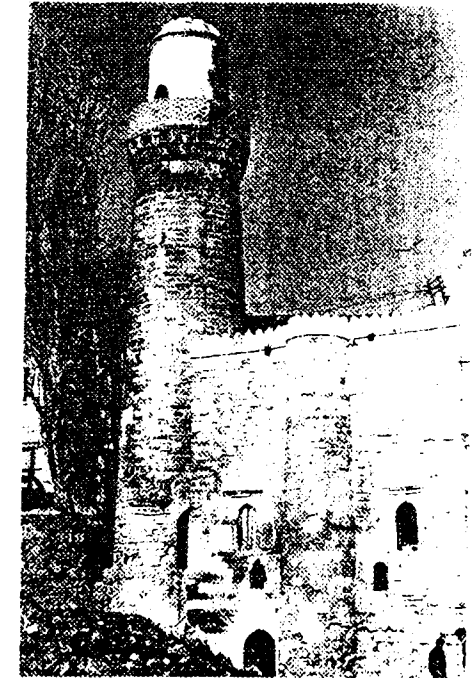

Qax rayonunun Qum kəndi. Üçnəfli bazilikanın qalıqları. VI əsr.

məscidinin minarəsi, Şirvanşahlar saray kompleksi, bir çox məhəllə və Cümə məscidləri, karvansaralar, hamamlar daxildir (17; s.4; cədv.18).

Şirvanşahlar saray kompleksi YUNESKO tərəfindən qorunan abidələr sırasına daxil edilmişdir. Prof. N.Q.Rzayevin layihəsi əsasında Saray kompleksinin bərpası sona çatmışdır. Bundan əlavə İçərişəhərdə XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərinə və XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aid yaşayış memarlığı nümunələri vardır. İçərişəhərin kiçik ərazisində yerləşən bu çoxsaylı abidələr onun açıq səma altında bir muzey kimi istifadəsini tələb edir. Bu istiqamətdə dünya təcrübəsinin çoxlu nümunələri vardır: Baltikyanı ölkələrin paytaxtları Vilyus, Riqa və Tallinnin tarixi mərkəzləri, İtaliyada Venesiya, Roma, Xorvatiyada Dubrovnik, Səmərqəndin tarixi mərkəzi, Afina Akropolu və s. Amma çox təəssüflər olsun ki, son illər İçərişəhərdə qanunsuz tikintilər baş alıb gedir, üslub və miqyas uyğunluğu, dominantlığın qorunması, harmoniya və s. kimi əsas memarlıq - kompozisiya göstəriciləri nəzərə alınmır (14). Bu qanunsuzluqları aradan götürmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti H.Ə.Əliyevin «Bakı şəhərində İçərişəhər Tarixi – Memarlıq Qoruğunun mühafizəsi və bərpası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» adlı sərəncamı şəhər ictimaiyyəti və xüsusilə memarlar tərəfindən böyük razılıq hissi ilə qarşılanmışdır (33).

YUNESKO tərəfindən İçəri şəhərin məhv olma təhlükəsi olan abidələr sırasına daxil edilməsi 2005-ci ilin sentyabrında bu abidənin konservasiyası üzrə işlərin təxirəsalınmaz olduğunu təsdiqlədi. Bu məqsədlə YUNESKO - nun təşəbbüsü ilə Azərbaycan və ABŞ universitetlərinin müəllim və tələbələrinin iştirakıyla birgə layihə işləndi. Layihə Bakıda İçəri şəhər üçün əsas üstünlük təşkil edən «inteqrallaşmış inventarlaşma və kart inkişafı və menecment planı» tövsiyyələrinə cavab verir. Layihənin məqsədi: dünya irsi abidələri siyahısına daxil edilmiş İçərişəhərin bütün tikililəri üzrə inventarlaşmanın mövcud sənədlərində korreksiya aparılması; son 20 ildə baş vermiş dəyişikliklərin qeydə alınması; inventarlaşma üzrə mövcud olan və layihə əsasında əlavə edilmiş göstəricilərin sistemləşdirilməsi; İçərişəhərin timsalında tarixi irsin tədqiqi, qorunması və bərpası üzrə azərbaycanlı və amerikalı tələbələrin birgə treyninqinin keçirilməsi; inventarlaşma üçün göstəricilər sisteminin rəqəmsal

İçərişəhər. Məhəmməd məscidi. 1078-79-cu illər.
Məscid və minarənin bərpadan əvvəlki və sonrakı görünüşü, plan və kəsiyi.
Müəllif - memar C.Qədirov

versiyasının tərtib edilməsi; ərazi üçün uyğun olan yeni konstruksiyalar materiallar, üslublar üzrə tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir.

2006-cı ilin may – iyun aylarında İçəri şəhərin memarlıq abidələrini tədqiq, qorunması üzrə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat və ABŞ-ın Minnesota Universitetlərinin müəllimlərinin iştirakıyla azərbaycanlı və amerikalı tələbələrin birgə treyninqi keçirildi. Abidələrin bu hissəsində ölçmə, fiksasiya işləri aparıldı, ötən inventarlaşmanın göstəriciləri dəqiqləşdirildi və onlara əlavələr edildi. Memarlıq abidələrinin inventarlaşmasının rəqəmsal modeli tərtib edildi.

2006-cı ilin iyun – sentyabr aylarında AzMİU – nun müəllim və tələbələrinin səyləri nəticəsində İçəri şəhərin bütün abidə və binaları qeydə alındı, ölçüldü və inventarlaşdı. Göstəricilər rəqəmsal formata yerləşdirildi. Layihənin yekun nəticələri İçəri şəhərin menecment planının tərtibi zamanı istifadə üçün Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə təqdim olunmuşdur.

Azərbaycanın tədqiq edilən memarlıq abidələrinin əksəriyyəti mövcud olduqları uzun müddət ərzində dağıntılara məruz qalmış və hazırda bir çoxu uçmaq təhlükəsi ilə qarşılaşmışdılar. Ayrı-ayrı regionların memarlıq – tikinti ənənələrini daşıyan, yerləşdiyi ərazinin həcm – məkan quruluşunun formalaşmasında böyük rola malik memarlıq abidələrini əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq üçün onların üzərində lazımi elmi – tədqiqat, konservasiya və bərpa işlərinin aparılması tələb olunur (34, s.142).

III FƏSİL

QANUNVERİCİLİK AKTLARI VƏ MEMARLIQ İRSİNİN MÜHAFİZƏSİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ SƏNƏDLƏR

Memarlıq irsinin qorunması sahəsində fəaliyyəti tənzimləyən beynəlxalq sənədlər

Memarlıq abidələrinin bərpası sahəsində baxışların dəyişilməsinə XIX əsrin sonu və xüsusilə XX əsrin ilk onilliklərində memarlıqda baş verən köklü dəyişikliklər əsas stimul olmuşdur. Keçmiş dövrlərin üslublarından istifadəyə əsaslanan memarlıq yaradıcılığı öz yerini dövrün sosial tələblərinə və texniki səviyyəsinə cavab verən yeni bədii formaların axtarışına verdi. Artıq bu baxımdan, modern memarlığı böyük irəliləyiş idi, çünki onun bədii sistemi yeni formaların axtarışına yönəlmişdi.

Bu səbəbdən klassisizm və sonrakı eklektizm xas olan memarlıq yaradıcılığı və bərpa arasında olan üzvi bağlılıq sona yetdi. Konstruktivizm və funksionalizm ideyalarını inkişaf etdirən və stilizasiyanı heç bir şəkildə qəbul etməyən yeni rəasionalist memarlığın yaranması ilə bu faktor daha böyük əhəmiyyət kəsb etdi. 1933-cü ildə Afinada keçirilən və Le Korbüzye tərəfindən hazırlanan *Beynəlxalq Memarlar İttifaqının VI konqresində* memarlıq irsinin qorunmasının vacibliyi ilə yanaşı, «tarixi zonalarda inşa edilən yeni tikililərdə köhnə üslubların estetik tələblərinin tətbiqinin məhvə məhkum olması aqibəti qeyd edilirdi. Bu təcrübənin saxlanması və ya bu cür başlanğıcların tətbiqi istənilən formada yolverilməzdir» (35, s.69). Əgər bu vaxta kimi yeni binaların layihələndirilməsini və bərpanı keçmiş üslubların tətbiqi birləşdirirdisə, indi onları köhnə üslublardan prinsiplial imtina birləşdirirdi.

Arxeoloji bərpanın metodları italyan memarlıq tarixçisi *Qustav Covannoni* tərəfindən daha dəqiq tərtib edilmişdi. Covannoninin nəzəri mövqeləri bir sıra işlərdə, o cümlədən 1931-ci ildə onun iştirakıyla hazırlanan İtaliyadakı bərpanın sonrakı fəaliyyəti üçün əsas sənəd rolunu oynamış *Bərpa Xartiyasının* mətnində öz əksini tapmışdır. Boyto tərəfindən irəli sürülmüş abidələrin aid olduğu dövrlər üzrə bərpa növlərinin təsnifa-

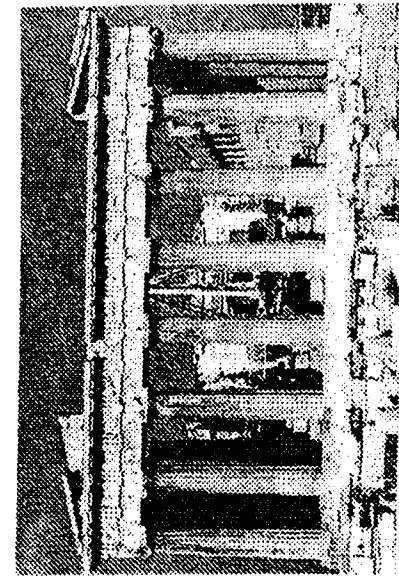
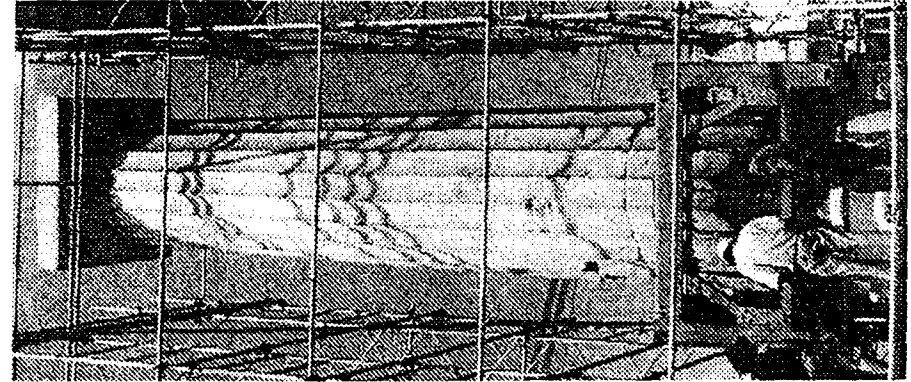

tının əksinə olaraq, Covannoni abidələrin yalnız bir bölgüyə – müasir cəmiyyət üçün istifadə olunan və oluna bilən «canlı» və insanların utilitar tələblərinə cavab verə bilməyən, onların yalnız mədəniyyət abidəsi kimi istifadəsini qeyd edən «ölü» abidələrə bölünməsinə təklif edirdi. Bizim dövrümüzdə antik və orta əsr dağıntıları, müdafiə tikililəri, zəfər tağları, sütunlar və s. bu şəkildə «ölü» abidələrə aid edilir. Stilistik meyarların ləğviylə bağlı yeni bərpa prinsiplərinə daha universal xarakter verilir. Covannoni bərpanın növlərini abidənin xüsusiyyətlərindən deyil, aparılan işlərin tipindən asılı olaraq təsnifatlandırmağı təklif edirdi. O, bərpanın cəmi 5 növünü qeyd edirdi: möhkəmləndirmə, anastiloz, açılma, əlavələr, yeniləşmə. Möhkəmləndirmə və ya konservasiya yekdilliklə abidədə aparılan işlərin əsas məqsədi kimi qiymətləndirildi. Violle le Dükun təsəvvürlərindən fərqli olaraq, XX əsrin əvvəllərində binanın konstruksiyalarının daşıyıcılıq qabiliyyətinin bərpasının ənənəvi üsullarla aparılmasına deyil, bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün yeni elmi nailiyyətlərin və texniki vasitələrin tətbiqinə də böyük əhəmiyyət verilməsi qəbul edilmişdi.

«Anastiloz» termini altında dağılmalar və ya yenidənqurmalar nəticəsində yerini dəyişmiş özəl blok və detalların öz əvvəlki yerinə bərpa edilməsi başa düşülür. Anastiloz əsasən iri kvadra daşlarından inşa edilmiş abidələrə aid edilə bilər və əsasən antik abidələrin bərpasında istifadə edilir. Yeni materialların əlavəsi yalnız özəl elementlərin öz əvvəlki yerinə qaytarılması üçün lazım olan minimal ölçüdə tətbiq edilə bilər. Köhnə hörgü bloklarının sayından asılı olaraq məhdudlaşdığı üçün anastiloz həmişə fraqmentar xarakter daşıyır və çox nadir hallarda dağılmış qalıqlardan abidənin böyük bir hissəsini yaratmaq mümkündür.

Anastiloz metodu daha böyük tamlıqla XX əsrin əvvəllərində *Nikolay Balanosun* rəhbərliyi altında aparılmış Afina akropolunun tikililərinin bərpası zamanı tətbiq edilmişdi. Anastiloz termininin özü də N. Balanos məxsusdur (36; cədv.19). Covannoni abidənin möhkəmləndirilməsi üçün bərpanın digər nəzəriyyəçilərlə razılaşaraq, anastilozu qanunauyğun bir hal kimi qəbul edirdi. Bundan fərqli olaraq, bir – birilə sıx bağlı olan bərpanın iki növü – *açılış və əlavə* - yalnız çox böyük düzəlişlə qəbul edilirdi. Məsələn, «Bərpa xartiyasının» bir müddəasında deyilir: «Aid oldu-

Cədvəl 19.

Afina akropolu, e.ə. V əsr.
Parfenon məbədində aparılan bərpa işlərinin görünüşü.

ğu dövründən asılı olmayaraq, bədii və ya tarixi əhəmiyyəti olan hər bir element qorunub saxlanmalıdır. Üslub tamlığına və ilkin formaların bərpasına yönəlmiş cəhd hər hansı digər elementlərin hesabına həyata keçirilə bilməz. Yalnız pəncərə boşluqlarının və ya portiklərin interkolumniyələrinin doldurulması kimi heç bir əhəmiyyət və məna daşımayan lazımsız təhriflər yaradan hissələr ləğv edilə bilər. Amma nisbi dəyərlər daşıyan lazımi tədbirlər barədə mülahizələr çox dəqiqliklə aparılmalı və bərpa layihəsinin elmi rəhbərinin şəxsi ixtiyarına verilməməlidir» (10. p.78-80). Memarın bərpa fəaliyyəti üçün olan məhdudiyyətlər də az əhəmiyyətli deyildir: «Memarlıq tamlığı və tarixi meyarlarla bağlı olan bədilik baxımından irəli sürülən bərpa problemi fərziyyələr deyil, yalnız abidənin özü tərəfindən verilən tam dəqiq məlumatlar (yeni elementlər deyil, çoxlu sayda özəl elementlər) əsasında qoyula bilər». Lakin bu halda da bərpada istifadə olunan əlavələrin qeyd olunması üçün onlara «yalın sadəlik» xarakteri və tikilinin konstruktiv sxeminə uyğunluğu verilməlidir, abidənin özəl üslubundan istifadə yalnız «mövcud xətlərin davam etdirilməsi üçün dekorativ fərdilikdən uzaq həndəsi formalardan sözgedən zaman istifadə oluna bilər». Bundan əlavə, əlavələr başqa materialın tətbiqi, sadələşdirilmiş profillə, xüsusi markalarla, yazılarla və s. qeyd olunmalıdır, çünki «aparılmış bərpa alimləri aldatmamalı və tarixi sənədin saxtalaşdırılmasına gətirməməlidir». Daha az işlənmiş və daha çox sual doğuran «yenidənqurma» məsələləri Covannoninin fikrincə, bərpa mülahizələri deyil, utilitar tələblərlə, şəhərsalma situasiyasının dəyişiklikləri (məsələn, qonşu binaların qovuşuğunda dağılmış fasadların yeni inşası) və s. şərtlənən abidəyə olunan əlavələrdir. Xüsusi hallarda bu işlərin aparılmasını prinsipə qanunauyğun hesab edən Covannoni bu məsələlərin həllinə öz dəqiq münasibətini bildirməmişdir. Nəzəri cəhətdən o, başa düşürdü ki, bu hallarda müasir memarlığın formaları tətbiç olunmalıdır, lakin yaşlı nəsə mənsub olduğu üçün bu tipli tam bədii formaların axtarış imkanlarına skeptizmlə yanaşaraq o, yeni formaların axtarışını və XX əsrin memarlıq praktikasını neqativ hal kimi qəbul edirdi.

«*Bərpa xartiyası*» – bərpa metodikasının məsələlərinin detallı şəkildə həlli istiqamətində təkrarsız sənəddir, amma burada tək cə İtaliyaya deyil.

digər Avropa ölkələrinə də məxsus tendensiyalar öz əksini tapmışdır. Afinada ilk dəfə Xartiyanın qəbul edildiyi həmin *1931-ci ildə Bərpaçıların beynəlxalq konfransı* keçirilmişdir. Konfransın qərarlarında İtaliya «Bərpa xartiyasının» əsas müddəalarıyla sıx uzlaşan bir sıra bəndlər vardır. Belə ki, «xüsusi həllər tələb edən spesifik xüsusiyyətlərin çoxluğu hallarında, konfransda iştirak edən dövlətlərin bəzilərinə ümumi tendensiya əsas götürülür – tam bərpa aparılmamalıdır». Sonra qeyd edilir – «köhnəlik və ya dağılma səbəblərindən bərpanın qaçılmaz olduğu hallarda keçmişin bədii və tarixi əsərinə hörmətlə yanaşılması tövsiyyə olunur». Konfransın qərarlarına arxeoloji bərpanın əsas tezisləri daxil edilmişdir. Bu, yeni bərpa mərhələlərinin yaxınlığından xəbər verir (37).

Bununla yanaşı, Afina konfransının qərarlarında memarlıq abidələrinin bərpasına arxeoloji bərpa tərəfindən yönəlmiş məhdudiyyətlərin dəf edilməsi istiqamətində yeni həmlələri görmək olar. Əvəzində bərpa olunan tikilinin arxeoloji obyekt olaraq muzeydə saxlanılan daşlar və gil parçaları kimi müstəqil və müasir həyatdan izolə olunmuş təzahür şəkildə formalaşmasına şərait yaradır. Tendensiyaların bu şəkildə hakimliyi zamanı bərpa və ümumiyyətlə abidələrin qorunmasının mərkəzinə dar maraqlarına xidmət edən bir yığın professionalın fəaliyyətinə çevrilməsinə nəticələnməyə bilirdi. Bu vəziyyət memarlıq irsinin qorunmasını təmin edə bilməzdi.

Konfransın qərarlarında bu problemin həlli yolları səsəndirilmişdir. Burada hələ ki, ən ümumi şəkildə abidələrin ömrünün uzadılması üçün onların müasir şəraitdə istifadəsi göstərilmişdir. Bu qərarla şəhərlərin simasına və xüsusilə abidələrin əhatəsinə hörmətlə yanaşılmasına çağırış vardır, nəhayət, burada itmiş abidələrin tədris proqramlarına daxil edilməsi tezi də səsəndirilmişdir.

Afina konfransının qərarlarının praktiki əhəmiyyəti hərbi dövrün tarixi situasiyasıyla bağlı olaraq məhdudlaşdırılmışdı, lakin onlar II Dünya müharibəsindən sonra inkişaf tapmış yeni tendensiyaların yaranması üçün yaxşı zəmin idi.

Arxeoloji bərpanın təksibolunmaz əsas prinsipləri tarixi abidələr üzrə memarların və texniki *mütəxəssislərin 1964-cü ildə Venesiyada keçirilmiş*

II Beynəlxalq konqresinin qərarlarıyla təsdiqləndi. Bu qərar *Venesiya xartiyası* adlandırıldı (38).

Venesiya xartiyası bərpa sahəsinə məhdudiyət qoyaraq, birinciliy abidələrin konservasiyasına verir: «bərpa müstəsna hallarda aparılmalıdır». Bərpanın əsaslandırılması – abidənin qorunub - saxlanma tələbi və eyni zamanda onun estetik və tarixi dəyərliyini qeyd etmək cəhdidir. Dəyərliyin bu şəkildə üzə çıxarılması metodu ciddi məhdudlaşdırılmışdır. Hər şeydən əvvəl, qeyri - şərtsiz sənədləşmə lazımdır: «fərziyyə başlanan yerdə bərpa bitir». Eyni zamanda müxtəlif dövrlərin təbəqələrini qoruyub saxlamaq lazımdır, «çünki üslubların vahidliyi bərpanın son məqsədi deyildir». Əgər abidənin kompozisiyasında qiymətli nə isə üzə çıxarsa, dəyəri olmayan təbəqələrin götürülməsi mümkündür.

Əvvəlki sənədlərdən fərqli olaraq, Venesiya xartiyası abidələrin şəhərsalma roluna və onların ətraf mühitinə daha çox diqqət yetirir. Bu yeni münasibət sənədin rəsmi adında öz əksini tapmışdır: «*Tarixi abidələrin və diqqətəlayiq yerlərin konservasiyası və bərpası üzrə Beynəlxalq xartiya*». Mətnə qeyd edilir ki, şəhər və kənd kompleksləri də memarlıq abidəsi kimi baxılmalıdır. Onlar «xüsusi qayğı ilə əhatə olunmalıdır». Memarlıq abidəsinin nə olduğu haqda daha geniş təsəvvür əsasnamədə də öz əksini tapmışdır: «bu anlayış təkcə möhtəşəm abidələri deyil, zaman keçdikcə daha böyük mədəni dəyər kəsb edən daha sadə abidələri də əhatə edir» (38).

Abidələrin və tarixi yerlərin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Şura (İKOMOS) abidələrin və diqqətəlayiq yerlərin qorunub saxlanmasının ideya və metodikasını dəstəkləmək məqsədilə Venesiya xartiyasından sonra 1956-cı ildə yaradılmışdır. Şura Dünya irsinin siyahısının tərkibinə daxil ediləcək obyektlərin qiymətləndirilməsini həyata keçirir, eyni zamanda müqayisəli analizi, texniki dəstəyi və siyahıya daxil edilmiş obyektlərin vəziyyəti haqqında dövrü hesabatın tərtibini yerinə yetirir. Şura Ümumdünya irsinin informasiya şəbəkəsinin aparıcı üzvlərindən biridir (38).

Beləliklə, bərpa metodikası sahəsində ümumi müasir tendensiya - arxeoloji bərpanın prinsiplərini təsdiqləyir və eyni zamanda abidənin daha geniş şərhinə əsaslanan çevik yanaşmanın mümkünlüyünü də qəbul edir.

TARIXİ ABİDƏLƏRİN BƏRPASI ÜZRƏ AFİNA XARTİYASI

*Tarixi abidələr üzrə memarların və texniki mütəxəssislərin
Birinci Beynəlxalq Konqresində qəbul edilmişdir. Afina, 1931-ci il*

Afina Konqresində aşağıdakı yeddi əsas qərar qəbul edilmişdir:

1. Abidələrin istismarı və konsultativ səviyyələrdə bərpası məqsədilə beynəlxalq təşkilatlar yaradılmalıdır.
2. Abidələrin strukturunun xarakterinə və tarixi dəyərinə xələl gətirə biləcək səhvlərə yol verilməməsi məqsədilə təklif olunan bərpa layihələrinə tənqidi yanaşılmalıdır.
3. Tarixi ərazilərin mühafizə problemləri bütün dövlətlərin qanunvericiliyinə uyğun olaraq milli səviyyədə həll edilməlidir.
4. Təcili şəkildə bərpa olunmayacaq qazıntılar onların mühafizəsi məqsədilə təkrar torpağa basdırılmalıdır.
5. Bərpa işlərində müasir metod və materiallar tətbiq edilə bilər.
6. Tarixi ərazilər ciddi şəkildə mühafizə edilməlidir.
7. Tarixi əraziləri əhatə edən mühitin mühafizəsinə diqqət yetirilməlidir.

Afina Konqresinin ümumi müddəaları

I. DOKTRİNALAR. ÜMUMİ PRİNSİPLƏR.

Konfrans abidələrin mühafizəsinə aid olan ümumi prinsiplər haqqında bəyanat qəbul etdi.

Hər biri müxtəlif həll tələb edən rəngarəng konkret hallar mümkündür. Konfrans hər bir ölkənin prioritetinin bərpanın ümumi tendensiyasını tərtib etdiyini və abidələrin zamanətli mühafizəsinə hesablanmış düzgün və daimi qulluq sistemini tətbiq edərək rast gəlinən təhlükələrdən qaçmağa imkan verdiyini qeyd etdi.

Əgər dağılmış abidənin bərpası mütləq lazımdırsa, onda hər bir dövrün üslubu nəzərə alınmaqla keçmişin tarixi və bədii işlərinə hörmətlə yanaşılmalıdır.

Konfrans tövsiyyə edir - Binaların uzunömürlülyünə zəmanət verən yeni məqsədlər üçün istifadəsi onların tarixi və bədii xarakterinə ehtiramla yanaşılması şərtilə dəstəklənə bilinər.

II. TARIXİ ABİDƏLƏRƏ AID İNZİBATİ VƏ QANUNVERİCİLİK TƏDBİRLƏRİ

Konfrans tarixi, bədii və elmi cəhətdən maraqlı olan müxtəlif dövlətlərə aid abidələrin mühafizəsi məqsədilə qanunvericilik tədbirləri qəbul etdi.

Konfrans şəxsi mülkiyyətə aid birliyin bəzi hüquqlarını qəbul edər ümumi tendensiyanı yekdilliklə bəyəndi.

Konfrans bu qanunvericilik tədbirləri arasındakı mövcud olan fərqlərin fərqlərin hüquqlarına aid ictimai qanunun tənzimlənməsinin çətinlikləri səbəbindən yarandığını qeyd etdi.

Beləliklə, Konfrans bu tədbirlərin ümumi tendensiyasının bəyənilməsi zamanı onların yerli şərait və ictimai rəyin tendensiyalarına uyğun olması haqqında fikir bildirir; dağıntıların qurbanları naminə ianələrin toplanması zamanı mümkün ola biləcək etirazlarla rastlaşmamaq məqsədilə mülkiyyət sahibləri də iştirakçı ola bilər.

Konfrans kritik vəziyyətlərdə xəbərdarlıqedicici tədbirlərin qəbul edilməsi üçün hər bir dövlətin ictimai hakimiyyətinin səlahiyyətli olmasını tövsiyyə edir.

Konfrans Beynəlxalq Muzeylər Ofisinin müxtəlif dövlətlərin şəraitinə uyğun olaraq qanunverici tədbirlər siyahısını dərc edəcəyinə və bu informasiyanın daimi olaraq yeniləşəcəyinə səmimiyyətlə inanır.

III. QƏDİM ABİDƏLƏRİN ESTETİKLİYİNİN ARTIRILMASI

Konfrans yeni binaların inşası zamanı onların ucaldılacağı şəhərlərin xarakteri və xarici simasına ehtiramla yanaşılmasını, xüsusilə qədim abidələrin əhatə mühitinə xüsusi həllin verilməsini tövsiyyə edir.

Tədqiqat eyni zamanda bir sıra abidələrə və ya abidələr qrupuna onların qədim xarakterinin qorunması baxımından uyğun gələn dekorativ bitkiləri də əhatə etməlidir. Konfrans bədii və tarixi abidələrin əhatəsində olan bütün reklam formalarının, yaraşsız teleqraf dirəklərinin qurulmasının ləğv edilməsini və səs-küylü fabrikaların aradan götürülməsini xüsusilə tövsiyyə edir.

IV. ABİDƏLƏRİN BƏRPASI

Ekspertlər qədim abidələrin bərpası üçün müasir inşaat materiallarının istifadəsinə aid müxtəlif təkliflər qəbul etdilər. İştirakçılar bütün resursların ağılla istifadəsini və müasir texnikadan, xüsusilə dəmir-betondan xilas olmaq fikrini bəyəndilər.

İştirakçılar bərpa olunmuş abidənin aspektinin və xarakterinin qorunması məqsədilə konservasiya işlərinin mümkün qədər nəzərə çarpdırılmamasını müəyyən etdilər.

İştirakçılar tövsiyyə etdilər ki, mühafizəsi lazım olan hissələrin demontajı və bərpası zamanı təhlükəyə yol verməmək üçün müasir materialların tətbiqinə yol verilə bilər.

V. QƏDİM ABİDƏLƏRİN TƏNƏZZÜLÜ

Konfrans bütün dünyada abidələrə mövcud həyat şəraitində atmosfer yağıntılarının daim təhlükə yaratdığını qeyd etdi.

Bundan əlavə, ümumi çətinliklər səbəbindən adətən abidələrin qorunmasında müvəffəqiyyətlə istifadə olunan və hamı tərəfindən qəbul edilmiş tədbirlərin tətbiqi mümkün deyildi. Hazırda asan görünən biliklərin bazasında ümumi qaydaların formulə edilməsi çətin idi.

Konfrans tövsiyyə edir:

1. Hər bir ölkədə memarlar və abidələrin mühafizəçiləri müəyyən vəziyyətlərdə metodların təyin edilməsi məqsədilə fizika, kimya və təbiət elmləri üzrə mütəxəssislərlə əməkdaşlıq etməlidir;

1. Beynəlxalq Muzeylər Ofisi məlumatların Ofisin nəşrlərində dərc olunması məqsədilə hər bir ölkədə bu sahədə aparılan işlər haqqında informasiyaya malik olmalıdır;

Monumental heykəltəraşlığın saxlanması haqqında Konfransın əldə etdiyi rəyə görə, incəsənət əsərlərinin təyin edildiyi mühitdən təcrid edilməsi, prinsipcə, yol verilməməlidir. Konfrans ehtiyat tədbirləri vasitəsilə ilkin modelləri onların hələ ki, mövcud olduğu hallarda, hər dəfə qorumaq lazım olduğunu və əgər bu həmişə mümkün deyilsə, onların cizgilərini götürməyi və ya estamplarını çıxarmağı tövsiyyə edir.

VI. MÜHAFİZƏ TEXNİKASI

Konfrans müxtəlif hərtərəfli müzakirələrdə formulə edilmiş prinsip və texniki mülahizələrin həmin ideya ilə ilhamlanmasına diqqət yetirir, yəni:

Dağıntılar halında olan abidələr zamanı onların son dərəcə dəqiq qorunması lazımdır və mümkün olduğu hər an anastiloz metodu ilə istənilən ilkin fraqmentlərin bərpası üçün addımlar atılmalıdır; bu məqsədlər üçün tətbiq edilən müasir yeni materiallar bütün hallarda təyin edilməlidir. Qazıntılar zamanı aşkar edilmiş dağıntıların mühafizəsi mümkün olmadığı hallarda dəqiq məlumatların toplanması və hesabatın tərtibindən sonra onların yenidən basdırılmasını Konfrans tövsiyyə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim abidələrin qazıntıları və mühafizəsi üçün qəbul edilmiş texniki iş arxeoloq və meinarların birgə yaxın əməkdaşlığına çağırır.

Digər abidələr üzrə ekspertlərin gəldiyi vahid razılığa görə, istənilən konservasiya və ya fraqmentar bərpa aparılmamışdan əvvəl həmin abidələrdə defektlərin və dağıntıların xarakteri tam təhlil edilməlidir. Onlar hər bir vəziyyətə fərdi yanaşmanın lazımlığını etiraf edirlər.

VII. ABİDƏLƏRİN MÜHAFİZƏSİ VƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

a) Texniki və mənəvi əməkdaşlıq

Konfrans əmindir ki, bəşəriyyətin bədii və arxeoloji mülkiyyətinin mühafizəsi məsələsi sivilizasiyanın yaradıcılarından olan dövlətlər birliyini maraqlandıran öncül məsələlərdən biridir.

Millətlər Birliyinin razılığı ruhuna uyğun olaraq hərəkət edən dövlətlərin bədii və tarixi abidələrin mühafizəsinə yardım məqsədilə bir-birilə daha geniş miqyasda və konkret formada əməkdaşlıq edəcəyinə Konfrans əmindir.

Qərara alınmışdır ki, ixtisaslı institutlar və assosiasiyalar beynəlxalq ictimai qanuna xələl gətirmədən istənilən formada sivilizasiyanın yüksək inkişaf səviyyəsini əks etdirən və dağılma təhlükəsində olan incəsənət əsərlərinin mühafizəsinə öz maraqlarını bildirməyə imkan tapdılar.

Konfrans Millətlər Birliyinin İntellektual Əməkdaşlıq Təşkilatına təqdim olunan yekun qərarın dövlətlərin nəzərinə ciddi şəkildə çatdırılmasına öz arzusunu bildirir.

İntellektual Əməkdaşlıq Komitəsi Beynəlxalq Muzeylər Ofisinin sorğusuna uyğun olaraq, xüsusilə İntellektual Əməkdaşlıq üzrə Milli Komitədən bütün lazımi məlumatları toplayır və hər bir fərdi vəziyyət üçün atılacaq addımların qanunauyğunluğu barədə rəy bildirir.

Konfrans iştirakçıları müzakirə və vizual tədqiqat zamanı qədim yunan abidələrinin qalıqları olan sahələri gəzərək, uzun illər boyu aparılan geniş bərpa işlərinə cavabdeh olan və eyni zamanda hər bir ölkədən arxeoloq və ekspertlərin əməkdaşlığını qəbul edən yunan hökumətinə yekdilliklə ehtiramlarını bildirdilər.

Konfrans iştirakçıları intellektual əməkdaşlığın məqsədlərini həyata keçirməyə töhfə verə biləcək fəaliyyət nümunəsi gördülər.

b) Abidələrin mühafizəsində təhsilin rolu

Konfrans qəti əmindir ki, abidələrin və incəsənət əsərlərinin mühafizəsinin ən yaxşı zəmanəti xalqların onlara bilavasitə ehtiramla yanaşmasından yaranır;

Konfrans bildirir ki, bu münasibət ictimai təşkilatların uyğun fəaliyyəti nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyə bilər.

Müəllimlərə tələbələrini və gəncləri abidələrin eybəcərləşdirilməsinə yol verməməyə inandırmaq və onlara sivilizasiyanın mövcudluğunun müxtəlif dövrlərinin şahidlərinin qorunmasına maraqlı olmasını izah etmək tövsiyyə edilir.

c) Beynəlxalq sənədlərin dəyərliliyi

Konfrans arzusunu bildirir:

1. Bu məsələdə səlahiyyətli olan hər bir ölkə və ya təşkilat qədim abidələrin fotoqrafiyalı və izahatlı inventarlaşmasını dərc etməlidir;
2. Hər bir ölkə öz tarixi abidələrinə aid bütün məlumatların olduğu rəsmi sənədlər tərtib edir;
3. Hər bir ölkə bədii və tarixi abidələr üzrə dərc olunmuş məlumatları Beynəlxalq Muzeylər Ofisinə təqdim edir;
4. Ofis öz dərclərinin bir hissəsini tarixi abidələrin mühafizəsində istifadə edilən ümumi proses və metodlara aid məqalələrə həsr edir;
5. Beləliklə, Ofis mərkəzləşmiş informasiyanın daha yaxşı istifadəsi üçün imkan yaradır.

ABİDƏLƏRİN VƏ DİQQƏTƏLAYİQ YERLƏRİN KONSERVASIYASI VƏ BƏRPASI ÜZRƏ BEYNƏLXALQ XARTIYA

İtaliya, Venesiya, 25-31 may 1964-cü il

Venesiya xartiyası 1964-cü ildə tarixi abidələr üzrə memarların və texniki mütəxəssislərin Venesiyada keçirilmiş II Beynəlxalq konqresində qəbul edilmişdir.

TƏYİNAT

Maddə 1. Tarixi memarlıq anlayışına müəyyən sivilizasiyanın, şərəflə inkişaf yolunun və tarixi hadisənin xarakterik əlamətlərini daşıyan hər bir ayrıca memarlıq əsəri, həm də şəhər və kənd mühiti daxildir. O təkcə görkəmli abidələrə deyil, o cümlədən zaman ərzində müəyyən mədəni dəyər əldə edən çox sadə qurğulara da şamil edilir.

Maddə 2. Abidələrin konservasiyası və bərpası monumental irsin tədqiqi və qorunmasına yardım edən, elm və texnikanın bütün sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan elmdir.

MƏQSƏD

Maddə 3. Abidələrin konservasiyası və bərpası abidələrin incəsənət əsərləri və tarixin şahidləri kimi qorunması məqsədini daşıyır.

KONSERVASIYA

Maddə 4. Abidələrin konservasiyası hər şeydən əvvəl onlara daimi olaraq qulluq edilməsini müəyyənləşdirir.

Maddə 5. Abidələrin konservasiyası həmişə onların cəmiyyətin rifahətinə istifadəsi imkanına malikdir; binaların memarlıq tamlığının və dekorunun qorunması şərti ilə bu cür istifadə arzuolunandır. Yalnız bu çərçivələrdə müasir həyatın yeni tələblərindən yaranan zərurətə görə abidələrin uyğunlaşmasına icazə verilməsi və iş aparılması mümkündür.

Maddə 6. Konservasiya abidənin qorunmasını ona məxsus əhatə və miqyasa uyğun olaraq nəzərdə tutur. Əgər ənənəvi əhatə mövcuddursa, onu pozmaq lazım deyil. Həcmələrin qarşılıqlı əlaqəsini, rəng qammasında pozan hər bir yeni tikinti, dağılma və yenidənqurma yolverilməzdir.

Maddə 7. Abidə şahidi olduğu tarixdən və yerləşdiyi ətraf mühitdən ayrılmazdır. Beləliklə, abidənin tamlıqla və ya qismən yerdəyişməsi yol verilməzdir. Yerdəyişmə yalnız abidənin qorunması, ali milli və ya beynəlxalq maraqlarla təsdiq edildiyi halda mümkündür.

Maddə 8. Abidənin ayrılmaz hissəsi olan heykəltaraşlıq, rəngkarlıq və ya dekorativ elementlər, ondan yalnız bu, onların qorunmasını təmin edən yeganə vasitə olduğu halda ayrılmalıdır.

BƏRPA

Maddə 9. Bərpa müstəsna hallarda aparılmalıdır. Onun məqsədi – abidənin estetik və tarixi dəyərlərinin qorunmasıdır. O, materialın əslinə hörmət və sənədləşmənin doğruluğuna əsaslanır. Fərziyyə başlanan yerdə bərpa bitir; Təxmin olunan bərpaya gəldikdə isə, estetik və texniki səbəblərə görə lazım bilinən əlavələrlə üzrə iş memarlıq kompozisiyasından asılı olmalıdır və özündə bizim zamanın möhürünü daşımalıdır. Abidənin arxeoloji və tarixi tədqiqatı həmişə bərpa işlərindən əvvəl aparılmalı və bərpa işlərini müşayiət etməlidir.

Maddə 10. Ənənəvi texnika yararsız olduğu halda abidənin möhkəmləndirilməsi effektivliyi elmi nəticələrlə təsdiqlənmiş və təcrübə ilə zəmanətlənmiş konservasiyanın və inşaatın müasir texnologiyalarının yardımı ilə təmin edilməlidir.

Maddə 11. Abidənin memarlığına daxil olmuş müxtəlif dövr təbəqələri qorunmalıdır, çünki bərpanın məqsədi üslubların vahidliyi deyildir. Əgər binada bir çox mədəni təbəqələrin izləri varsa, qədim təbəqənin üzə çıxarılması müstəsna hədddir və ləğv edilən təbəqə heç bir maraq kəsb etmədiyi hallarda, bundan sonra kompozisiya yüksək tarixilik, arxeoloji və estetik dəyər daşdığı hallarda, açılmış abidənin qorunma vəziyyəti kafi hesab edildiyi hallarda aparılmalıdır. Belə elementlərin dəyərliliyi haqqında fikir yürütmək və onların ləğv edilməsinin mümkünlüyü haqqında qərar vermək yalnız bərpa layihəsinin müəllifindən asılı olmamalıdır.

Maddə 12. Çatışmayan fraqmentlərin əvəzlənməsi üçün nəzərdə tutulan elementlər abidəyə harmonik şəkildə daxil edilməlidir, bununla belə, abidənin tarixiliyini və sənədliliyini bərpanın falsifikasiya edilməməsi üçün əlavələr özəl hissələrdən seçilməlidir.

Maddə 13. Əlavələrə yalnız tikilinin bütün diqqətəlayiq hissələrinin, onun ənənəvi əhatəsinin, kompozisiyanın tarazlığının və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqənin toxunulmaz qaldığı hallarda yol verilə bilər.

DİQQƏTƏLAYIQ TARIXİ YERLƏR

Maddə 14. Abidələrin kompleksi onların tamlığının qorunması və abadlaşdırılması, uyğunlaşdırılması və istifadəsinin yaxşılaşdırılması üçün xüsusi qayğı obyektinə çevrilməlidir. Konservasiya və bərpa işlərinin aparılması yuxarıda şərh olunan prinsiplərə uyğun olmalıdır.

QAZINTILAR

Maddə 15. Qazıntılar elmi normaların gözlənilməsi şərti ilə və 1956-cı ildə YUNESKO tərəfindən qəbul edilmiş arxeoloji qazıntıların aparılmasının beynəlxalq prinsiplərini təyin edən tövsiyələrə uyğun olaraq aparılmalıdır.

Dağıntıların möhkəmləndirilməsi təmin edilməli, konservasiya və memarlıq elementlərinin və qazıntılar zamanı aşkar edilmiş əşyaların daimi qorunması üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bundan əlavə, qazıntılar zamanı aşkar edilmiş abidənin əhəmiyyətinin qavranılmasının yüngülləşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu zaman abidənin məzmunu təhrif edilməməlidir.

İstənilən rekonstruksiya əsla yolverilməzdir, yalnız anastiloz, yəni ətrafa səpələnmiş fraqmentlərin öz əvvəlki yerinə qaytarılması aparıla bilər. Yeni elementlər həmişə seçilməlidirlər, abidənin konservasiyası şəraitinin təminatı və onun formalarının vahidliyi üçün minimum həddə olmalıdır.

SƏNƏDLƏŞMƏ VƏ NƏŞR

Maddə 16. Konservasiya, bərpa və qazıntılar üzrə işlər həmişə analitik və tənqidi hesabatlar şəklində tərtib edilmiş, rəsmlər və fotolarla təmin edilmiş dəqiq sənədləşmənin aparılması ilə müşayiət olunmalıdır. Onlar-

da açılmaların, möhkəmləndirmələrin, yenidən quraşdırmaların və qoşulmaların bütün mərhələləri, eyni zamanda bu işlər zamanı aşkar edilmiş texniki və formal xarakterli elementlər əks olunmalıdır. Bu sənədləşmə ictimai təşkilatların arxivlərinə verilməli və tədqiqatçıların öhdəsinə buraxılmalıdırlar. Bu sənədlərin dərc olunması tövsiyə edilir (38).

ÜMUMDÜNYA MƏDƏNİ VƏ TƏBİİ İRSİN MÜHAFİZƏSİ HAQQINDA YUNESKO-NUN KONVENSIYASI

Paris, 16 noyabr 1972-ci il
(Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən
16 dekabr 1993-cü il tarixində qəbul edilmişdir)
(Çıxarış)

I. MƏDƏNİ VƏ TƏBİİ İRSİN TƏRİFLƏRİ

Maddə 1. Bu Konvensiyada "mədəni irs" dedikdə:

abidələr: memarlıq, monumental heykəltəraşlıq və boyakarlıq əsərləri, arxeoloji xarakterli ünsürlər və ya strukturlar, kitabələr, mağara məskənləri və tarix, incəsənət, yaxud elm baxımından görkəmli universal dəyərə malik ünsür qrupları;

ansambllar: memarlığı, peyzajla vəhdəti və ya əlaqəsi tarix, incəsənət, yaxud elm baxımından görkəmli universal dəyərə malik əlahiddə və ya birləşdirilmiş tikili qrupları;

görməli yerlər: insan əlinin əməli, yaxud insan və təbiətin birgə əsəri. eləcə də, diqqətəlayiq arxeoloji yerlər daxil olmaqla, tarix, estetika, etnologiya və ya antropologiya baxımından görkəmli universal dəyərə malik zonalar başa düşülür.

Maddə 2. Bu Konvensiyada "təbii irs" dedikdə:

Estetika, yaxud elm baxımından görkəmli universal dəyərə malik fiziki və bioloji birləşmələrdən və ya belə birləşmə qruplarından ibarət təbiət abidələri;

Elm, yaxud konservasiya baxımından görkəmli universal dəyərə malik geoloji və fizioqrafik birləşmələr və təhlükəyə məruz qalan heyvan və bitki arealı olan dəqiq hədudlanmış zonalar;

Görkəmli təbii yerlər, yaxud elm, konservasiya və ya təbii gözəllik baxımından görkəmli universal dəyərə malik dəqiq hədudlanmış təbii zonalar başa düşülür.

Maddə 3. Bu Konvensiyanın hər bir tərəf-dövləti öz ərazisində yerləşən yuxarıda xatırlanan 1 və 2-ci maddələrdə nəzərdə tutulan müxtəlif dəyərləri müəyyən etməli və ayırmalıdır.

II. MƏDƏNİ VƏ TƏBİİ İRSİN MİLLİ MÜHAFİZƏSİ VƏ BEYNƏLXALQ MÜHAFİZƏSİ

Maddə 4. Bu Konvensiyanın hər bir tərəf-dövləti ərazisində yerləşən, 1 və 2-ci maddələrdə xatırlanan mədəni və təbii irsin aşkara çıxarılmasını, mühafizə edilməsini, qorunub saxlanmasını, populyarlaşdırılmasını və gələcək nəsillərə çatdırılmasını təmin etmək öhdəliyinin ilk növbədə ona həvalə olunduğunu etiraf edir. Bu məqsədlə o, həm mövcud ehtiyatlardan maksimum istifadə etmək yolu ilə öz səyləri, həm də, lazım gəldikdə, istifadə edə biləcəyi beynəlxalq yardım və əməkdaşlıq - o cümlədən, maliyyə, bədii, elmi və texniki baxımdan - vasitəsilə hərəkət etməyə çalışır.

Maddə 5. Bu Konvensiyanın tərəf-dövlətləri ərazilərində yerləşən mədəni və təbii irsin hər bir ölkəyə məxsus şəraitdə mümkün qədər daha səmərəli mühafizəsini, konservasiyasını və mümkün qədər daha fəal populyarlaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə, imkan daxilində:

a) mədəni və təbii irsə ictimai həyatda müəyyən funksiyalar verilməsinə yönəldilmiş ümumi siyasət yeritməyə və bu irsin mühafizəsini ümumi planlaşdırma proqramlarına daxil etməyə;

v) öz ərazisində mədəni və təbii irsin mühafizəsi, qorunub saxlanması və populyarlaşdırılması üzrə üzərinə qoyulan vəzifələri yerinə yetirmələrinə imkan verən müvafiq personala və vasitələrə malik bir və ya bir neçə xidmət - onlar hələ yaradılmayıbsa, - təsis etməyə;

s) dövlətin onun mədəni və təbii irsi üçün qorxu yaradan təhlükələri aradan qaldırmasına imkan verən elmi və texniki işləmə və tədqiqatları inkişaf etdirməyə və iş metodlarını təkmilləşdirməyə;

b) bu irsi üzə çıxarmaq, qoruyub saxlamaq, populyarlaşdırmaq və bərpa etmək üçün müvafiq hüquqi, elmi, texniki, inzibati və maliyyə tədbirləri görməyə; və

d) mədəni və təbii irsin mühafizəsi, qorunub saxlanması və populyarlaşdırılması sahəsində milli və ya regional kadr hazırlığı mərkəzlə-

rinin yaradılmasına, yaxud inkişafına yardım göstərməyə, həmçinin, bu sahədə elmi tədqiqatları həvəsləndirməyə çalışırlar.

Maddə 6. 1. Bu Konvensiyanın tərəf-dövlətləri ərazisində 1 və 2-ci maddələrdə müəyyən edilmiş mədəni və təbii irs olan dövlətlərin suverenliyinə tam hörmət etməklə və milli qanunvericiliklə həmin irs barəsində nəzərdə tutulan hüquqlara xələl gətirməməklə, onun bütün beynəlxalq birliyin mühafizə etməyə borclu olduğu ümumi irs olduğunu etiraf edirlər.

2. Buna görə də tərəf dövlətlər bu Konvensiyanın müddəalarına müvafiq olaraq 11-ci maddənin 2 və 4-cü bəndlərində xatırlanan mədəni və təbii irsin üzə çıxarılmasına, mühafizəsinə, qorunub saxlanmasına və populyarlaşdırılmasına - onun ərazisində olduğu dövlət bu barədə xahiş edərsə, - yardım göstərməyi öhdələrinə götürürlər.

3. Bu Konvensiyanın hər bir tərəf-dövləti bu Konvensiyanın digər tərəf-dövlətlərinin ərazisindəki 1 və 2-ci maddələrdə xatırlanan mədəni və təbii irsə birbaşa, yaxud dolayısı ilə xələl gətirə bilən hansısa qərəzli hərəkət etməməyi öhdəsinə götürür.

Maddə 7. Bu Konvensiyada ümumdünya mədəni və təbii irsinin beynəlxalq mühafizəsi dedikdə Konvensiyanın tərəf-dövlətlərinə bu irsi qoruyub saxlamağa və üzə çıxarmağa yönəldilmiş səylərində kömək etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlıq və yardım sistemi yaradılması başa düşülür.

III. ÜMUMDÜNYA MƏDƏNİ VƏ TƏBİİ İRSİNİN MÜHAFİZƏSİ ÜZRƏ HÖKUMƏTLƏRARASI KOMİTƏ

Maddə 8. 1. Təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı yanında ümumi görkəmli əhəmiyyətə malik mədəni və təbii irsin mühafizəsi üzrə "Ümumdünya irsi komitəsi" adlandırılan Hökumətlərarası komitə təsis edilir. O, Təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş konfransının növbəti sessiyaları vaxtı Baş məclisinə toplanan Konvensiya tərəf-dövlətlərinin seçdiyi on beş Konvensiya tərəf-dövlətindən ibarətdir. Komitənin tərkibinə daxil olan dövlətlərin sayı Baş konfransın bu Konvensiya azı 40 dövlət üçün qüvvəyə mindikdən sonra çağırılacaq növbəti sessiyasından başlayaraq 21-ə çatdırılacaqdır.

2. Komitə üzvlərinin seçkisi dünyanın müxtəlif bölgələrinin və mədəniyyətlərinin ədalətli təmsil olunmasını təmin etməlidir.

3. Komitənin iclaslarında Mədəni dəyərlərin qorunması və bərpası üzrə beynəlxalq tədqiqat mərkəzinin (Roma mərkəzi), Abidələrin və tarixi yerlərin mühafizəsi üzrə beynəlxalq şuranın (ICOMOS), təbiəti və təbii sərvətləri beynəlxalq mühafizə ittifaqının (TBMİ) hər birindən məşvərətçi səs hüququ ilə bir nümayəndə iştirak edə bilər; onlara Təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş konfransının növbəti sessiyası vaxtı Baş məclisinə toplanan Konvensiya tərəf-dövlətlərinin xahişi ilə qarşılıqlı olaraq analoji məqsədlər qoyan digər hökumətlərarası təşkilatların, yaxud qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri qoşula bilər.

Maddə 9. 1. Ümumdünya irsi Komitəsinin üzv-dövlətləri öz səlahiyyətlərini Baş konfransın onların seçildiyi növbəti sessiyasının sonundan sonra gələn üçüncü növbəti sessiyanın sonunadək həyata keçirirlər.

2. İlk seçkilər vaxtı təyin olunmuş üzvlərin üçdə birinin səlahiyyəti Baş konfransın onların seçildiyi sessiyasından sonra gələn birinci növbəti sessiyasının sonunda, həmin vaxt təyin edilmiş ikinci üçdə birinin səlahiyyəti isə Baş konfransın onların seçildiyi sessiyasından sonra gələn ikinci növbəti sessiyasının sonunda başa çatır. Komitənin bu üzvlərinin adları Təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş konfransı Sədrinin birinci seçkilərdən sonra keçirdiyi püşkatma vasitəsilə müəyyən edilir.

3. Komitənin üzv-dövlətləri mədəni və təbii irs sahəsində səriştəli şəxsləri öz nümayəndələri kimi seçirlər.

Maddə 10. 1. Ümumdünya irsi komitəsi prosedura qaydalarını qəbul edir.

2. Komitə istədiyi vaxt ictimai, yaxud özəl təşkilatları, həmçinin ayrı-ayrı şəxsləri məsləhət üçün öz iclaslarına dəvət edə bilər.

3. Komitə öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün zəruri saydığı məsləhət orqanları yarada bilər.

Maddə 11. 1. Bu Konvensiyanın hər bir tərəf-dövləti öz ərazisindəki bu maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan siyahıya daxil edilə bilən,

mədəni və təbii irs dəyərlərinin siyahısını, imkan daxilində, ümumdünya irsi komitəsinə təqdim edir. Tam sayılmalı olmayan bu siyahı həmir dəyərlərin yerləşdiyi yerlərə və doğurduqları marağa dair sənədləri ehtiva etməlidir.

2. Komitə dövlətlərin 1-ci bəndə müvafiq olaraq təqdim etdikləri siyahı əsasında özünün müəyyən edəcəyi meyarlara müvafiq olaraq, onun fikrincə, bu Konvensiyanın 1-ci və 2-ci maddələrində müəyyən edildiyi kimi, görkəmli universal dəyərə malik mədəni və təbii irsin siyahısını "Ümumdünya irsi siyahısı" adı ilə tərtib edir, yeniləşdirir və dərc etdirir. Yeniləşdirilmiş siyahı iki ildə bir dəfədən gec olmayaraq tərəfdövlətlərə göndərilir.

3. Dəyərlər Ümumdünya irsi siyahısına maraqlı dövlətin razılığı olmadan daxil edilə bilməz. Suverenliyi, yaxud yurisdiksiyası bir neçə dövlətin mübahisəsinə səbəb olan ərazidə yerləşən dəyərin daxil edilməsi mübahisə edən tərəflərin hüquqlarına qətiyyənlə toxunmur.

4. Komitə, şərait bunu tələb etdikdə, ümumdünya irsi siyahısında olan, xilas edilməsi üçün xeyli iş tələb olunan və bu Konvensiya çərçivəsində yardım istənilən dəyərlərin siyahısını "Təhlükədə olan Ümumdünya irsi siyahısı" adı ilə tərtib edir, yeniləşdirir və dərc etdirir. Bu siyahıda əməliyyatların təxmini dəyəri göstərilir. Bu siyahıya yalnız ciddi və konkret təhlükələrin-məsələn, güclənməkdə olan dağıntı nəticəsində yox olma, iri ictimai, yaxud özəl layihələrin həyata keçirilməsi, şəhərlərin və turizmin sürətli inkişafı, təyinatının və ya mülkiyyət hüququnun dəyişməsi ilə bağlı dağıdılma, səbəbi müəyyən olmayan ciddi zədələnmə, hər hansı səbəbdən baxımsızlıq, təbii fəlakətlər və kataklizmlər, silahlı münaqişə qorxusu, böyük yanğınlar, zəlzələlər, sürüşmələr, vulkan püskürmələri, suyun səviyyəsinin dəyişməsi, daşqınlar, qabarmalar - təhdid etdiyi mədəni və təbii irs dəyərləri daxil edilə bilər. Komitə fəvqəladə şəraitlərdə istənilən vaxt təhlükədə olan ümumdünya irsi siyahısına yeni dəyərlər sala və bu haqda dərhal xəbər verə bilər.

5. Komitə əsasında mədəni və təbii irs dəyərlərini bu maddənin 2 və 4-cü bəndlərində nəzərdə tutulan hər iki siyahıya daxil etməklə mümkün olan meyarlar müəyyən edir.

6. Komitə dəyərin bu maddənin 2 və 4-cü bəndlərində xatırlanan iki siyahıdan birinə daxil edilməsi barədə qəti qərar qəbul edəndə qədər yuxarıda xatırlanan dəyərin ərazisində olduğu tərəfdövlətlə məsləhətləşir.

7. Komitə maraqlı dövlətlərlə razılaşma əsasında bu maddənin 2 və 4-cü bəndlərində göstərilən siyahıların tərtib edilməsi üçün zəruri olan öyrənmələr və tədqiqatlar aparılmasını əlaqələndirir və həvəsləndirir.

Maddə 12. Mədəni və təbii irsin hansısa dəyərinin 11-ci maddənin 2 və 4-cü bəndlərində xatırlanan iki siyahıdan birinə daxil edilməməsi faktı qətiyyənlə bu obyektin onun bu siyahılara daxil edilməsindən savayı, heç bir baxımdan görkəmli universal dəyərə malik olmaması demək deyil.

Maddə 13. 1. Ümumdünya irsi komitəsi bu Konvensiyanın tərəfdövlətlərinin ərazilərindəki 11-ci maddənin 2 və 4-cü bəndlərində xatırlanan siyahılara daxil edilmiş, yaxud daxil edilə bilən mədəni və təbii irs dəyərləri barəsində beynəlxalq yardım göstərilməsinə dair sifarişlərini alır və öyrənir. Bu sifarişlərin məqsədi həmin dəyərləri mühafizə etmək, qoruyub saxlamaq, populyarlaşdırmaq və bərpa etməkdir.

2. İlkin tədqiqatlar sonrakı tələblərin haqlı olduğunu göstərdikdə bu maddənin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq beynəlxalq yardım barəsində sifarişlər, həmçinin, 1 və 2-ci maddələrdə müəyyən edilmiş mədəni və təbii irsin üzə çıxarılmasına aid ola bilər.

3. Komitə bu sifarişlər üzrə qərar qəbul edir, lazım gəldikdə, öz köməyinin xarakterini və həcmi müəyyənləşdirir və öz adından maraqlı hökumətlə lazımi saziş bağlanmasına vəkalət verir.

4. Komitə öz əməliyyatları üçün ardıcılıq müəyyən edir. O, bunu müdafiə edilməli dəyərlərin Ümumdünya mədəni və təbii irsi üçün əhəmiyyətini, təbiətin, dünya xalqları dühası və tarixinin ən görkəmli dəyərlərinin beynəlxalq mühafizəsini təmin etmək zərurətini və görülməli işlərin təcililiyini, bu dəyərlərin ərazisində olduğu dövlətlərin ehtiyatlarının miqyasını, o cümlədən onların bu dəyərlərin öz vasitələri ilə qorunub saxlanmasını nə dərəcədə təmin edə bilmələrini nəzərə almaqla edir.

5. Komitə beynəlxalq yardım ayrılan dəyərlərin siyahısını tərtib edir, yeniləşdirir və yayır.

6. Komitə bu Konvensiyanın 15-ci maddəsinə müvafiq olaraq yaradılan fondun vəsaitindən istifadə olunması haqqında qərar qəbul edir. O, bu vəsaiti artırmaq üçün vasitələr axtarır və bununla bağlı bütün lazımi tədbirləri görür.

7. Komitə bu Konvensiyanın məqsədləri ilə analoji məqsədlər daşıyan beynəlxalq və milli, hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir. Komitə öz proqram və layihələrini həyata keçirmək üçün, o cümlədən, Mədəni dəyərlərin qorunması və bərpası üzrə beynəlxalq tədqiqat mərkəzinin (Roma mərkəzi), Abidələrin və tarixi yerlərin mühafizəsi üzrə beynəlxalq şuranın (ICOMOS), Təbiəti və təbii sərvətləri beynəlxalq mühafizə ittifaqının (TBMİ), həmçinin dövlət və özəl orqanlarının, ayrı-ayrı şəxslərin yardımına müraciət edə bilər.

8. Komitənin qərarları iclasda və səsvermədə iştirak edən üzvlərin üçdə ikisinin səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Yetərsay Komitə üzvlərinin əksəriyyətindən ibarətdir.

IV. ÜMUMDÜNYA MƏDƏNİ VƏ TƏBİİ İRSİN MÜHAFİZƏ FONDU

Maddə 15. 1. Bununla, görkəmli universal dəyərə malik ümumdünyaya mədəni və təbii irsinin "Ümumdünya irsi fondu" adlandırılan fondu təsis edilir.

2. Bu fond Təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının maliyyə haqqında əsasnaməsinin müvafiq müddəalarına əsasən məqsədli fonddur.

Maddə 17. Bu Konvensiyanın tərəf-dövlətləri Konvensiyanın 1 və 2-ci maddələrinin müddəalarına müvafiq mədəni irsin mühafizəsi üçün ianə verilməsini təşviq etmək məqsədi daşıyan dövlət və ya özəl milli fondların, yaxud assosiasiyaların yaradılmasına kömək edirlər.

Maddə 18. Bu Konvensiyanın tərəf-dövlətləri ümumdünya irsi fondu üçün vəsait toplanması üzrə Təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının himayəsi ilə təşkil edilən beynəlxalq kompaniyalara yardım göstərirlər.

V. BEYNƏLXALQ YARDIMIN ŞƏRTLƏRİ VƏ GÖSTƏRİLMƏ FORMALARI

Maddə 19. Bu Konvensiyanın hər hansı tərəf-dövləti görkəmli universal dəyərə malik və onun ərazisində yerləşən mədəni və təbii irs dəyərlərinin nəfinə beynəlxalq yardım göstərilməsi barədə xahişlə müraciət edə bilər. O, öz sifarişi ilə birlikdə 21 -ci maddədə nəzərdə tutulan və Komitənin qərar qəbul etməsi üçün zəruri olan sərəncamındakı informasiya və sənədləri təqdim etməlidir.

Maddə 20. Bu Konvensiyaya müvafiq olaraq beynəlxalq yardım ancaq Ümumdünya irsi Komitəsinin 13-cü maddənin 2-ci bəndinə, 22-ci maddənin 2 bəndinə və 23-cü maddəyə əsasən, 11-ci maddənin 2 və 4-cü bəndlərində xatırlanan siyahılardan birinə daxil etdiyi, yaxud daxil etməyi qərara aldığı mədəni və təbii irs dəyərləri üçün göstərilə bilər.

Maddə 21. 1. Ümumdünya irsi komitəsi Fondun beynəlxalq yardım göstərməsi barədə ona daxil olan sifarişlərə baxılması prosedurasını müəyyən edir, xahişin ehtimal edilən əməliyyatın xarakterini, görülməli işlərin həcmi, sonuncuların təxmini qiymətini, təciliyyət dərəcəsini və yardım üçün müraciət etmiş dövlətin bütün lazımi xərcləri müstəqil çəkməsinə imkan verməyən səbəbləri müəyyən etməli olan məzmununu dəqiqləşdirir. Sifarişlər hər dəfə, mümkün olduqda, ekspertlərin rəyi ilə qüvvətləndirilməlidir.

2. Qəza və təbii fəlakət halları üçün nəzərdə tutulan ehtiyat fonduna malik olan Komitə belə hallarla bağlı verilmiş sifarişlərə, ehtimal ki, həyata keçirmək lazım gələcək işlərin təciliyyətinə görə, ilk növbədə baxmalıdır.

3. Komitə qərar qəbul etməzdən əvvəl lazım saydığı tədqiqatlar və məsləhətləşmələr apara bilər.

Maddə 22. Ümumdünya irsi Komitəsinin yardımını aşağıdakı formalarda ola bilər:

a) bu Konvensiyanın 11-ci maddəsinin 2 və 4-cü bəndlərində müəyyən edildiyi kimi mədəni və təbii irsin mühafizəsinin, qorunub saxlanması, bərpasının və populyarlaşdırılmasının irəli sürdüyü bədii, elmi və texniki problemlərin tədqiqi;

b) təsdiq edilmiş layihələrin qənaətbəxş yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün ekspertlərin, texniklərin və ixtisaslı fəhlələrin göndərilməsi;

s) mədəni və təbii irsin üzə çıxarılması, mühafizəsi, qorunub saxlanması, bərpası və populyarlaşdırılması sahəsində bütün səviyyələrdə mütəxəssis hazırlığı;

d) maraqlı dövlətlərin malik olmadıqları, yaxud əldə etmək iqtidarında olmadıqları avadanlığın verilməsi;

e) aşağı faizli, yaxud faizsiz uzunmüddətli kredit verilməsi;

f) müstəsna və məxsusi əsaslandırılmış hallarda əvəzsiz maliyyə yardımı göstərilməsi;

Maddə 23. Ümumdünya irsi komitəsi, həmçinin, mədəni və təbii irsin üzə çıxarılması, mühafizəsi, qorunub saxlanması, bərpası və populyarlaşdırılması sahəsində bütün səviyyələrdə milli və ya regional mütəxəssis hazırlığı mərkəzlərinə beynəlxalq yardım göstərə bilər.

Maddə 24. Böyük miqdarda yardımdan əvvəl əsaslı elmi, iqtisadi və texniki tədqiqatlar aparılmalıdır. Bu tədqiqatlarda mədəni və təbii irsin ən qabaqcıl mühafizə, qorunub saxlanma, bərpa və populyarlaşdırma metodlarından istifadə edilməli və onlar bu Konvensiyanın məqsədlərinə cavab verməlidir. Tədqiqatlarda, həmçinin, maraqlı dövlətin mövcud ehtiyatlarından rəşional istifadə edilməsinə imkan verən yollar da müəyyən olunmalıdır.

Maddə 25. Prinsipcə zəruri işlərin maliyyələşdirilməsi yalnız qismən beynəlxalq birliyə həvalə edilməlidir. Beynəlxalq yardımdan istifadə edən dövlətin maliyyə iştirakı, onun ehtiyatları buna imkan vermədiyi hallar istisna olmaqla, hər proqram, yaxud layihə üçün ayrılan vəsaitin xeyli hissəsini təşkil edir.

Maddə 26. Ümumdünya irsi komitəsi və yardım alan dövlət başdağıqları sazişdə bu Konvensiyaya əsasən beynəlxalq yardım obyektı olan proqramın, yaxud layihənin həyata keçirilməli olduğı şərtləri müəyyən edirlər. Beynəlxalq yardımdan istifadə edən dövlət sazişdə müəyyən olunmuş şərtlərə görə qorunmalı dəyərlərin mühafizəsini, saxlanmasını və populyarlaşdırılmasını davam etdirməlidir.

VI. MAARİF PROQRAMLARI

Maddə 27. Bu Konvensiyanın tərəf-dövlətləri bütün müvafiq vasitələri, o cümlədən maarif və informasiya proqramlarını tətbiq etməklə, öz xalqlarının Konvensiyanın 1 və 2-ci maddələrində müəyyən olunmuş mədəni və təbii irsə hörmət və sədaqətini möhkəmləndirməyə çalışırlar.

1. Onlar bu irsi təhdid edən təhlükələr, həmçinin, bu Konvensiyanın icrası üzrə görülmən tədbirlər barəsində ictimaiyyətə geniş məlumat verməyi öhdələrinə götürürlər.

Maddə 28. Bu Konvensiyanın ona müvafiq olaraq beynəlxalq yardım alan tərəf-dövlətləri belə yardım almış irsin əhəmiyyəti ilə və onun oynanmış olduğı rolla tanış olmaq məqsədilə müvafiq tədbirlər görürlər (39, s.60-70).

TARİX VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNİN QORUNMASI HAQQINDA

(Azərbaycan Respublikasının 10 aprel 1998-ci il tarixli qanunu)

Bu qanun tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, öyrənilməsi və onlardan istifadə ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

I FƏSİL. ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə 1. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 77-ci maddəsinə görə tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər kəsin borcudur. Tarix və mədəniyyət abidələri xalqın milli sərvətidir.

Dövlət tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasına təminat verən onların elmi tədqiqi və təbliği üçün zəruri olan qurumların yaradılmasını, fəaliyyətini və inkişafını təmin edir, abidələrdən səmərəli istifadə üçün şərait yaradır.

Qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarə orqanları, siyasi partiyalar, ictimai birliklər, həmkarlar ittifaqları, təşkilatları, hüquqi və fiziki şəxslər tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq, onları qorumaqla məşğul olan müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına, yerli özünüidarə orqanlarının yaratdığı təsisatlara və qeyri-dövlət təşkilatlarına yardım göstərməlidirlər.

Bu maddənin dördüncü hissəsində göstərilən subyektlər tarix və mədəniyyət abidələri yerləşən ərazidə torpaq və ya inşaat işləri görərkən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəyi nəzərə alınmaqla müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarından qabaqcadan icazə almalı və belə icazə alındıqdan sonra torpaq və ya inşaat işlərini görərkən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının və mütəxəssislərin abidələrin qorunması barədə göstərişlərini icra etməlidirlər.

Maddə 2. Tarix və mədəniyyət abidələrinin anlayışı və təsnifatı.

Tarix və mədəniyyət abidələri (bundan sonra - abidələr) arxeoloji və memarlıq obyektləri, etnoqrafik, numizmatik, epiqrafik, antropoloji ma-

teriallar, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə bağlı olan bina, xatirə yerləri, əşyalar, xalqın dini əqidəsi ilə bağlı dəyərlərdir.

Abidələr daşınar (səyyar) və daşınmaz (stasionar) ola bilər. Daşınar abidələr muzeylərdə, arxivlərdə, fondlarda, sərgilərdə və digər münasib yerlərdə, daşınmaz abidələr əksər hallarda arxeoloji və memarlıq abidələri olduğu və inşa edildiyi yerlərdə qorunur.

Bu Qanunda istifadə edilən anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edirlər:

a) arxeoloji abidələr - insanın fəaliyyəti ilə əlaqədar yer altında olan maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən ibtidai insan düşərgələri və yaşayış məskənləri, qədim qəbiristanlar, müdafiə sistemləri və istehkamlar, ziyarətgahlar, hər cür qədim əşyalar, dini və xatirə abidələri, qaya və daşüstü təsvirlər və yazılar, qədim mədəni istismar izləri, əmək alətləri, istehsalat kürələri, qədim yollar, körpü qalıqları, arxlar, ovdan və kəhrizlər, su kəmərləri, kürəbəndlər və s.

b) memarlıq abidələri - öz həcm-plan həllini kifayət qədər saxlayan qurumlar, müxtəlif təyinatlı memarlıq-inşaat binaları, yardımçı obyektlər, mühəndis kommunikasiyaları; məskənsalma (şəhərsalma) abidələri; ərazisinin əksər hissəsi memarlıq, tarixi-mədəni-sənətkarlıq abidələri və tikililəri ilə tutulan, ənənəvi məhəllələrə bölünən, bəzən də qala divarları ilə əhatə edilən küçə şəbəkəsini və mühəndis kommunikasiyalarını qismən saxlayan yaşayış məntəqələri, bağ-parklar, xiyabanlar, incəsənət nümunələri; yeni yaranmış memarlıq abidələri; öz həcm-plan, bədii-estetik, istismar-funksional və texniki-konstruktiv həllinə görə uzun ömürlü memarlıq binaları və qurmaları; kiçik memarlıq formaları; monumentlər, obelisklər, fəvvarələr, şalalələr, bulaqlar, hovuzlar, köşklər və ərazidə xüsusi mövqə tutan başqa yaradıcılıq obyektləri;

c) tarix abidələri - cəmiyyət və dövlət tarixi ilə, müharibə və milli-azadlıq hərəkəti ilə, elm və texnikanın inkişafı ilə, xalqın həyatındakı mühüm tarixi hadisələrlə bağlı dəyərlər, dövlət xadimlərinin və hərbi xadimlərin, Sovet İttifaqı Qəhrəmanlarının, Milli Qəhrəmanlarının, görkəmli elm və incəsənət xadimlərinin həyatı ilə bağlı qurumlar;

mənzillər, xatirə yerləri, sənədlər və əşyalar, etnoqrafik abidələr-xalqın maddi, mənəvi, ideoloji, sənətkarlıq və təsərrüfat həyatını özündə

əks etdirən qurmalar və əmək alətləri, əşyalar, epigrafiq abidələr üzərində yazılan müxtəlif daş, gil, ağac və metal nümunələri;

ç) sənədli abidələr - rəsmi dövlət orqanlarının aktları, qədim əlyazmaları, nadir çap əsərləri, arxivlər, o cümlədən fonofoto və kino arxivləri;

d) incəsənət abidələri - tarixi və estetik dəyəri olan bədii, təsviri, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri;

e) qoruqlar - tarix və mədəniyyət üçün böyük əhəmiyyəti olan, dövlət tərəfindən mühafizə edilən ərazilər və ya məskənlər;

o) abidələrin mühafizə zonası - abidələrin görkəminə xələl gətirməmək məqsədilə onların yerləşdiyi sahənin ətrafında abidənin xarakterindən asılı olaraq müəyyən edilən əlavə tənzimləmə zonası.

Maddə 3. Abidələrin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi.

Abidələrin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu Qanundan, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarından və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Maddə 4. Abidələr üzərində mülkiyyət.

Abidələr dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində, eləcə də xüsusi mülkiyyətdə ola bilər.

Dövlət mülkiyyətində olan abidələrin özəlləşdirilməsinə (yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi kimi qeydə alınan yaşayış binaları və onların ayrı-ayrı hissələri istisna olmaqla) yol verilmir.

Özəlləşdirilmiş yaşayış binalarının və onların ayrı-ayrı hissələrinin görkəmini və daxili quruluşunu pozmaq, onların mədəni tarixi dəyərində xələl gətirə biləcək hər hansı hərəkət etmək qadağandır.

Dövlət qeydiyyatından keçmiş və xüsusi mülkiyyətdə olan abidələr satıldıqda dövlət onları almaqda üstün hüquqa malikdir.

Hər hansı bir ərazidə yeni abidə aşkar olunarsa, həmin ərazi tarix-mədəni əhəmiyyətli zona elan olunur və onun yerləşdiyi torpaq sahəsi üzərindəki tikililərlə birlikdə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada dövlət tərəfindən satın alınabilir.

Xüsusi mülkiyyətdə olan abidələr dövlət tərəfindən qeydə alınır və onlar satılarkən mülkiyyətçi müvafiq icra hakimiyyəti orqanına bu haqda məlumat verməlidir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının icazəsi olmadan xüsusi mülkiyyətdə olan abidələr xaricə aparıla bilməz.

Maddə 5. Abidələrin qorunması, bərpası, əhəmiyyət dərəcələrinin təyin edilməsi və onlardan istifadə olunmasında Azərbaycan Elmlər Akademiyasının iştirakı.

Azərbaycan Elmlər Akademiyası abidələrin aşkar olunması, tədqiq işini, aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət qalıqlarının mühafizəsini təşkil edir, yeni tikinti zonalarında operativ tədqiqat işləri aparır, abidələrin əhəmiyyət dərəcələri üzrə qeydə alınmasında iştirak edir, zəruri hallarda maddi-mədəniyyət qahqlarında konservasiya və bərpa işləri görür, abidələrin təbliğini təşkil edir, onların qorunması, tədqiqi, bərpa və konservasiyası üçün metodik vəsaitlər hazırlayır, elmi-praktiki məsləhətlər verir, abidələrin tədqiqi üçün beynəlxalq protokollar və sazişlər imzalayır və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirir.

Abidələrin bərpa layihəsi Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəyi nəzərə alınmaqla müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

II FƏSİL. ABİDƏLƏRİN DÖVLƏT QEYDİYYATI VƏ

ƏHƏMIYYƏT DƏRƏCƏLƏRİ

Maddə 6. Abidələrin dövlət qeydiyyatı.

Abidələrin siyahıya və dövlət qeydiyyatına alınmasını, pasportlaşdırılmasını, abidələrin siyahısının təsdiqini və daşınmaz abidələrin xəritələrinin hazırlanmasını müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir.

Maddə 7. Abidələrin əhəmiyyət dərəcələri.

Abidələr dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli abidələrə bölünür. Abidələrin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünü Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəyi əsasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanı beynəlxalq normalara uyğun aparır, tərtib və təsdiq edir.

Təsdiqlənmiş siyahıya daxil edilmiş abidənin həmin siyahıdan çıxarılmasına yol verilmir.

Dünya əhəmiyyətli abidələrin siyahısı müvafiq beynəlxalq təşkilatlara təqdim edilir.

Maddə 8. Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənarında yerləşən Azərbaycanın aid abidələrin qeydiyyatı.

Azərbaycan Respublikasından kənarında yerləşən Azərbaycana aid abidələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı xüsusi siyahı tərtib etməklə dövlət qeydiyyatına alır, onların qorunması, bərpası ilə bağlı problemlərin həllində abidələrin yerləşdiyi ölkələrin müvafiq orqanları ilə əməkdaşlıq edir.

III FƏSİL. ABİDƏLƏRİN QORUNMASININ DÖVLƏT TƏMİNATI

Maddə 9. Abidələrin qorunması, öyrənilməsi, bərpası və konservasiyasının maliyyələşdirilməsi.

Abidələrin qorunması, öyrənilməsi, bərpası və konservasiyası dövlət büdcəsindən və yerli büdcələrdən ayrılan vəsaitlər, fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə yardımları və ianələri hesabına maliyyələşdirilir.

Maddə 10. Abidələrin toxunulmazlığı.

Abidələrin bədii-estetik görkəminin dəyişdirilməsi, uçurulması və onlar üçün təhlükə yarada biləcək təmir, inşaat, təsərrüfat və digər işlərin aparılması qadağandır.

Maddə 11. Mülkiyyətində və ya istifadəsində abidələr olan fiziki və hüquqi şəxslərin vəzifələri və məsuliyyəti.

Mülkiyyətində və ya istifadəsində abidələr olan fiziki və ya hüquqi şəxslər abidələrin qorunması, tədqiqi və onlardan istifadə edilməsi qaydalarına ciddi əməl etməlidirlər.

Mülkiyyətində və ya istifadəsində abidələr olan fiziki və ya hüquqi şəxslər abidələrin salamatlığına görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 12. Qoruq sərhədi daxilində və mühafizə zonalarında dövlət əhəmiyyətli inşaat və mühəndis kommunikasiya işləri görülərkən abidələrin qorunması.

Qoruq sərhədi daxilində və mühafizə zonalarında abidələr üçün hər hansı təhlükə yarada bilən dövlət əhəmiyyətli inşaat və mühəndis kommunikasiya işləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının razılığı ilə görülməlidir. Həyata keçirilən təhlükəsizlik tədbirləri inşaat işlərini aparacaq subyektin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir.

Abidələrə yaxın olan və ya onların mühafizə zonasından keçən yol sahələrində nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti abidələrin qorunması üçün təhlükə yaradarsa, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı onların hərəkətini məhdudlaşdırma və ya qadağan edə bilər.

Maddə 13. İnşaat və digər təsərrüfat işləri görülərkən aşkar edilən abidələrin qorunması.

İnşaat və digər təsərrüfat işləri görülərkən abidə aşkar edilərsə, dərhal işlər dayandırılmalı, bu barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına və Azərbaycan Elmlər Akademiyasına məlumat verilməlidir. Bu halda inşaat və digər təsərrüfat işləri mütəxissislərinin rəyi nəzərə alınmaqla yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanının və Azərbaycan Elmlər Akademiyasının icazəsi ilə davam etdirilə bilər.

İnşaat və digər təsərrüfat işləri, tarixi və arxeoloji əhəmiyyət kəsb edən zonada aparılırsa, həmin ərazi əvvəlcədən mütəxəssislər tərəfindən nəzərdən keçirilir və abidələrin ilkin tədqiqi təmin edilir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həmin işlər aparılan yerdə öz nümayəndəsinin və mütəxəssisin iştirakını təmin edir.

Maddə 14. Yeni inşaat sahələrində arxeoloji tədqiqatlar.

Magistral mühəndis kommunikasiyalarının (neft, qaz kəmərlərinin və s.) çəkilişi zamanı, hektardan çox ərazini əhatə edən sahələrdə inşaat işləri aparılarkən texniki-iqtisadi əsaslandırma mərhələsində bu işləri həyata keçirən təşkilat tərəfindən görülməli işlər barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına və Azərbaycan Elmlər Akademiyasına müraciət edilməli və abidələrin ilkin axtarış işlərinin aparılması üçün vəsait ayrılmalıdır.

Həmin zonada arxeoloji abidə aşkar olunarsa, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının icazəsi olmadan və lazımi elmi tədbirlər görülmədən inşaat və təsərrüfat işlərinin aparılmasına yol verilmir.

Maddə 15. Dəfinələrdə aşkar edilmiş və ya tapılmış abidələrin müqəddəratı.

Dəfinələrdə aşkar edilmiş və ya tapılmış abidələr dövlətə təhvil verilməlidir. Dövlətə təhvil verilmiş abidələrə görə dəfinəni aşkar etmiş və əşyanı tapmış şəxsə Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada mükafat verilir.

Təsadüfən aşkar edilmiş abidələrin mülkiyyətçisi və ya istifadəçisi abidə haqqında müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verməlidir. Təsadüfən aşkar edilmiş abidə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınmalı və abidənin eimi sənədləşdirilməsi təmin edilməlidir.

Maddə 16. Abidələrin xaricə aparılması və geri qaytarılması.

Daşınar abidələrin elmi-təbliğat və mədəni mübadilə məqsədilə Azərbaycan Respublikasından xaricə müvəqqəti aparılması yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanının icazəsi ilə həyata keçirilə bilər. Bu məqsədlərlə abidələrin müvəqqəti ölkədən çıxarılması üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanı gömrük orqanlarına yazılı təqdimat verməlidir.

Xaricə müvəqqəti aparılmış abidələrin geri qaytarılmaması qadağandır.

Azərbaycan Respublikasından xaricə qanunsuz aparılmış abidələrin axtarışını, tapılmasını və geri qaytarılmasını müvafiq icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirir.

Maddə 17. Abidələrin mülki dövryyəsinin xüsusiyyətləri.

Dövlət mülkiyyətində olan dünya və ölkə əhəmiyyətli daşınar abidələrin satılması qadağandır.

Daşınar abidələr alındıqda və ya satıldıqda bu barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verilməlidir.

Maddə 18. Müharibə və silahlı münaqişə zamanı abidələrin qorunması.

Döyüş təhlükəsi olan ərazilərdən və döyüş zonalarından daşınar abidələrin köçürülməsini müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir.

Dövlət işğalçı tərəfindən qənimət kimi ələ keçirilmiş abidələr haqqında beynəlxalq təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırır və onların qaytarılması və bərpası üçün tədbirlər görür.

Abidələr hərbi məqsədlər üçün istifadə edilə bilməz.

IV FƏSİL. ABİDƏLƏRDƏN İSTİFADƏ QAYDALARI

Maddə 19. Dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan abidələrdən istifadə qaydaları və şərtləri.

Dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan dünya və ölkə əhəmiyyətli daşınmaz abidələrin və ya onların ayrı-ayrı hissələrinin icarəyə verilməsi qadağandır.

Dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan yerli əhəmiyyətli daşınmaz memarlıq abidələri, habelə xüsusi mülkiyyətdə olan daşınmaz abidələr və ya onların ayrı – ayrı hissələri müqavilə əsasında elmi, mədəni, dini xidmət və turizm məqsədləri üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada icarəyə verilə bilər.

Abidələri və ya onların ayrı-ayrı hissələrini icarəyə götürənlər onların həcm kompozisiyasını, xarici görünüşünü, konstruktiv elementlərini dəyişdirməməli, istismar zamanı abidələrə zərər vurmamalı və təsərrüfat işləri zamanı arxeoloji abidələrdə mədəni təbəqənin korlanmasına yol verməməlidirlər. Belə abidələrdə və ya onların ayrı-ayrı hissələrində təmir, konservasiya və bərpa işləri icarəçinin vəsaiti hesabına müvafiq icra hakimiyyəti orqanının və mütəxəssislərin nəzarəti ilə aparıla bilər.

Abidələrdən və ya onların ayrı-ayrı hissələrindən icarə qaydaları və şərtləri tərəflər arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyən olunur. Müqavilə şərtləri pozularsa, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada müqaviləyə xitam verilir və dəyilmiş ziyan ödənilir.

V FƏSİL. ABİDƏLƏRİN TƏDQIQI

Maddə 20. Arxeoloji abidələrin tədqiqi.

Azərbaycan Respublikası ərazisində arxeoloji qazıntı işləri aparmaq üçün icazə Azərbaycan Elmlər Akademiyası tərəfindən verilir və müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydə alınır.

Qazıntı mövsümü başa çatdıqdan sonra aparılmış tədqiqat işləri barədə hesabat müvafiq icra hakimiyyəti orqanına və Azərbaycan Elmlər Akademiyasına təqdim edilir.

Azərbaycan Respublikası ərazisindəki abidələrin tədqiqi üçün xarici elmi müəssisə və alimlərlə birgə ekspedisiyalar təşkil edilə bilər. Xarici elmi müəssisələr və alimlər abidələrin tədqiqi üçün vəsait ayıra bilərlər. Birgə ekspedisiyanın rəhbərini Azərbaycan Elmlər Akademiyası təyin edir.

Qazıntı zamanı aşkar olunmuş arxeoloji materiallar dövlət mülkiyyətinə keçir və xüsusi fondlarda və muzeylərdə saxlanılır.

Maddə 21. Memarlıq abidələrinin və digər abidələrin tədqiqi.

Memarlıq abidələri və digər abidələr Azərbaycan Elmlər Akademiyası, elmi-tədqiqat və layihə institutları, abidələrin qorunması və bərpası məqsədini güdən ictimai birliklər və ixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən tədqiq olunur.

Tədqiqat işlərinə başlamazdan əvvəl bu haqda müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verilir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı olmadan yeni aşkar edilmiş memarlıq abidəsində tədqiqat işlərinin aparılması qadağandır.

Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən kənarında mövcud olan Azərbaycan milli memarlıq abidələrinin tədqiqi və öyrənilməsi üçün icazə alınması dövlətlərarası müqavilələr əsasında həll edilir.

Maddə 22. Abidə qoruqlarının yaradılması.

Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən arxeoloji, etnoqrafik memarlıq, şəhərsalma və digər komplekslər elmi-tədqiqat müəssisələrinin tövsiyyəsi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən qoruyq elan edilir.

Qoruyq ərazisində müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi xüsusi rejim tətbiq edilir.

Maddə 23. Abidələrin qoruyq zonaları.

Abidələrin təhlükəsizliyini, onların funksional təyinatını, memarlıq-estetik görünüşünü və uzunömürlüliyünü təmin etmək məqsədilə mütəxəssislərin rəyi nəzərə alınmaqla müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən abidələrin qoruyq zonası yaradılır.

Maddə 24. Abidələrin köçürülməsi və yerinin dəyişdirilməsi.

Dünya və ölkə əhəmiyyətli abidələr təbii fəlakət və digər zəruri hallarda müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarına əsasən mütəxəssislərin iştirakı ilə köçürülməlidir.

Yerli əhəmiyyətli abidələr müvafiq icra hakimiyyəti orqanının icazəsi ilə köçürülə bilər.

Abidələrin köçürülməsi və yerinin dəyişdirilməsi mütəxəssislərin nəzarəti altında həyata keçirilir.

VI FƏSİL. MÜHAFİZƏ MƏQSƏDİLƏ ABİDƏLƏRDƏ APARILAN İNŞAAT MÖHKƏMLƏNDİRMƏ VƏ ABADLIQ İŞLƏRİ

Maddə 25. Mühafizə məqsədilə abidələrdə aparılan inşaat möhkəmləndirmə və abadlıq işləri.

Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan abidələrdə aparılan inşaat möhkəmləndirmə və abadlıq işləri onların konservasiyası, təmiri, bərpası, rekonstruksiyası və regenerasiyası haqqında müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı əsasında dövlət və yerli büdcələrin vəsaitləri hesabına aparılır. Xüsusi mülkiyyətdə olan abidələrlə əlaqədar həmin işlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı ilə mülkiyyətçinin vəsaiti hesabına aparılır.

Abidələrin konservasiyası fiziki-mexaniki və fiziki-kimyəvi mühit təsirlərindən korlanmaması üçün onların açıq qalan səthində etibarlı qoruyucu təbəqələr qurmaq, abidələri yeraltı suların dağıdıcı təsirindən qorumaq məqsədilə tədbirlər görmək, abidələrin toxunulmazlığını və çəpərlənməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Abidələrin təmiri və bərpası onların zədələnmiş və itirilmiş hissələrinin abidənin konstruksiyasına, həcm-planlaşma həllinə, xarici və daxili görünüşünə xələl gətirmədən təmir edib ilkin halına gətirməkdir. Abidələrin bərpasına dair layihə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edildikdən sonra aparılır.

Abidələrin rekonstruksiyası dövrümüze gəlib çatmayan abidələrin rəvayətlərə, rəsmlərə, qravürlərə əsasən tərtib olunmuş layihələri üzrə zərurət olduqda abidənin yenidən qurulmasıdır.

Abidələrin regenerasiyası onların daxili və xarici görünüşünü dəyişmədən konstruksiyaların daxilində müasir inşaat materiallarından və üsullarından istifadə etməklə abidələrin ilkin həcm-plan həllinin bərpasıdır. Abidənin istismarında müasir avadanlıqlardan və mühəndis kommunikasiyalarından istifadə edilə bilər.

Maddə 26. Abidələrdə aparılan inşaat – möhkəmləndirmə və abadlıq işlərinə nəzarət və görülmə işlərinin dəyərinin icraçıya ödənilməsi qaydası.

Abidələrdə görülmə inşaat-möhkəmləndirmə abadlıq işləri layihə müəllifinin (müəlliflərinin) nəzarəti altında aparılır.

Görülən işlərin dəyəri qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada ödənilir.

Maddə 27. Qoruqlarda və abidələrin mühafizə zonalarında abadlıq işlərinin aparılması.

Qoruq zonalarında mühafizə məqsədilə inşaat və abadlıq işləri aparılarkən qoruğun və qoruq zonasının sərhədi, abidələrin konfigurasiyası dəyişdirilməməli, ənənəvi küçə şəbəkələri olduğu kimi saxlanılmalıdır.

Qoruq zonalarının yalnız boş yerlərində küçə şəbəkələrini və abidələrin plan konfigurasiyasını, həcm-məkan kompozisiyasını pozmadan və onların memarlıq dəyərində xələl gətirmədən yenidənqurma işləri aparıla bilər.

Arxeoloji və başqa qazıntılar qoruğun boş hissəsində abidələrə zərər yetirmədən aparılmalıdır. Aşkar edilən abidə, əşya və ya başqa tapıntının koordinatları və vəziyyəti qeyd edilməli, fotosu və ya rəsmi çəkilməlidir.

VII FƏSİL. ABİDƏLƏRİN QORUNMASI HAQQINDA QANUNVERİCİLİYİN POZULMASINA GÖRƏ MƏSULİYYƏT

Maddə 28. Abidənin qorunması haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət.

Abidələrin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyini pozan şəxslər Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq cinayət, inzibati, intizam və mülki məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 29. Abidələrə vurulan zərərin ödənilməsi.

Abidələrə vurulan zərərin ödənilməsi Azərbaycan Respublikası mülki qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Ödənilmiş vəsait abidənin bərpası, tədqiqi və ya qorunması tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

VIII FƏSİL. YEKUN MÜDDƏALAR

Maddə 30. Abidələrin qorunması sahəsində beynəlxalq hüquq aktlarının qüvvəsi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsinə görə bu qanunla Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Maddə 31. Abidələrin elmi tədqiqi, bərpası, rekonstruksiyası, konservasiyası və regenerasiyasında beynəlxalq təşkilatların iştirakı

Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki abidələrin elmi tədqiqi, bərpası, regenerasiyası, rekonstruksiyası və konservasiyasında müvafiq beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı ilə iştirak edə bilərlər.

Maddə 32. Müvəqqəti işğal zonalarında qalmış abidələrin bərpası və qorunması.

Müvəqqəti işğal zonalarında qalmış abidələrin yenidən tədqiqi və bərpası üçün həmin ərazilər azad edildikdən sonra təxirəsalınmaz tədbirlər görülür. Abidələrin bərpası və qorunması üçün ayrılan maliyyə vəsaiti ilk növbədə işğal zonasında qalmış abidələrin tədqiqi və bərpası üçün sərf edilir.

İşğalçılar tərəfindən dağıdılmış dünya və ölkə əhəmiyyətli abidələr haqqında müvafiq beynəlxalq təşkilatlara məlumat verilir (39, s.145-157).

IV FƏSİL

ABİDƏLƏRİN DİAQNOSTİKASI VƏ ONLARIN BƏRPASINDA MÜHƏNDİS MƏSƏLƏLƏRİ

Tarixi xülasə və mühəndis konservasiyası texnikasının müasir vəziyyəti

Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması – mühəndis konservasiyası və bərpasının əsas vəzifəsidir. Bu halda tarix və mədəniyyət abidəsi anlayışı ictimai faydalı məqsədlərə xidmət edən və onların inşa edildiyi dövrlə və ya hər hansı bir tarixi hadisə ilə bağlı ayrı-ayrı memarlıq qurğularını və ya onların komplekslərini təyin edir. Mühəndis konservasiyası təkcə inşaat texnikası vərdişlərini deyil, eyni zamanda digər çoxsaylı elmi biliklər tələb edir.

Qorunan maddi və mənəviyyət abidələri sonrakı nəsillərə mədəniyyətin varisliyini dərk etməyə imkan verir. Bu, mövcud olanlara həqiqi məna verir və gələcəyə inam yaradır, çünki vizual qavrama memarlıq irsini dərk etmənin əsas sensor metodudur. Hər hansı bir abidənin qorunması elmi cəhətdən əsaslandırılmış konservativ–bərpə işlərinin vaxtaşırı aparılmasını tələb edir. Memarlıq abidələrinin konservasiya və bərpasının metodikası hər bir bərpaçıdan qarşısında duran məsələlərin həlli istiqamətində yaradıcı yanaşmanı tələb edən canlı işdir. Konservasiya–bərpə işlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılması - zamanın sınağından keçərək dəyişir və inkişaf edir.

Konservasiya və bərpa işlərinin artan həcmi elmi - metodiki və praktiki xarakterli mürəkkəb məsələləri irəli çəkir. Bu səbəbdən memarlıq abidələrinin mühəndis konservasiyası ciddi nəzarət və müxtəlif sənət mütəxəssisləri, ilk növbədə bərpaçı – memarlar, mühəndis və arxeoloqlarla birgə işi tələb edir.

Bir həmləyə inşa edilmiş, xüsusilə orta əsr abidələri, azsaylıdır. Onların böyük əksəriyyəti çoxsaylı yenidənqurmalara məruz qalaraq əlavə tikililərlə əhatə olunmuşdur. Bu baxımdan bərpa işlərinə başlamazdan əvvəl sənədlərə və natur ölçmələrə əsaslanaraq hər bir hissənin xarakter və

tarixini dəqiq təyin etmək lazımdır. Memar təkcə mədəniyyət tarixinə aid ayrı-ayrı dövrlərin tikililərinin tipoloji xarakterini deyil, eyni zamanda konstruksiyaları, yəni tikilinin «anatomiyasını» və müxtəlif memarlıq məktəblərinin üslub fərqliliyini bilməlidir. Beləliklə, binanın həyata qaytarılması üçün abidənin məruz qaldığı bütün dəyişikliklərin şəxsiz sübutunu əldə etmək lazımdır (40, s.4).

Memarlıq abidələri özlüyündə çox zaman onlarda bütün ustalığını əks etdirmiş böyük memarların yaratdığıdır. Bu o deməkdir ki, bərpaçı memarın ustadın ideyasını dəyişdirməyə haqqı yoxdur və ən əsası o, bərpa zamanı qalmış izlər əsasında təyin edilmiş heç bir şeyi nəzərdən qaçırmamalıdır, çünki restavrsiya abidənin açılış və bərpa kimi iki mühüm əməliyyatından ibarətdir.

Mühəndis konservasiyası çox vaxt bərpadan ayrılmazdır, o öz xarakterinə görə təmir deyil, bir cərrahi əməliyyatdır, lakin onların oxşar cəhətləri də çoxdur. Təmir işlərini qədim hörgünün, rəsm və heykəllərin qorunmasını gözləmədən aparmaq mümkündür, lakin işlərin bərpa əsnasında bu şəkildə aparılması yolverilməzdir. Mühəndis konservasiyası zamanı bərpa işlərinin rəhbəri abidənin konstruktiv xüsusiyyətlərini və tətbiq olunmuş materialları dəqiqliklə öyrənməlidir, mühəndisi bu məsələlər bir qayda olaraq adi təmir işləri zamanı maraqlandırmır. Təmir işləri zamanı hazırda az tətbiq olunan konstruksiyalar daha sadə yenisi və ucuzu ilə əvəz oluna bilər, bu hal isə abidələrin mühəndis konservasiyası zamanı yolverilməzdir.

Müasir inşaat texnikası istənilən qurğunu, eyni zamanda dağıntıları belə möhkəmləndirməyə imkan verir. Lakin müəyyən müddətdən sonra həmin abidəyə yenidən qayıtmaq lazım gəlir, çünki onun vəziyyəti ilk növbədə aparılmış işlərin keyfiyyətindən və əvvəllər tətbiq olunmuş inşaat materiallarının, eyni zamanda yapışdırıcıların keyfiyyətindən asılıdır. Adətən təkrar möhkəmləndirmə işləri aşağı keyfiyyətli daşların tətbiq olunduğu yerlərdə aparılması lazım gəlir, çünki mühəndis konservasiyası aparılma dövrünə qədər həmin daş öz daşıyıcılıq qabiliyyətini itirmiş olur. Ayrı-ayrı hallarda nisbətən yaxşı qorunmuş daşlar olduğu zaman yalnız məhlul sovrularaq itir.

Son zamanlara qədər belə hesab edilirdi ki, mühəndis konservasiyası üzrə bütün işlər yalnız köhnə materialların tətbiqlə keçmiş ənənəvi üsullarla aparılmalıdır. Bu fikir köhnə və səhvdir. Əksinə, abidənin xarici görünüşünü, interyerlərin gözəlliyini dəyişməyən, onun uzunömürlülüyünü təmin edən və əlbəttə ki, onun xarici konstruktiv görünüşünə heç bir yenilik gətirməyən hər bir şey – əgər bu zaman abidə daha da möhkəm olarsa – məqbul sayılmalıdır. Yuxarıda deyilənlər bununla təsdiq olunur ki, keçmişdə olduğu kimi daha zəif materialın tətbiqi çox vaxt təkrar bərpanın aparılmasına tələbat yaradır. Elə abidələr vardır ki, bir neçə ildən bir möhkəmləndirilməsini tələb edir. Abidələrin bərpa və konservasiyası zamanı nəinki progressiv bərpa işləri, eyni zamanda elə materiallar tətbiq olunmalıdır ki, abidə uzun əsrlər boyu təkrar möhkəmləndirmə tələb etməsin və bu vasitə ilə nəinki dağılan, hətta artıq dağıntı şəklindəki abidələrin mühəndis konservasiyası lazımi səviyyədə olsun.

Xüsusi tədbirlər vasitəsilə qorunması təmin edilməyən abidələrin dağılma prosesi qarşısını almazdır. Abidələrin qorunmasını təmin edən tədbirlər sırasında mühəndis konservasiyası ilk yerlərdən birini tutur.

Abidənin mühəndis konservasiyası tikilinin statik dayanıqlığını artırmaq məqsədilə aparılır; o, bərpanın bir hissəsi hesab edilməlidir, çünki yalnız bərpa və mühəndisi - konservasiya işlərinin vəhdəti nəticəsində abidəni əsrlər boyu qorumaq mümkündür. Belə ki, qədim üzlüyünü qoruyub – saxlamış divarın möhkəmləndirilməsi zamanı, onun daha yaxşı qorunması üçün onu nəinki möhkəmləndirmək, eyni zamanda üzlüyün də bərpasını aparmaq lazımdır. Belə tədbirləri abidənin qismən qorunmuş dam örtüyünün bərpası zamanı da etmək lazımdır, çünki örtüksüz abidə dağılmağa daha tez məruz qalır. Mühəndis konservasiyası zamanı nəinki tək-cə daşıyıcı konstruksiyalar, eyni zamanda dekorativ detallar da möhkəmləndirilir. Əlbəttə, mühəndis konservasiyasını yalnız ən lazımlı bərpa işləri ilə vəhdətdə aparmaq olar, xüsusilə bu hal bərpaya kiçik maliyyə vəsaiti ayrıldıqda mümkündür, lakin bunu birinci dərəcəli məsələ hesab etmək lazımdır. İkinci mərhələdə labüd və ya şəxsiz sübutlara malik bütün elementlər bərpa olunmalıdır. Bu halda həmin dövrə aid abidələrə analogiya kimi müraciət olunmamalıdır (40, s.8).

Mühəndis konservasiyasının tarixi bərpa tarixindən ayrılmazdır. Mühəndis konservasiyası üzrə mütəxəssisin səhvlərə yol verməməsi üçün bərpanın tarix və nəzəriyyəsini öyrənmək vacibdir. Bərpaçının həm memar, həm alim, həm təcrübəli konstruktor, həm də arxeoloq olması lazımdır. Çünki memarlıq abidəsi həm tarixi mənbə, həm elmi sənəd, həm də yerüstü arxeoloji «tapıntı» kimi dəyərləndirilməlidir.

Bir sıra keçmiş yaşayış yerlərində qədim rəsmlərə və heykəllərə malik məbədlər, özünəməxsus hörgüsü, maraqlı mühəndis düşüncəsi və ya digər xüsusiyyətləri ilə seçilən tikililər qorunmuşdur. Təəssüflər olsun ki, belə yaşayış yerləri və mühəndis qurğularının sayı getdikcə azalır. Bizim dövrümüzdə memarlıq abidələri şəhərlərin rekonstruksiyası zamanı zərər çəkir. Onu bəzəyən və harmonik tikiliyin yaranmasına yardım edən qədim tikililərdən məhrum olmuş şəhər insanı qıcıqlandırır və ona fərəh hissi aşılamır. Memarlıq abidələri üçün artan şəhər nəqliyyat vasitələri böyük təhlükə yaradır. Abidələrin qorunmasının əhəmiyyətinin daha dərinədən dərk edilməsi üçün tarixə kiçik ekskurs edilməsi lazımdır.

Keçmiş zamanlarda şəhər və kəndlərin əksəriyyəti çayların yaxınlığında yerləşirdi, çünki su hövzələri malların daşınması və hərəkət üçün daha əlverişli vasitə idi. Şəhərlər qala divarları və yarıqanlarla əhatələnirdi. Qala ərazisində və yarıqanlar ətrafında darısqallıq yarandıqda tikiliş qala divarlarından kənara çıxaraq radial yollar boyunca posadlar şəklində formalaşırdı. Zaman keçdikcə qədim tikililər dağılaraq xarabalıqlara çevrilirdilər. Onların yerində yeni binalar tikilirdi, köhnələri isə unudulurdu. Yalnız bizim dövrümüzdə arxeoloji qazıntıların köməyiylə qədim dövrlərə aid binaların bünövrələrinin qalıqları aşkarlanır. Bundan əlavə, insanların özləri də inşaat materialı kimi istifadə məqsədilə binaların tez köhnəlməsi və dağılmasına səbəb olurdular.

Qədim dövrlərdə abidələrin qorunub saxlanması probleminə bir o qədər də əhəmiyyət vermirdilər. Bu, qismən, məsələn, tikilinin qopmuş ağır hissələrinin ilkin görünüşdə bərpası üçün lazımi mexanizmlərin yoxluğu ilə bağlı idi.

Lakin bizim eramın əvvəllərində ayrı – ayrı dəyərli abidələrin qorunması üçün müəyyən tədbirlər görülürdü. Məsələn, Romanın kənarında yerləşən məbədin kontrforslarla möhkəmləndirilməsi.

Antik Yunanıstanda abidələrə böyük maraq göstərilirdi. Dəyərli məbədlər dağıldıqca yenidən qurulurdu. Belə ki, Geranın Olimpdəki ağacdan olan məbədi (e.ə.VI əsr) müəyyən dövrdən sonra daşla əvəz edilmişdi. Qədim Yunanıstanı təsvir edən Pavsaniy (II əsr) qeyd edirdi ki, daş məbəddə ilkin tikiliyə məxsus pəliddən olan sütun qorunurdu (40, s.9).

Romada 110-cu il yanğınından sonra aparılmış və sonralar III əsrdə təkrarlanmış Panteonun «bərpa» çox maraqlıdır. Məbəddə qorunmuş yazıya əsasən, tikilinin yeniləşməsindən ibarət olan bu bərpanın elmi bərpa ilə heç bir əlaqəsi yox idi, çünki abidə yeni layihə əsasında yenidən qurulmuşdu.

Memarlıq abidələrinin təkəcə xatirə deyil, eyni zamanda bədii əhəmiyyəti və onların qonmasının vacibliyi ilkin olaraq imperator Aleksandrın 222-ci il tarixli fərmanında qeyd olunmuşdur. Sonralar IV əsrdə, Vizantiya imperatoru Əzəmətli Konstantin qədim tikililərin nəinki sökülməsini, hətta onların müxtəlif detallarının çıxarılmasını belə qadağan etmişdi. Memarlıq abidələrinə qayğı Roma imperatoru Mayorianın (558 il) rəsmi sənədində şərh olunmuşdu. Bu sənədə əsasən ilk dəfə olaraq memarlıq abidələrinin təkəcə şəhərə şöhrət gətirdiyinə görə deyil, eyni zamanda onu bəzədiyinə görə də qorunmasının vacibliyi təsdiq edilirdi. Bu sənəddə abidələrin yenilənməsindən deyil, onların qorunma məqsədilə möhkəmləndirilməsindən bəhs edilirdi, yəni bərpa utilitar deyil, estetik baxımdan aparılmalıydı. Abidələrin qorunması üzrə bütün işlər Roma şəhərinin vətəndaşlarının hesabına aparılırdı. VI əsrin sonunda ostqotların kralı Böyük Teodorix memarlıq abidələrinin yaxşı vəziyyətdə saxlanılması üçün böyük məbləğlər ayırırdı və hətta incəsənət abidələrinin mühafizəçisi kimi xüsusi vəzifə yaratmışdı.

Romanın talanı və Vizantiyanın süqutundan sonra (IV - IX əsrlər) deqradasiya dövrü başladı, memarlıq abidələri nəinki unudulurdu, hətta şüurlu şəkildə məhv edilirdi. IX əsrdə Böyük Karlın dövründə memarlıq abidələrinə yenidən maraq yarandı. İntibah dövründə memarlıq abidələrinin bədii dəyəri yenidən dərk edildi. XV əsrin sonlarında İtaliyada (Roma və Toskanada) memarlıq abidələrinin qorunması haqda fərmanlar verildi. Bu sənədlərdə qədim dövrlərdən məlum olan abidələrin bədii xüsusiyyətlərinin bərpasının vacibliyi qeyd edilirdi. Bu vəziyyət XVIII

əsrə kimi davam etdi. XVIII əsrin sonu Böyük Fransa inqilabından sonra kral sarayları və məbədlərinin bərpasının yeni mərhələsi başlandı. Romantizm dövründə (XVIII - XIX əsrlər) bərpa anlayışı bərpaçılar tərəfindən özünəməxsus şəkildə qavranılmağa başlandı: onlar abidələrin yalnız xatirə əhəmiyyətini qeyd edirdilər, yəni onların xarici görünüşünə dəyişiklik gətirərək bədii bərpa tətbiq edirdilər (40, s.10).

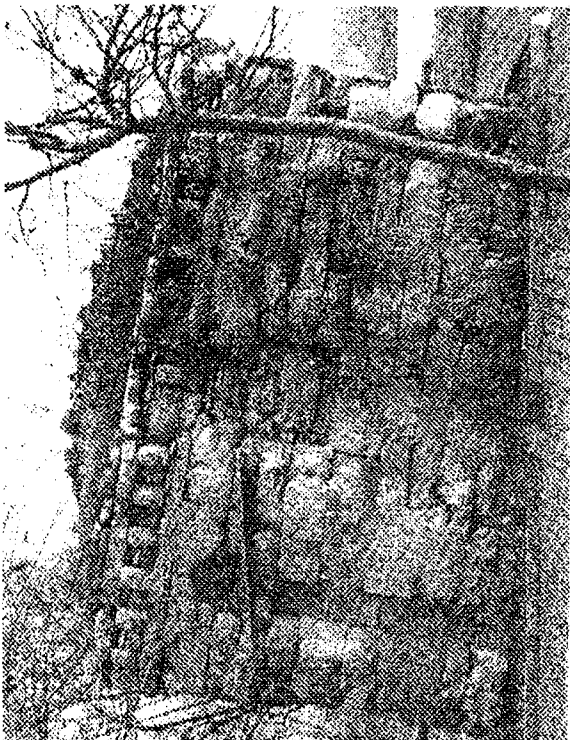
Yalnız dağıntılar şəklində olan abidələrin böyük parça - fraqmentlər vasitəsilə bərpasına arxeoloqların memar və mühəndislərlə birlikdə elmi yanaşma metodunun tətbiqindən sonra işlərin yeni üsulları tərtib edildi. Bu üsullar abidələrin bədii simasını tamliqlə bərpa etməyə imkan verdi. İlk dəfə bərpanın həmin metodları 1810 - 1813 - cü illərdə Roma forumunda Vespasian məbədinin bərpası zamanı təcrübədən keçirildi. Pompeyin qazıntıları zamanı parça və qırıntılardan ibarət olan bu yığma üsulu geniş tətbiq tapdı. Bütün qırıq və parçalar yığılır, onların yeri təyin edilir və öz əvvəlki yerlərinə yerləşdirilir.

Bu elmi metodun yaradıcısı N. Balanos Propileyi bərpa edərkən fraqmentlər əsasında bərpanın əsas müddəalarını şərh etdi. Həmin metod «anastiloz» adlandırıldı. N.Balanos bərpa olunan abidənin elementlərin üzərindəki əvvəllər yaranmış zədələrin aradan götürülməməsini düzgün hesab edirdi. N.Balanos bunlara abidənin «paxırı» kimi münasibət bəsləyirdi (36).

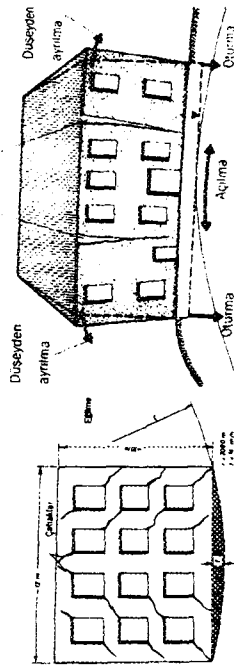
XX əsrin əvvəllərində Rusiyada anastiloz metodu tətbiq edilməyə başlandı. Bu ilk dəfə Ovruçda Vasiliy məbədinin bərpası zamanı öz əksini tapdı.

XX əsrin 60 - cı illərində Nil çay üzərində Asuan bəndinin inşası zamanı da bu metoddan istifadə olundu. Suyun altında qalmaq təhlükəsi ilə rastlaşan Abu - Simbel məbədi hər biri 30 ton olan böyük parçalara mişarlanaraq 180 metr kənardə hündür təpənin üstündə yenidən yığılmışdı (cə. 20).

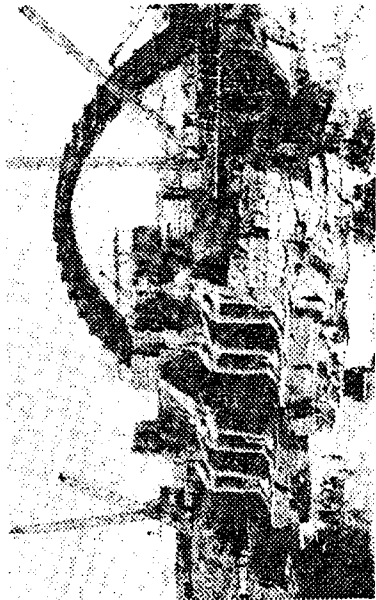
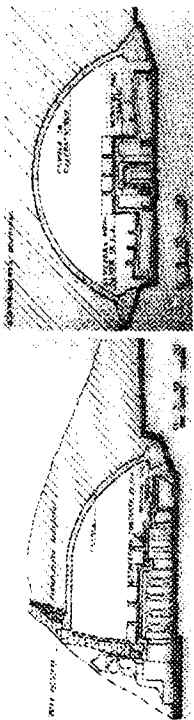
Almanlar tərəfindən partladılmış Boldin zəng qülləsi də tapılmış fraqmentlər və müharibədən əvvəl aparılmış ölçmə və rəsmlər əsasında 1979-cu ildə anastiloz metodu ilə yarı hündürlüyünə qədər bərpa olundu.

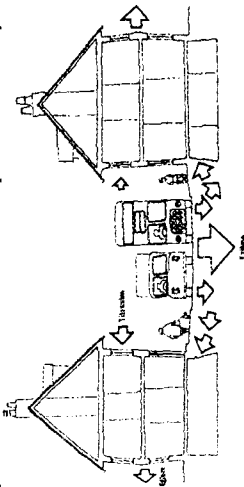
Qeyri – bərabər çökmələr səbəbindən əmələ gələn çatlar

Eyni cinsli olmayan əsasların çökməsi

Nil çayında Abu – Simbel kompleksinin köçürülməsi

Ağır yük maşınlarının ətrafdakı abidələrə zərərli təsiri

Daşıyıcı horizontal və vertikal elementlərin sxemi

Bir-birinin üzərində yerləşən horizontal elementlərdən təşkil olunmuş binalarda alt hissələri sıxan yüklər üstdəki yüklərin və bu binalarda yerləşən əşyaların – mebel və s. - xüsusi çəkisindən ibarətdir. Bütün yüklərin ümumi çəkisi vertikal istiqamətdə təsir göstərir və uyğun olaraq daşıyıcı konstruksiyalara ötürülür. Qurğunun statik tarazlığı sıxan yüklərin balanslaşdırılmış müqaviməti hesabına təmin edilir.

Ağır, qruntların və s. şəraitindən asılı olaraq, yüklər buraxılan həddini aşmağa başladığında daşıyıcı elementlər özünü vertikal çatların yaranması, xarici, xüsusilə suvaqlı səthlərin qabarması və ya daha çox yüklənmiş hissələrin uçması şəklində bürüzə verərək dağılmağa məruz qalır. Bu hal vertikal daşıyıcı konstruksiyalara (xüsusilə əgər onlar eyni cinsli materialdan deyilsə) xasdır. Bu halda daha kiçik müqavimətə malik material daha möhkəm əsasdan ayrılır. Nəticədə qurğunun ümumi çəkisi artıq daha böyük yükə məruz qalan yerdə qalan əsasa təsir göstərir.

Hədsiz vertikal yüklər qurğunun bünövrəsinə ötürülür, onların ölçüsü svay bünövrələr tərəfindən qəbul edildikdə daha böyük olur, bu hal birinci mərtəbənin sütunlarına dayanan çoxmərtəbəli və ya yüklərin kiçik en kəsikli vertikal elementlər vasitəsilə qəbul edildiyi binalar üçün xarakterikdir.

Bünövrələrin çökməsi nəticəsində baş verən dağıntılar xüsusilə təhlükəlidir. Hədsiz böyük vertikal yüklərin təkə vertikal dayaqlara deyil, horizontal böyük aşırımlı daşıyıcı elementlərə ötürüldüyü hallarda digər vəziyyət yaranır – burada söhbət əyilmə nəticəsində yaranan dağılma və çatlardan gedir.

Bu şəkildə olan dağılmalar köhnə örtmələrin ağac tirləri, eyni zamanda qapı və pəncərələrin atmaları üçün xasdır. Bu şəkildə yüklənmənin fəsadları materialın xarakterindən asılıdır. Elastikliyi ilə seçilən ağac konstruksiyalar əyilir, bu zaman statik tarazlıq oduncağın uzununa olan liflərinin bu yükləri qəbul edəcəyi müəyyən həddə qoruna bilər. Sərt daş atmalara gəldikdə isə onlar statik tarazlığın ani dağılmasına səbəb olaraq sınırlıdır.

Çəpinə təsirlər spesifik konstruktiv həll və ya təsadüfi yüklənmə nəticəsində yaranır. Bu halda yüklər vertikal üzrə yayılır. Konstruktiv defektlər səbəbindən yaranan çəpinə təsirlər daha təhlükəlidir və daha çox təsadüf olunur, onlar tikiliyə məhvolma təsiri göstərə bilər.

Bu təsirlər əsasən qeyri-horizontal qovuşmalar vasitəsilə yüklərin ötürülməsi nəticəsində yaranır, məsələn, horizontal anker birləşmələri olmayan tağbənd daşları, künc konstruksiyaları, ikiyamach örtmələr və tağlar vasitəsilə.

Kiçik daş və ya keramik elementlərdən ibarət məhlul ilə birləşmiş beton tağlarda sıxılma qüvvələrini çəpinə ötürən nəzəri cəhətdən süni monolit konstruksiya yaranır. Mahiyyətə beton kütləsinin müxtəlif elementlərdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, onun statik möhkəmliyi bu elementlərin qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır. Beləliklə, beton tağın müxtəlif hissələrində yaranan statik qüvvələrin analizinin qanunauyğun olduğunu hesab etmək düzgün olmazdı. Onun istisna hallarda dağıdıcı momentlərin yarandığı monolit konstruksiya kimi baxılması düzgündür.

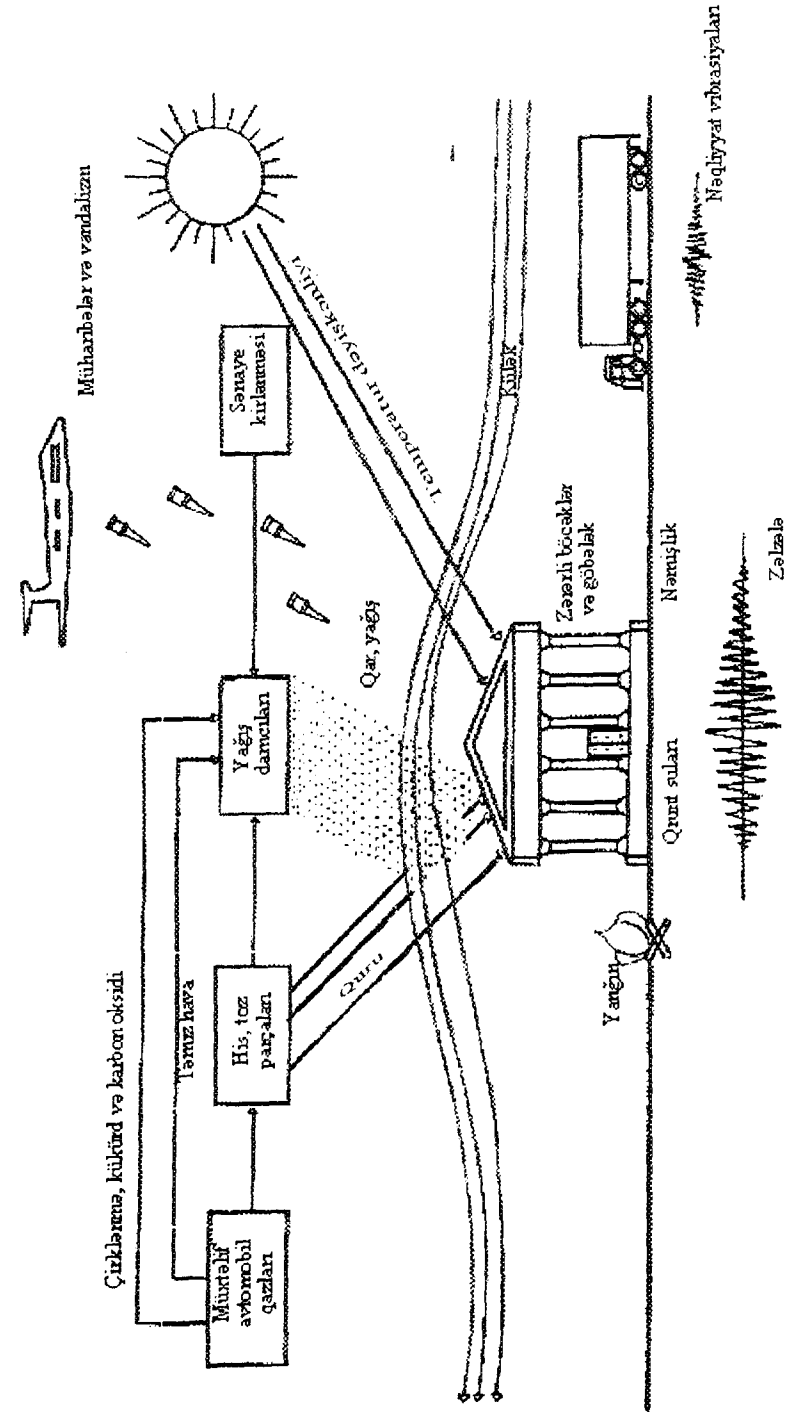
Nəhayət, maili damlarda yaranan daha sadə, daha az təhlükəli və asan aşkarlanan çəpinə qüvvələri qeyd edək. Söhbət vertikal yükləri fermalarda olduğu kimi qəbul edən metal bağlamaları olmayan ikiyamach damların çatılarından gedir.

İkiyamach damların konstruksiyalarında çəpinə qüvvələr bu qüvvələri çatıların əsasına ötürən çəp dayaqqlar vasitəsilə qəbul edilir. Bu halda yaranan vertikal və horizontal qüvvələr binanın divarları vasitəsilə qəbul edilir (13, s.132-133).

Memarlıq abidələrinə təsir edən mənfi amillərin kompleksi

Qurğuların dağılması qruntların, yeraltı suların, atmosfer çöküntülərinin şəraitindən, iqlimdən, inşaat işlərinin pis keyfiyyətindən, tətbiq edilmiş materialların qeyri – uyğunluğundan, eyni zamanda ətraf mühit və insanların fəaliyyətindən asılıdır. Çox zaman yerinə yetirilən kiçik təmir işləri sonradan bərpaya çoxlu böyük vəsaitin sərfinə səbəb ola bilər. Yaranmış zədələrin səbəbləri bu və ya digər simptomlar, bir qayda olaraq, hesabat nəticəsində, çox zaman işə mütəxəssisin şəxsi təcrübəsi əsa-

Çədvəl 21.

smda təyin edilir. Hesabatlarla təsdiqlənməmiş təyinatlar çox zaman təkzib edilir, çünki onlar hər zaman nəzəri cəhətdən əsaslandırılmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, konstruksiyaların deformasiyalarının diqqətlə öyrənilməsi abidənin texniki vəziyyətinin ilkin tədqiqi zamanı dəyərli material əldə etməyə imkan verir. Belə ki, ilkin baxış zamanı çatların olması hörgünün dağılması və ya çatlamasından məlumat verir.

Yerli söküntülər, yaranmış çatlar və onların istiqaməti və açılma dərəcəsinə əsasən hörgünün ehtimal olunan çökmə və ya qaçma yeri, divarın ayrıca hissəsinin digər qonşu konstruksiyalardan ayrılma sahəsi haqqında mülahizə yürütmək olar. Divarlarda əyilmiş çatlar, bir qayda olaraq, cüt olur, bu, hörgünün çökmə yerini təyin edir. Bu, artıq bina və ya qurğunun hansı hissəsinin deformasiyaya uğraması haqqında informasiya verir (40, s.19).

Aşağıda abidələrin dağılmasına səbəb olan əsas amillər və müxtəlif tikililərin düzgün mühafizəsini təmin edən tədbirlər araşdırılır.

1. Düzgün olmayan istismar və vaxtında yerinə yetirilməyən təmir. Bütün üzvi və fiziki-kimyəvi proseslərin ilkin mənbəyi olan su abidənin inşa olunduğu materialların dağılmasına səbəb olur. Biloji orqanizmlərin təsiri altında (kif, göbələk, yosunlar və hörgünün tikişlərinə kök salan bitkilər) ağac konstruksiyaların, məhlul və daşların dağılması baş verir. Suyun bir aqreqat halından digərinə keçməsi suvağın və ya üzliyin şişməsi, ovulması və qopmasına, boyaq qatının sovrulmasına səbəb olur. Divar rəsmlərinə əsasdan yuxarıyı doğru qalxan kapilyar sular dağıdıcı təsir göstərir (cə.d. 21).

Dağılmalara eyni zamanda çox təsir göstərən isidilməyən yerləşmələrdə kondensatın yaranması və onun divarlara, pilon və örtmələrin daxili səthlərinə çökməsidir. Daşdan olan divarların su ilə doyması nəticəsində onların yüklənmə qabiliyyəti azalır, divarların istilik keçirmə qabiliyyətinin artması, duzların əriməsi və kristallaşması baş verir. Nəm divarların daxili səthlərinin isidilməsi onların qurumasına və kristallaşmasının yaranmasına səbəb olur.

Metal pəncərə çərçivələrinin kifayət qədər istilik qoruma xassələrinin olmaması səbəbindən onların şüşələri üzərində əmələ gələn kondensat axaraq hörgünü, suvağı və divar rəsmlərini dağıdır.

İsidilməyən yerləşmələrin havalandırılması quru hava şəraitində aparılmalıdır, bu zaman kondensatın yaranmamasına nəzarət etmək lazımdır.

Döşəməaltı fəzanın birbaşa havalandırılması erkən yazdan payıza kimi aparılmalıdır. Çardaqların birbaşa ventilyasiyası xoş havalarda vaxtaşırı aparılmalıdır. Monumental divar rəsmləri olan yerləşmələrdə ventilyasiyanın təmin edilməsi üçün onların müxtəlif əşyalarla doldurulmasına (məsələn, anbar kimi istifadəsinə) icazə verilmir.

İsidilən və isidilməyən abidələrin çardaqlarındakı temperatur xarici havanın temperaturundan fərqlənməməlidir. Unikal divar rəsmləri olan isidilməyən abidələrdə payız – qış aylarında çoxsaylı insan toplanmasına yalnız həmin yerləşmələrin havalandırılması zamanı icazə verilə bilər.

Hava və buxar keçirməyən materialların geniş tətbiqi nəmliyin artmasına səbəb olur. Məsələn, ərazinin tamıqla asfaltlanması, sement, keramik tava və plastik döşəmələrin qurulması, divarların yağlı boya ilə örtülməsi təbii ventilyasiya vasitəsilə binaların qurumasına mane olur və divarların nəmlənməsinə şərait yaradır.

Qruntun səthinin örtülməsinin mənfə nümünəsi kimi onun üzərində yerləşdirilmiş taxta parçasını göstərmək olar. İsti yay günündən sonra gecə vaxtı taxtanın temperaturu qruntun temperaturundan aşağı düşdükdə qruntun qalxan və böyük nəmliyə malik daha isti hava taxtanın soyumuş alt səthində kondensat yaradır. Qrunt üzərinə buxarkeçirən taxta parçasından fərqli buxarkeçirməyən beton tava yerləşdirsək, daha böyük miqdarda kondensat əmələ gəlir. Deməli, yerləşmələrdə kondensatın yaranmaması üçün sorulma ventilyasiyası olmalıdır. Abidələrin isidilən yerləşmələrinin istismarı üçün temperatur – nəmlik rejimini tənzimləyən kondisə olunmuş hava tətbiq edilməsi ən optimal variantdır (40, s.22).

2. İnsanların təsərrüfat fəaliyyəti, yanğınlər və hərbi əməliyyatlar. İnsanlar çox zaman təbiətin əsrlər boyu formalaşmış tarazlığını pozurlar. Bu amil torpaqların eroziyasına və həmin sahədə yerləşən abidənin hörgüsünün dağılmasına səbəb olur. İnsan fəaliyyətinin bu növünə meşələrin qırılması, kanalların çəkilməsi və s. aiddir. Qrunt sularının səviyyəsinin artması daha ağır fəsadlara gətirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qruntların bir çox növü su ilə doyduqda öz yüklənmə qabiliyyətini kəskin şəkildə

itirir və şişir. Qrunt sularının səviyyəsinin artması nəticəsində qədim zamanlarda bünövrələrin qurulması zamanı tətbiq olunan ağac payalara çürüməsi baş verir.

Hərbi əməliyyatlar zamanı və odla təhlükəli davranma nəticəsində ağac memarlığına mənsub olan yalnız azsaylı abidələr qonmuşdur (40, s.23).

3. Gərginliyin faktiki paylaşmasınının nəzərə alınmaması və əsasların qeyri-bərabər nəmlənməsi. Böyük uzunluğa malik qala divarlarında, uzun düzbucaq şəklində olan binalarda divarların orta hissələrinin daha çox çökməsi müşahidə olunur. Nəzərə alsaq ki, eyni materialdan inşa olunmuş və eyni en kəsikli divar boyunca yerləşən qruntlar təxminən eyni fiziki - mexaniki xassələrə malikdirlər və əsaslardakı çökmələr və gərginliklər normativə yaxındırlar, onda buradakı zədələr əsasdakı gərginliyin faktiki paylaşmasına səbəb ola bilər. Müəyyən edilmişdir ki, künclərdə yüklər daha böyük sahələr üzrə paylanır və divarların sonundan kənara yayılır. Deməli, divarların sonu daha böyük dayaq sahəsi alaraq, daha az çökmələrə malik olur. Təəssüflər olsun ki, inşaatçılar arasında belə fikir mövcuddur ki, divarların orta qismi deyil, əksinə künclər daha çox çökmür. Bunun səbəbi başqa amildir. Adətən atmosfer yağıntıları üçün su axıdımları damların quruluşuna uyğun olaraq binanın künc hissəsində quraşdırılır. Bu səbəbdən damdakı sular binanın küncələrinə axır və qrunta sovrularaq kiçik dənəli və gil qruntların yükötürmə qabiliyyətini kəskin azaldır, nəticədə binanın künc hissələrinin çökməsi baş verir. Əgər küncələrdə yerləşən su axıdımları zədəli olarsa, bu vəziyyəti daha da pisləşdirir. Gilli qruntlarda nəmişlik hörgünün alt hissəsinin qopmasına səbəb olur. Binanın küncünün yalnız alt hissəsinin qopmasına səbəb qopan çatlar üzərində yükü əsasın böyük nəmişliyə məruz qalmayan qonşu hissələrinə paylaşdıran tağın yaranmasıdır (40, s.25).

4. Qeyri-bərabər çökmələr. İnşaat qaydalarına görə çökmələr elə normalaşdırılır ki, hətta onların qeyri-bərabərliyi maksimal həddə olduğu halda belə binanın istismarını davam etdirmək mümkün olsun. Keçmişdə bina bir qayda olaraq yalnız vertikal nişan üzrə salınırdı, bu zaman çox vaxt yarıq və xəndəyin dibi eyni qrunտ səviyyəsinə qədər təmizlənmirdi. Bəzən torpaq səthindən aşağıya daş bünövrələr əvəzinə əvvəlcə bir-birinə sıx şəkildə palıd dirəklər vurulurdu, daş hörgü isə onun üstündən aparı-

lırdı. Adətən əvvəlcə qrunտun 2 metrlik qısa palıd payalar vasitəsilə sıxlaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilirdi. Lakin sonralar zaman keçdikcə ağac çürüyürdü və binalar çökürdü. Bu vəziyyət böyük mədəni qatlara malik abidələr üçün daha xarakterikdir. Əvvəllər inşaatçılara məlum deyildi ki, qrunտ suları səviyyəsindən yuxarıda yerləşən ağac çürüyür. Məsələn, Bolonya şəhərindəki qüllə bu səbəbdən çökmüşdü.

Mədəni qatlar müxtəlif qalınlıqlara malik olduqları və tərkiblərində üzvi qarışıqlar və inşaat zibili yerləşdiyi üçün zaman ərzində onlar üzvi qarışıqların olduğu hissələrdə daha da sıxlaşır. Bununla belə, divarların daha qalın olması və onların daxilində metal bağlayıcıların varlığı səbəbindən binanın demək olar ki, bərabər çökməsi baş verir. Lakin çox əsrlər sonra çökmələrin qeyri - bərabərliyinin artdığı və bu səbəbdən tağların gərilməsinin əlavə təsiri nəticəsində çox vaxt bina tağbəndin ortasından iki hissəyə bölünür. Tağbəndlərdən kərpic və daşlar tökülməyə başlayır və lazımi tədbirlər görülməzsə binanın istismarını dayandırmaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, çatların yarandığı yerlərə görə çökmə yerini təyin etmək mümkündür. Bu onunla izah olunur ki, abidənin divar hörgüsündə olan metal bağlamalar çatların əyilməsini bir qədər azaldır və uyğun olaraq, çökmələrin əsil yaranma səbəblərini aşkar etməyi çətinləşdirir (40, s.26-28).

5. Su hövzələrinin yaxınlığı və ərazinin relyefinin təsiri. Su hövzəsinə həmişə bir istiqamətdə axan qrunտ suları abidənin bünövrəsi altından kiçik qrunտ hissəciklərini bu istiqamətdə yuyub aparır. Bu şəkildə olan təzahürlər, bir qayda olaraq, binanın su hövzəsinə yaxın hissələrinin parçalanmasına və ya abidənin əyilməsinə səbəb olur. Qurğunun ağırlıq mərkəzi əsasın mərkəzinə nisbətən dəyişdiyinə görə şişmə gərginliyinin birtərəfli artması baş verir. Məsələn, bu səbəbdən Piza qülləsi qeyri-bərabər çökmüşdür (qrunտ suları Arno çayı istiqamətində axır).

Daş hörgünün daha böyük gərginliyə məruz qalan hissələri nəmləndə dağılmalar daha da dərinləşir. Məsələ ondadır ki, məhlul və hörgü nə qədər zəif və nəm olarsa, bu zaman hörgü öz yükötürmə qabiliyyətini azaldır.

Bünövrə altından kiçik qrun्त hissəciklərinin yuyulmasının qarşısını almaq üçün abidənin hündür və yan hissələrində drenajın qurulması məqsədəuyğundur (cədv. 22).

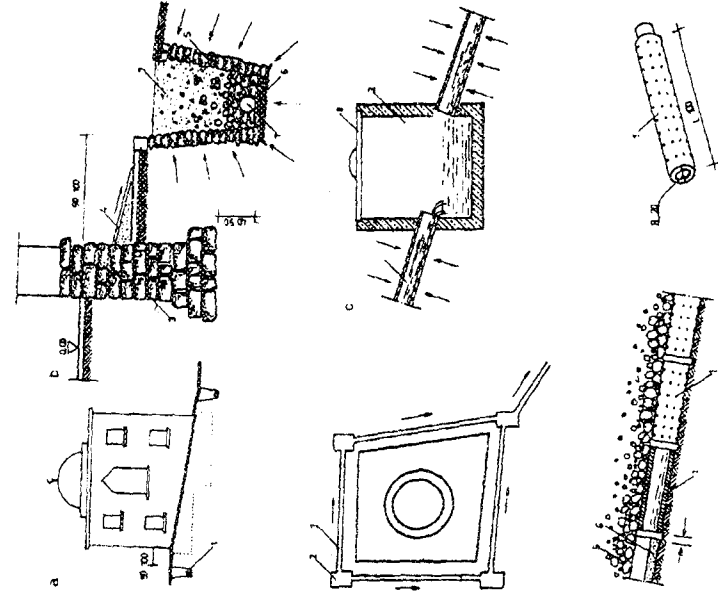
Belə hallar sürüşmələrə məruz qalan sahələrdə yerləşən abidələrdə də baş verir. Sürüşmə - torpaq kütlələrinin öz xüsusi çəkisinin təsiri nəticəsində yerdəyişməsidir, bəzən bunun yaranmasına əlavə qüvvələr təsir göstərir - hidrodinamik təzyiq, qrun्त suları, seysmik qüvvələr, partlayışlar, nəqliyyat vibrasiyaları, dəniz və çay dalğalarının zərbəsi və s. Yamacda zəif qatların varlığı zamanı onlar sürüşmə səthi ilə üst-üstə düşəndə sürüşmə yaranır. Abidələr yerləşən sahil yamaclarında sürüşmə zonalarının olması məlumdur. Sahil yamaclarının sürüşməsi həmişə maddi itkilər gətirir. Vaxtilə hündür sahil yamaclarında inşa edilən bir çox abidələrin qorunması kimi ciddi problemlər vardır.

Sürüşmə zonalarında yerləşən abidələrdə çox zaman kiçik mailli, demək olar ki, vertikal və həmişə yuxarıya doğru genişlənən çatlar yaranır. Bu çatlar vasitəsilə abidə sanki ayrı-ayrı seksiyalara bölünür, onların yuxarısı isə qrun्त sularının axma istiqamətinə yönəlir. Əgər kiçik uzunluğa malik tikili xəndəyə paralel istiqamətində yerləşirsə, o, çatlar vasitəsilə ayrı-ayrı hissələrə bölünmədən yerləşdiyi yamacla bərabər sürüşməyə məruz qalır.

Sürüşmələrin mövcudluğunu bina və sahil arasında yerləşmiş və hövzəyə tərəf əyilmiş ağaca və ya bina ətrafında sahilə paralel şəkildə çatların olması ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Bütün bu hallarda qrun்தların burğular vasitəsilə tədqiqatı aparılmalıdır. Hər tərəfdə bir quyudan az olmamaq şərtiylə, quyuları sahil və bina arasında yerləşdirmək məqsədəuyğundur. Çox vaxt sürüşmələr qarların əriməsindən və aramsız yağışlardan sonra qrun்தun hədsiz yaş olması və üst qatda yerləşən qrun்தun kütləsinin artması nəticəsində baş verir (40, s.28).

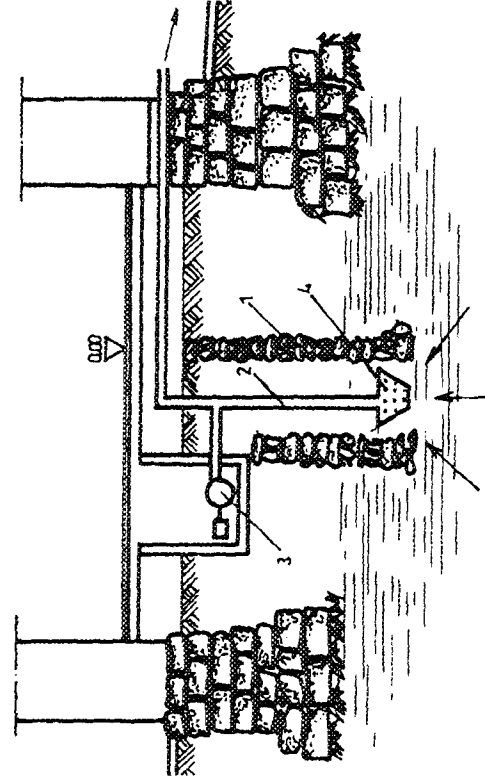
6. Vibrasiyalar nəticəsində baş verən zədələr. Bu halda müxtəlif sərtliyə malik bina hissələrinin arasında vertikal çatların yaranması şübhəsizdir. Eyni zamanda binanın böyük hissəsinin əlavə tikintiyə birləşdiyi yerdə vertikal çatlar vasitəsilə ayrılması baş verir. Əgər bina planda mürəkkəb konfigurasiyaya malikdirsə, vertikal çatlar vasitəsilə binanın sanki müstəqil formaya malik hissələrinin ayrılması baş verir (hər bir blokun müs-

Cədvəl 22.

Abidə ətrafında xarici drenaj üsulları:

a, b, c - plan və kəsikdə görünüş; 1 - saxsı və dəlikli borular, 2 - lük, 3 - bünövrə divarı, 4 - səki, 5 - daş parçaları, 6 - gil, 7 - iri qum, 8 - qapaq

Daxili drenajın qurulması:

1 - quyunun divarı, 2 - su borusu, 3 - nasos, 4 - filtr

təqil rəqslərə can atması); böyük qalınlığa malik divarlarda bir vertikal boyunca yerləşən açırmalar olduqda bu açırmalar boyunca çatlar yaranır; bünövrələrin altında zəif qruntlar olduqda onların su ilə doyması hesabına bu qruntlarda zəlzələ zamanı rəqs amplitudlarının artması nəticəsində vertikal və çəp çatlar vasitəsilə ayrı-ayrı divarların aralanması baş verir (40, s.32).

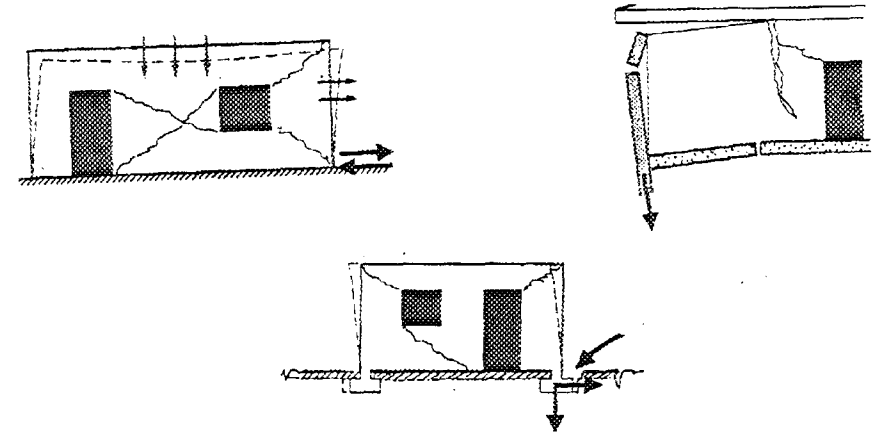
Abidələrin yaxınlığında nəqliyyat keçidlərinin olması nəticəsində güclü vibrasiyalar baş verir. Əgər binada müxtəlif sərtliyə malik hissələr varsa, zəlzələ zamanı olduğu kimi, sərtliyin dəyişdiyi hissələrdə çatlar yaranma bilər (cədv. 20).

7. Horizontal və vertikal çatların yaranmasının müxtəlif səbəbləri. Hörgüdə yalnız bir horizontal tikiş boyunca horizontal çatların yaranması aşağıda yerləşən konstruksiyaların böyük şəkildə çökməsindən məlumat verir. Belə halların aradan götürülməsi üçün həmin çatlara bir-birindən müəyyən məsafədə polad pazların vurulması və çat yaranan tikişlərin sement məhlulu ilə doldurulması lazımdır (cədv. 23).

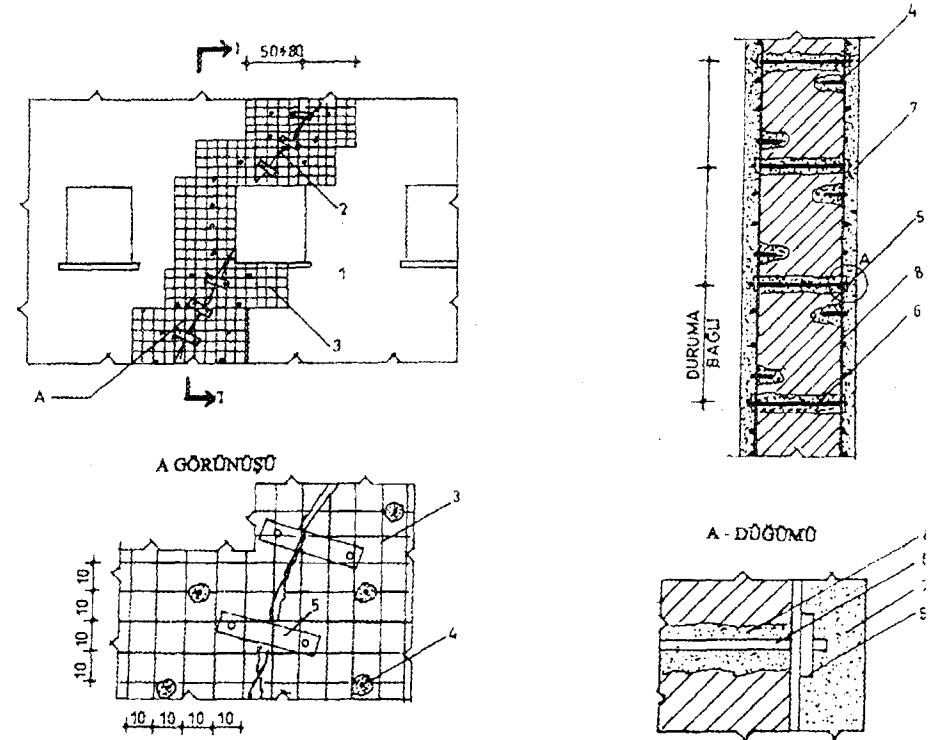
Kontrforsların hörgüsündə horizontal çat və aralanmaların olması hallarını qeyd etmək lazımdır. Bu hallar binanın əsas konstruksiyalarının qəza vəziyyətində olmasından və kontrforsun nəinki yan konstruksiyayı saxlamamasından, eyni zamanda öz yükü vasitəsilə əsasa çökmə yaratmasından məlumat verir.

Yaxın yerləşən kiçik vertikal çatların olması hörgünün daşıyıcılıq qabiliyyətinin onun üzərinə düşən yüklərə nisbətən azlığından məlumat verir. Belə çatların yaranmasından sonra qısa bir zamanda dağılma baş verir. Bu şəkilli zədələr aşkar edildikdə hörgünün həmin hissəsinin əlavə yüklərdən azad olmasını təcili təmin etmək lazımdır. Müvəqqəti bərkitmələr üçün divarların yüklərinin azaldılması məqsədilə əsasən çəp dayaq-lar və ya örtüyün yükünü azaltmaq üçün dayaq-lar tətbiq edilir. Sonradan çatlar duru məhlul inyeksiyası ilə doldurulur (40, s.34).

8. Metal birləşmələrin korroziyasının zədələrin yaranmasına təsiri. Bu əsasən polad qarmaqlar vasitəsilə divarlara bərkidilmiş üzlüyün dağılmasına aiddir. Məsaməli materialdan hazırlanan üzlük daşlarının nəmlənməsi nəticəsində müəyyən qalınlığa malik sement məhlulu ilə (əhəng və ya gəc deyil) örtülməmiş metal birləşmələri korroziyaya uğrayır. Korro-

Zəlzələ və bünövrə çökməsi nəticəsində əmələ gələn çatlar

Divarlarda rast gəlinən çatlar:

1 – divar, 2 – çatlar, 3 – armatur qafəsə, 4 – ankerləmə, 5 – metal başlıqlı şayba, 6 – metal mil, 7 – suvaq, 8 – sıxlaşdırılmış məhlul

ziya məhsulları həcmcə böyüyərək, üzlük daşlarını parçalayır və hörgü-dən atırlar. Belə hallar daş və kərpic divarlarda, pilonlarda, metal bər-kitmə özəyinə malik sütunlarda, damın intensiv axması nəticəsində də baş verə bilər (40, s.35).

9. Atmosfer yağıntılarının təsiri. Son illər atmosfer çöküntülərində uçucu kükürd birləşmələrinin miqdarı kəskin şəkildə artmışdır Metallur-giya zavodlarında kömür, neft, mazut, qazın yanmasından əmələ gələn və tərkibini kükürd oksidi və kükürd anhidridi təşkil edən qazlar və eyn. zamanda avtonəqliyyatların qazları havanı çirkləndirir. Kükürd birləşmə-ləri su ilə reaksiyaya girərək müxtəlif materialların dağılmasını tezləşdirən güclü turşular əmələ gətirir. Xüsusilə əhəngdaşları tez dağılır (40, s.35).

Yuxarıda qurğularda deformasiyaların yaranmasının bir çox səbəb-ləri göstərilmişdir. Təcrübədə digər, lakin tək – tək mövcud deformasiya səbəbləri də məlumdur. Bu halda hansı tədbirlərin görülməsi haqqında abidənin dəqiq tədqiqindən sonra fikir yürütmək məlumdur. Adətən qə-rar yerli şəraitdən, qurğunun konstruksiyalarından və zədələrin ölçülə-rindən asılıdır.

Abidələrdə konstruksiyalara ildə iki dəfədən az olmayaraq ciddi bə-xiş keçirmək lazımdır. Bütün defektlər yerinə yetirilmə müddəti göstəril-məklə akta alınır. Eyni zamanda abidənin tozdan, quş peyinindən və di-gər çirklənmələrdən təmizlənməsi aparılmalıdır.

Kifayət qədər möhkəm olmayan konstruksiyaların tətbiqi də vaxtın-dan əvvəl baş verən dağılmalara bir vasitədir: bünövrələrin zəif daşlardan hörülməsi, damın qeyri-mükəmməl örtüyü, ağır tağbənd örtmələr və s. Mühəndis konservasiyası baxımından dağılmamış memarlıq abidəsinin möhkəmləndirilməsi və əsrlər boyu yaxşı formada qorunması və nəsillərə çatdırılması dağıntılar şəklində olan abidənin möhkəmləndirilməsindən daha asan və faydalıdır (40, s.34).

Mühəndisi – geoloji tədqiqatlar və memarlıq abidələrinin qorunmasında onların rolu

Memarlıq abidələrinin qorunmasının dayanıqlığına və istismarının dəyərləndirilməsinə imkan verən mühəndis geoloji şəraitin və geoloji mü-hitin xassələri haqqında məlumatların xarakteristikası müxtəlifdir. Hid-rogeoloji şəraitdən asılı olaraq qruntun yükdaşıma qabiliyyətinin azal-masına səbəb olan faktorlar sırasına qrunt sularının səviyyəsinin artması və ya azalması, yeraltı kommunikasiyaların (kanalizasiya və su sistemlə-ri) quraşdırılması, drenajın qurulması səbəbindən bünövrələrin altındakı gil qatının sıxılması və qum qatının çökməsi nəticəsində abidələrin da-ğılması və s. daxildir.

Binanın inşa olduğu ərazinin xarakteri və qruntun quruluşu bi-rinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir, bu, xüsusilə hidrogeoloji şəraitə aiddir: qaya süxurlarının quruluşu, yerləşməsi və mailliyi yer səthinin xarakteri-stikasıdır.

Bünövrə tərəfindən qəbul edilən təzyiq qruntun müqavimətilə mütə-nasib deyilsə, bina dayanıqlı olmayacaqdır. Digər mühüm faktorlar sıra-sında səthin mailliyi və xarakterini, təbii çökmələrin istiqaməti ilə xarak-terizə olunan ərazilərin xarici konfigurasiyasını (oroqrafiyanı) qeyd et-mək lazımdır. Bütün bu faktorlar nəinki bünövrələrin dayanıqlığı və uzunömürlülyünə, hətta çox vaxt abidəyə və onun qorunmasına təsir gö-stərir.

Bünövrələr altındakı qruntların xüsusi texnika vasitəsilə aparıla bilən ilkin tədqiqatı nəzarət və nümunələrin aşağıdakı növlərindən ibarətdir: geoloji stratifikasiyanın (əgər qrunt tökmədirsə, onun strukturunu 25-30 m dərinliyində qazma apararaq tədqiq etmək mümkündür) yoxlanılma-sı; təzyiqə qarşı yoxlama; xarici təsirlərə qarşı yoxlama (kimyəvi, fiziki, mexaniki). **Stratifikasiya – çökmə qruntların sıxlaşmasıdır.**

Qruntların xassələri haqqında qədim memarların bir o qədər məlu-mata malik olmaması səbəbindən bünövrələrin qurulması və süni əsasla-rın yaradılması istiqamətində onlar müəyyən səhvlərə yol vermişlər. Bun-ların nəticəsində binaların qeyri-bərabər çökməsi səbəbindən yerüstü his-sələrdə çatlar və deformasiyalar və ya binanın tamamilə dağılması baş vermişdir.

Əsasən qədim tikililərin bünövrələrinin qeyri-bərabər çökməsi həmin binalarda əsasların hidrogeoloji xüsusiyyətlərinin yetərincə nəzərə alınmaması və ya onların uzun illər sonra müxtəlif səbəblərdən kəskin şəkildə dəyişməsi nəticəsində baş verir.

Bu səbəbdən memarlıq abidələrinin bərpası zamanı onların konstruksiyaları və elementlərində böyük deformasiyaların aşkarlanması zamanı əsasların xarakteristikasını əldə etmək lazımdır. Bunun üçün uyğun hidrogeoloji tədqiqatlar aparılmalıdır. Bu tədqiqatların istehsal ardıcılığı texniki şərtlər və təlimatlar əsasında aparılır.

Qrunt və əsasların tədqiqatı üzrə işlərin tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

1. Tədqiq olunan ərazi rayonunun əvvəllər aparılmış mühəndis geoloji tədqiqatlarının arxiv materiallarının araşdırılması;
2. Qazma və şurf üsulu ilə qruntların kəşfiyyatı və ərazinin mühəndis geoloji çəkilişi;
3. Qruntların xassələrinin laborator və çöl tədqiqatları;
4. Çöl işlərinin kameral tədqiqi və bu tədqiqatlar üzrə hesabatın tərtibi.

Qazma yolu ilə qruntların kəşfiyyatı tədqiq olunan qalınlıq səviyyəsində qruntların geoloji quruluşunu və litoloji tərkibini, grunt sularının səviyyəsini təyin etməlidir. Şurfları əsasən bünövrələrin yaxınlığında qazmaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, nəinki qrunzun, eyni zamanda bünövrə hörgüsünün xarakteristikası aparılır və onun ölçüləri təyin edilir.

Bəzi qədim abidələr zəif əsaslar üzərində qurulduğundan, bünövrə altı əsasların möhkəmləndirilməsi texniki cəhətdən bir o qədər savadlı şəkildə yerinə yetirilmirdi (20, s.130).

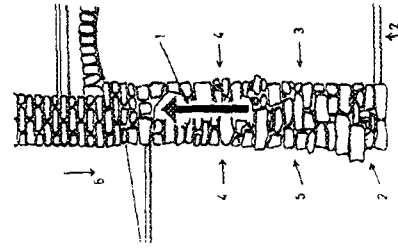
Abidələrin bünövrə və əsaslarının dağılmasının əsas səbəblərindən biri onları əhatə edən qruntların müxtəlif təsirlərə məruz qalaraq daşıcı konstruksiyaları, ilk növbədə bünövrələri sıradan çıxarmasıdır. Bu təsirlərə məruz qalan bünövrə, zirzəmi divarları və döşəmə konstruksiyalarıdır. Zaman nəticəsində grunt sularının səviyyəsinin artması, qruntların geoloji şəraitinin dəyişməsi bünövrə və bünövrə konstruksiyalarının tez sıradan çıxmasına səbəb olur. Suyun qruntdan bünövrələrə sızması və bünövrə materialının zaman ərzində zəifləməsi həmin konstruksiyaların tez dağılmasının əsas faktorlarındanıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi və memarlıq abidələrində nəinki bünövrələrin, hətta bütün binanın inşası

zamanı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər əsas inşaat materialı kimi əhəngdaşı, kərpic və əhəng məhlulundan istifadə olunurdu. Sementin tətbiq olunmaması, bünövrələrin və divarların qrunt sularından izolyasiya olunma texnologiyasının işlənilməməsi abidələrin dağılmasına münbit şərait yaratmışdır. Qrunt suları, nəm, divarlarda əmələ gələn temperatur dəyişkənliyi səbəbindən yaranan kondensat və digər amillər bu aşınma və dağılmaların sürətlənməsinə şərait yaratmışdır. Tərləmə, temperatur dəyişkənliyi səbəbindən yaranan buxar kondensatı bina və abidələrin üzlük daşlarının sıradan çıxmasına, konstruksiyaların içindəki metal elementlərin korroziyaya uğraması nəticəsində konstruksiyaların deformasiyasına və s. səbəb olur. Soyuq küləklərin təsiri nəticəsində hava dalğaları divar içərisindəki su damlalarının donmasına yol açır. Nəticədə həcmi artan buz məlum bir gərginliklə daxildən xaricə doğru divara təzyiq göstərərək fasadda çatlara və dağılmalara səbəb olur. Bu, eyni zamanda bünövrələrə də təsir edən məlum faktordur (41, s.57-58, cə. 24).

Memarlıq abidələrinin bərpa məsələlərində mühəndis problemlərinin düzgün həlli böyük rol oynayır. Bəzi müstəsna olmaq şərtilə, demək olar ki, bütün bərpa işləri bərpa olunan qurğuların konstruksiyalarının möhkəmləndirilməsilə bağlıdır.

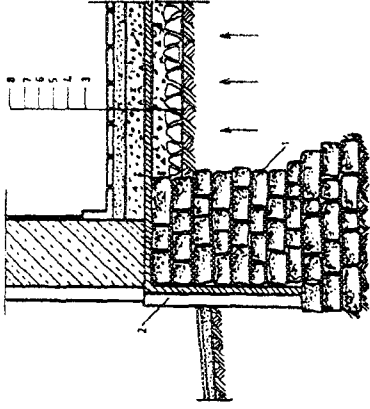
Mühəndis konstruksiyalarına tikilinin əsas konstruktiv elementləri aiddir: bünövrələr, divarlar, sütunlar, tağbənd və yastı örtmələr, tağlar, günbəzlər və onu saxlayan barabanlar və s. Bu elementlər daşıcıdır, çünki onlar öz yükünü, digər konstruksiyaların yükünü və müvəqqəti yükləri qəbul edir. Bu konstruksiyaların dayanıqlığının təyin edilməsi zamanı lazımi hesabatlar aparıldığı üçün onları mühəndis konstruksiyalarına aid edirlər. Bərpa işlərinin aparılması zamanı inşaat materialları və konstruksiyaların seçimi məhduddur, çünki abidənin bədii simasının və görünən konstruksiyalarının təhrif edilməsi yolverilməzdir (42).

Abidənin yeraltı hissələrinin və ya görünməyən elementlərinin bərkildməsi zamanı adətən mühəndis qarşısında qoyulan məsələlərin həlli üsulunun seçimi zamanı bir qədər sərbəstdir. Lakin bu halda da qədim konstruksiyaların hissələrinin qorunmasına cəhd etmək lazımdır. Bu, həmin konstruksiyaların sonrakı tədqiqatını aparmağa imkan vermək üçün edilməlidir.

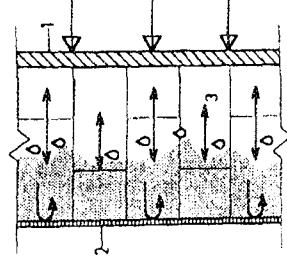
Bünövrənin müxtəlif təsirlərdən qorunması:

1 – nəm, 2 – qurutqular, 3 – kondensat, 4 – temperatur dəyişmələri, 5 – təbii fəlakət, 6 – atmosfer suları

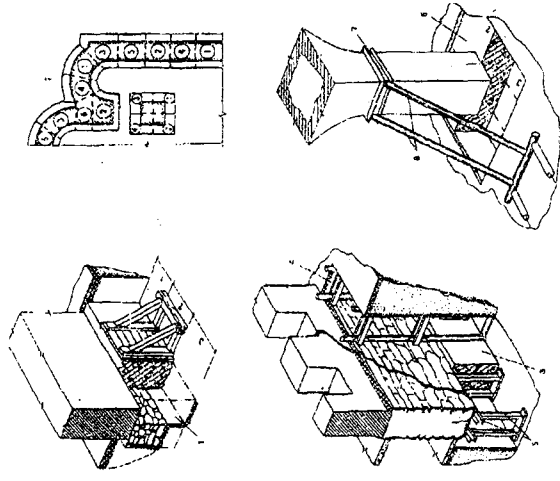
Abidənin bünövrə və döşəməsində hidroizolyasiya tədbirləri:

1 – bünövrə, 2 – xarici suvaq qatı, 3 – yağlı gil, 4 – çınqıl-beton, 5 – hidroizolyasiya, 6 – beton mühafizə qatı, 7 – laqa, 8 – döşəmə

Suvaqla örtülmüş divarda kondensatın amələ gəlməsi:

1 – buxar keçirən daxili qat, 2 – buxar keçirməyən xarici qat, 3 – kondensat

Bünövrələrin bərkidilməsi:

1 – bünövrənin yararsız hörgüsünün demir-betonla əvəz edilməsi, 2 – bünövrənin tutaqlara bölünməsi, 3 – mövcud bünövrənin dərinləşdirilməsi nəticəsində onun demir-beton lentvarı bünövrə ilə bərkidilməsi, 4 – xəndək divarlarının bərkidilməsi, 5 – müvəqqəti demir çərçivələr, 6 – pilonun alt hissəsinin demir-beton vasitəsilə bərkidilməsi, 7 – metal qurşağ, 8 – çəp dayaq

Mühəndisi konstruksiyaların bərpa məsələlərini iki əsas kateqoriya istiqamətində araşdırmaq lazımdır:

- ❖ əsas və bünövrələrin möhkəmləndirilməsi;
- ❖ qurğunun yeri üstü hissələrinin möhkəmləndirilməsi – bura qurğuların dikəldilməsi və ümumi dayanıqlığının bərpası da daxildir (20, s.129).

Memarlıq abidələrində əsasların möhkəmləndirilməsinin müasir üsulları arasında ən çox tətbiq olunanları – qruntların sementləşdirilməsi, qruntların silikatlaşdırılması, elektro - qurudulması və elektro – kimyəvi bərkidilməsidir.

Qruntların sementləşdirilməsi qrunzun boşluq və məsamələrinə sement məhlulunun yeridilməsidir. Bu zaman qrunzun sıxlaşması və möhkəmlənməsi baş verir. Bu üsul istənilən iri dənəli qruntlarda və 0.1 mm-dən çox çatları olan dağ süxurlarında aparıla bilər. Kiçik dənəli qruntlarda sementləşmə aparmaq olmaz, çünki sement dənələri həmin qrunzun boşluqlarına keçə bilmir. Məhlulun yeridilməsi inyektorlarla nasoslar və ya sıxılmış hava təzyiqi vasitəsilə aparılır (20, s.130).

Qruntların silikatlaşdırılması xüsusilə xırda və sürüşən qumların daşıyıcılıq xüsusiyyətlərinin artırılması üçün aparılır. Bu üsulla abidənin və ya qurğunun altında suyun filtrasiyasını aradan götürmək mümkündür (20, s.132).

Qruntların elektro-qurudulması və elektro-kimyəvi bərkidilməsi 1908-ci ildə MDU-nun professoru F.F.Reysin kəşfi nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu kəşfə görə, gildən buraxılmış daimi cərəyan nəticəsində gildəki suyun mənfə elektroda tərəf miqrasiyası baş verir. Bu zaman nəinki gilin qurudulması, hətta həmin gil qatının daha sıx və möhkəm, zaman ərzində təbəqəli daşa çevrilməsi baş verir. Amma bu zaman təbəqənin sıxlaşması səbəbindən çökmənin baş verməsini nəzərə almaq lazımdır. Mənfə elektrodun ətrafında toplanan su nasoslar vasitəsilə xaric edilir. Relyef imkan verdikdə su öz axarı ilə də xaric edilə bilər.

Qrunzun qurudulması və elektro – bərkiməsi qrunzda eyni vaxtda yararır, çünki qrunzda olan müəyyən miqdarda bir sıra kimyəvi cisimlər onun möhkəmlənməsi üçün reaksiya verir.

Qrunz özünün ovulub-tökülmə xassələrini kifayət qədər itirdiyindən elektrik sorulması əsasda onun xassələrinin yaxşılaşmasına səbəb olur.

Elektro-kimyəvi bərkidilmə zamanı daha yaxşı nəticələr əldə edilir. Bunun üçün müsbət qütblü elektrodlara kalsium – xlor məhlulu tökülür. 1 kv. metr sahəyə məsləhət bilinən cərəyanın sıxlığı 5–7 amperdir. Elektro kimyəvi bərkitməni miqdarı 50% -dən az olmayan gil və toz hissəciklərindən ibarət olan qruntlarda aparmaq mümkündür. Filtrasiyanın əmsal sutkada 0.1 m-dir (20, s.132).

Memarlıq abidələrində deformasiyaların növləri

Abidələrin bütün deformasiya növlərini yaranma səbəblərinə görə 2 qrupa ayırmaq olar:

1. Əvvəldən konstruksiyanın özündə və ya əsas və «abidə» sistemində mövcud olan deformasiyalar;

2. Xarici səbəblərdən, ikinci dərəcəli faktorlar nəticəsində yaranan deformasiyalar;

I növ deformasiyaların yaranmasına aşağıdakılar səbəb ola bilər:

❖ bünövrələrin qeyri - sabit və ya süni əsaslar – lil, çökmə və köpüb – qabarmış qruntlar, ağac svaylar, müxtəlif üzvi əsaslar - üzərində qurulması;

❖ qədim tikilinin sahəsinin sürüşən, bataqlıq və ya seysmik xarakterli sahədə yerləşməsi. Bulaqların mövcudluğu, qrunut sularının yaxınlığı;

❖ abidənin yüklərə qarşı qeyri-proporsional lentvari və sütunşəkili zəif (yumşaq-boş, az dərinliyə malik və s.) bünövrəsi;

❖ dayaq divarlarında, doldurulmuş kürsülülklərdə, zirzəmi və pilləvari konstruksiyalarda qrunutun yan təzyiqi;

❖ binanın ümumi fəza sərtliyinin azlığı (böyük aşırımlı və uzun binalar, kütlənin ağırlıq mərkəzi hündürdə yerləşən binalar və s.); sıxılmış elementlərin - sütun, divarlar, tağbənd örtüklərin böyük deformasiyaya malik olması;

❖ bağlayıcı karkasın zəifliyi və qeyri - tamlığı;

❖ tağ-dayaq sistemlərinin və tağbənd örtüklərin qəbul edilməmiş aşırma qüvvəsi;

❖ örtüyün qeyri-bərabər və ya hədsiz yüklənməsi; vertikal daşıyıcı konstruksiyaların mərkəzə düşməyən yükü;

❖ çatlara və ya atmosfer yağıntıları nəticəsində dağılmağa daha tez məruz qalan zəif inşaat materiallarından istifadə olunması, hörgünün qeyri-müntəzəmliyi;

❖ dam örtüklərinin su axımı və ya qar saxlanması üçün qeyri-rasional forması;

❖ örtmənin hörgü konstruksiyasının nəmlənməsinə və donunun açılmasına səbəb olan qeyri-mükəmməl hidroizolyasiyası (pilləvari dam örtükləri, açıq qalereyaların yastı damları, pilləkan meydançaları, balkonlar və s.);

❖ müxtəlif həcmərə, ölçülərə və inşa tarixlərinə malik binalarda inşaat və deformasiya tikişlərinin olmaması.

İkinci qrup deformasiyaların yaranmasına adətən insan fəaliyyətinin nəticələri səbəb olur: irriqasiya işləri, abidənin ərazisinin yenidən planlaşdırılması və yeni tikililərin inşası, yeni funksiyalara uyğunlaşma məqsədilə yeni daxili planlaşmanın aparılması və müxtəlif istismar tədbirləri.

Deformasiyaların xarici səbəblərinə eyni zamanda ayrı-ayrı konstruksiyaların bilərəkdən dağıdılması, müharibə və təbii fəlakətlərin nəticələri aiddir (1, s.157).

II növ deformasiyaların yaranma səbəbləri aşağıdakılardır:

❖ su basması və ya qurudulma nəticəsində abidənin sahəsinin hidrogeoloji şəraitinin dəyişməsi səbəbindən əsasların yükötürmə qabiliyyətinin azalması (su ilə doymuş qrunutun ilişgi qüvvəsinin azalması, ağac svayların çürüməsi, qrunutda boşluqların yaranması və şoranlaşması);

❖ abidələrin yaxınlığında xəndəklərin qazılması, müxtəlif təyinatlı kommunikasiyaların və ya metro xətlərinin çəkilməsi; mövcud binaların içində dərin zirzəmilərin və quyuların qazılması;

❖ bünövrələrin qurulması zamanı texnologiyanın gözlənilməməsi;

❖ abidənin yanında böyük bünövrə dərinliyinə malik və ya əsasən böyük təzyiq göstərən binanın inşası;

❖ abidənin yanında ona yan təzyiq göstərən tikilinin inşası;

❖ binanın ilkin işçi sxeminin dəyişdirilməsi ilə yeni planlaşmanın aparılması (yeni pəncərə açırımlarının yaranması və ya əvvəlkilərin hörülməsi; tağbənd örtüklərin müstəvi örtüklərlə əvəz edilməsi; mövcud örtük-

lərin sökülməsi və ya yenilərinin qurulması; fəza əlaqələrinin və ya kontrforsların sökülməsi);

- ❖ istismar yüklərinin dəyişilməsi;
- ❖ nəqliyyatın vibrasiyasının təsiri, bina daxilində mühərriklərin, generatorların işləməsi;
- ❖ dam örtüklərinin, su axıtma borularının, səkilərin defekti; su və kanalizasiya borularının zədəli olması;
- ❖ abidənin optimal temperatur - nəmlik rejiminin pozulması;
- ❖ kimya və emal müəssisələrinin təşkil olunmamış tullantıları, abidənin inşaat materialının aktiv dağılmasına səbəb olan müxtəlif tərkiblərlə havanın çirkləndirilməsi;

Səbəblərin qruplara bölünməsi deformasiya proseslərinin diaqnostikasında və abidələrin istismarı və təmiri zamanı onların tənzimlənməsində istifadə oluna bilər (1, s.157-159, cəld. 23, 25).

Deformasiyalar xarici görünüşünə görə aşağıdakı tiplərə ayrılır:

vertikal - bünövrələrin, binanın ayrı-ayrı hissələrinin və ya konstruksiyalarının çökməsi, hörgünün yatması və sıxılması;

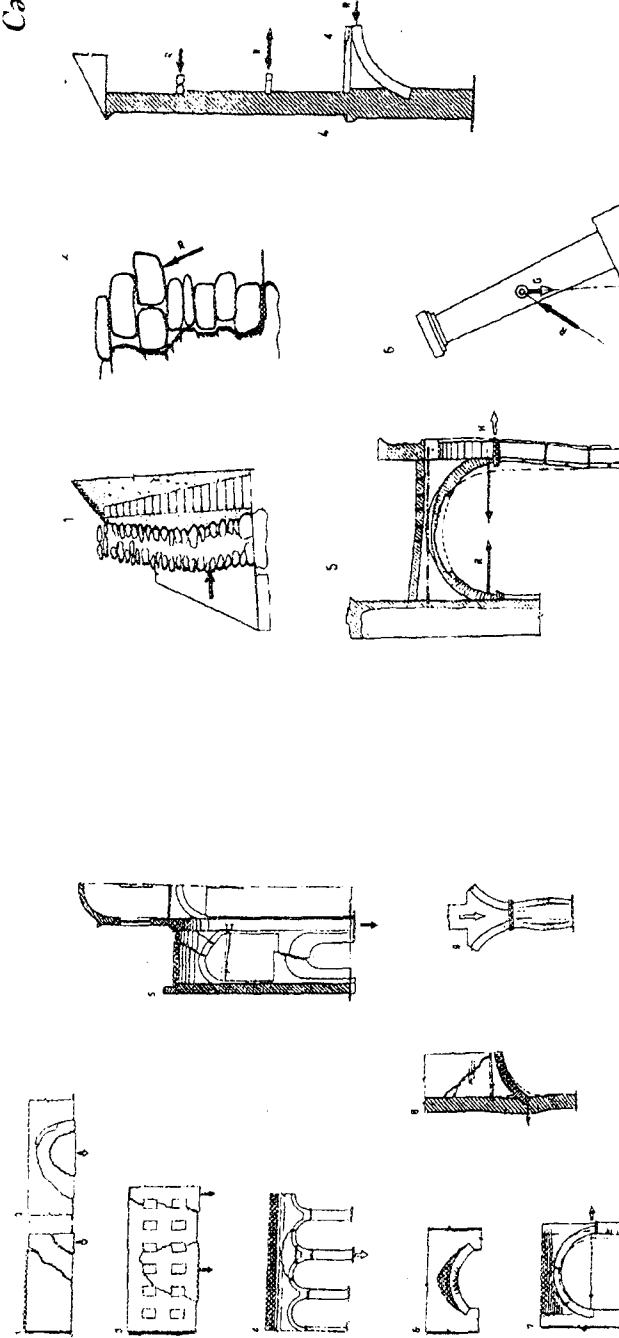
horizontal - abidənin bünövrə və hissələrinin oxundan qaçması, ayrı-ayrı tağbənd, tağ və dayaq sistemlərinin dabanının qaçması, dartqıncıların pozulması nəticəsində çatı ayaqlarının dağılması, dəmir detalların korroziyası nəticəsində hörgünün dağılması, temperatur deformasiyaları;

əyilmə - mərkəzdən yüklənməmiş dayaqların, nazik divarların və digər elementlərin əyilməsi; örtük tirləri və panellərinin əyilməsi, ferma kəmərlərinin sallanması və s;

qarışq - bir neçə deformasiya növünün vəhdəti.

Deformasiyanın hər bir növünə öz xarakterik əlamətləri məxsusdur: çat və ya tikişlərin açılması, əlaqələrin pozulması və s. Plastik hörgü çatlar olmadan da yana əyilmə və tikişlərin əyilməsi və ya onların bərabər açılması ilə deformasiya ola bilər - tikişlərin əyilməsi və mailliyi və ya onların bərabər şəkildə açılması. Fəza konstruksiyalarının mürəkkəb deformasiyaları bəzən fasadda və interyerdə prosesin mərhələləyindən xəbər verən müxtəlif təyinatlı çatlar sisteminin yaranması ilə müşayiət olunur.

Cədvəl 25.

Rast gələn deformasiyalar:

- 1 - divanın künc çökməsi, 2 - orta hissədə çökme, 3 - künc və orta hissədə çökme, 4 - sütun-tağ çökməsi, 5 - günbəz-kontrfors sistemində çökme, 6 - tağ atmasının hörgü məhlulunda çökme, 7 - tağın dabanının qaçması, 8 - mərtəbəarası örtüklü tağın dabanının qaçması, 9 - əlavə yüklər nəticəsində sütun hörgü-sünün qabarması və çatlaması

«Açıq» şəkildə möhkəmləndirilməsi tələb olunan bina hissələri:

- 1 - deformasiyalaş dayaq divarı, 2 - hörgünün daş blokunun uçulma ehtimalı, 3 - örtüyü çökmüş az qalınlıqlı divar, 4 - konsol tağ və ya tağbəndin fragmenti, 5 - tağ sisteminin əyilmiş dayaq, 6 - əyilmiş divar və ya sütun

Deformasiyaların təyin edilməsi

Binanın konstruksiyalarına təbii amillərin təsiri. Xarici səbəbləri üç kateqoriyaya bölmək olar – təbii uzunmüddətli səbəblər, təbii təsadüfi səbəblər və insanların fəaliyyəti ilə bağlı olan səbəblər. Birinci kateqoriyaya **təbii uzunmüddətli faktorlar** aiddir: **a) fiziki faktorlar; b) kimyəvi və elektrokimyəvi faktorlar; c) nəbati faktorlar; d) bioloji və mikrobioloji faktorlar** (13, s.134).

Fiziki faktorlar. Konstruksiyaların xarici və daxili yüklərə müqavimətindən əlavə (inşaat sənətinin səviyyəsindən asılı olan) əsas fiziki faktor kimi temperatur dəyişkənliyini qeyd etmək olar – yüksək temperatur – yanğınlar; və çox aşağı temperatur – şaxtalar. Su, külək və s. digər təbii faktorlar eyni zamanda materiallara dağıdıcı fiziki təsir göstərir (13, s.135).

Kimyəvi və elektrokimyəvi faktorlar. İnşaat materiallarına kimyəvi təsirin nəticələri çox asanlıqla laborator sınaqları nəticəsində aşkar edilir. Tikilinin ayrı – ayrı hissələrindən götürülmüş nümunələrin tədqiqatı təbii daşların və süni inşaat materiallarının strukturunu öyrənən xüsusişdirilmiş laboratoriyaların fəaliyyət dairəsinə daxildir. Kimyəvi təsirin əsas daşıyıcıları su və havadır. Atmosfer təsirinin əsas təzahürü – binalara bilavasitə zərər verməyən, lakin metal konstruksiyalar və səthlərin korroziyalaşmasına yardım edən oksidləşmədir. Bundan əlavə sənayenin və nəqliyyatın havaya və su hövzələrinə buraxdığı qaz, buxar və müxtəlif tullantıların fərqli tərkibləri də binaların fasad və üzülklərinin tez sıradan çıxmasına səbəb olur (13, s.136).

Nəbati faktorlar. Əgər bitkilər bilavasitə binaların yanında yerləşirsə, onların kökləri bünövrə və daşıyıcı divarların altına yeriyə bilərlər. Bəzən çat və dəliklərə bitkilərin dənələri düşür və orada böyüyərək divarların parçalanması və aralanmasına səbəb olur. Göbələk, kif, mamır və s. kimi müxtəlif növ yabanı bitkilər də öz mikroskopik ölçülərinə baxmayaraq tikililər üçün həmişə təhlükə yaradırlar.

Bioloji və mikrobioloji faktorlar. İnşaat materiallarının strukturu, dəyişən kimyəvi faktorların təsirində olduğu kimi, bu faktorların təsirinin nəticəsi də xüsusişdirilmiş laboratoriyalarda öyrənilir. Mikroorqanizmlər (bakteriyalar və s.) tərəfindən yaranan dağıntıların tədqiqatı

biokimyəvi təsir adlandırılır, çünki bu bakteriyalar tərəfindən ifraz edilən kükürd turşusunun törətdiyi dağıntılar çox vaxt kimyəvi dəyişikliklərlə əlaqəlidir. Örtük və ağac elementləri dağıdan ağacəyən bakteriyalar arasında ən təhlükəlisi termitlər və ya ağ qarışqalardır; onların törətdiyi zərəri üzdən hiss etmək çətinidir, bu termitlər əsasən çox gec aşkarlanır. Digər bioloji faktorlar daha iri ölçülü zərərvericilər və gəmiricilər (siçan və sıçovullar, quş peyini və s.) tərəfindən törədilir (13, s.137).

Təbii katastrofalar. Bu ikinci kateqoriyaya katastrofik dağıntılara səbəb olan gözlənilməz və sərt təbii fəlakətlər aiddir. Onların sırasına zəlzələlər, seysmik tufanlar, uçqunlar, sürüşmələr və yer səthinin parçalanıb ayrılması, vulkan püskürmələri, qaz fontanları, siklonlar, qasırğalar, daşqınlar və s. daxildir.

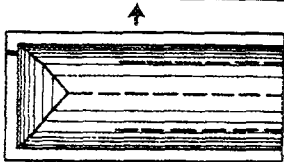
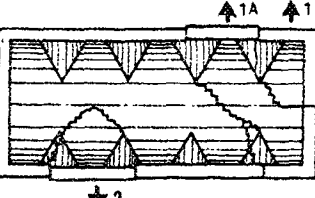
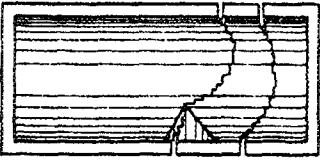

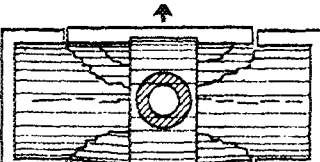
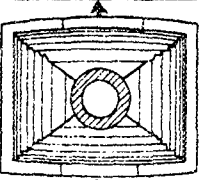
İnsan fəaliyyəti. Bu üçüncü kateqoriyaya ilk növbədə abidələrin mövcud olduğu dövrdə onlarda aparılan mümkün olan dəyişikliklər və yenedənqurmalar aiddir. Belə ki, abidənin genişləndirilməsi və ya üsttikintinin nəzərdə tutulması tağ və tağbəndlərin tarazlığını poza bilər; əlavə yüklər istənilən mürəkkəb dəyişikliklərə gətirə bilər. Pis yerinə yetirilmiş təmir, binanın bir hissəsinin sökülməsi statik tarazlığın pozulmasına səbəb ola bilər və s. Bundan əlavə tunellərin, quyuların və yeraltı keçidlərin qazılması bünövrə və əsasların pozulmasına gətirə bilər. Mühəribələrin, yanğınların, partlayışların abidələr üçün törətdiyi fəlakətlər, mexaniki vibrasiyalar, dəmir yolları və metro xətləri, səsdən yüksək sürətlər və s. (13, s.138).

Aşırın sistemlərinin deformasiyası

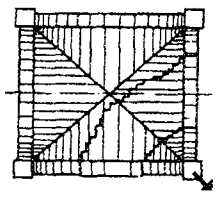
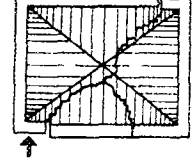
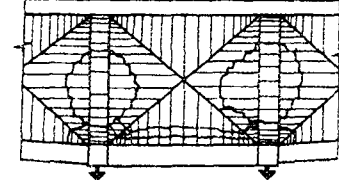
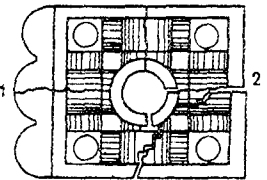
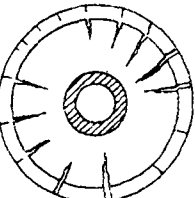
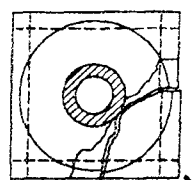
Örtmə elementi kimi işləyən tağ və tağbəndlərin vəziyyəti divar, sütun və pilon kimi vertikal daşıyıcı konstruksiyaların, eyni zamanda onların inşaat materialı, bünövrə və əsasların vəziyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Digər tərəfdən, aşırın sistemləri olan tağbəndlər aşırını saxlayan konstruksiyaların, yəni bağlayıcı karkasın, kontrforsların, qarışıq tağbəndlərin və s. vəziyyətindən asılıdır (cəđ. 25, 26).

Tağ və tağbəndlər və onların sistemləri əgər aşağıdakı şərtlərlə təmin edilmirsə, deformasiyaya uğrayır və dağılırlar:

TAĞBƏNDLƏRİN DEFORMASIYA SXEMLƏRİ

TAĞBƏNDİN VƏ YA TAĞBƏNDLƏR SİSTEMİNİN TİPİ	DEFORMASIYANIN İSTİQAMƏTİ VƏ XARİCİ ƏLAMƏTİ	DEFORMASIYANIN MÜMKÜN OLAN SƏBƏBLƏRİ
SİLİNDRİK (SANDUQİ) TAĞBƏND - NOVLU VƏ YA NOVSUZ		MƏHLULUN ÇÖKMƏSİ, TAĞBƏNDİN ARTIQ YÜKLƏNMƏSİ, DAYAQLARIN BƏRABƏR YER-DƏYİŞMƏSİ
QƏLİBLƏNMƏYƏN AÇIRIMLI SİLİNDRİK TAĞBƏND		1, 1A - DAYAQ KONTURUNUN KÜNC HİSSƏSİNİN ÇÖKMƏSİNİN VƏ YA YER-DƏYİŞMƏSİNİN MƏRHƏLƏLƏRİ; 2 - QƏLİBLƏNMƏYƏN AÇIRIMLARIN ARASINDAKI ARA DİVARLARIN ÇÖKMƏSİ
SİLİNDRİK TAĞBƏND		DAYAQ KONTURUNUN YAN HİSSƏSİNİN FİRLANIB ÇÖKMƏSİ
SİLİNDRİK TAĞBƏND		BİNANIN BİR HİSSƏSİNİN KÖNDƏLƏN YEKDƏYİŞMƏSİ (TAĞBƏNDİN SƏRT HÖRGÜSÜ ZAMANI)
MƏRKƏZİ YÜKLƏNMİŞ TAPQIRI TAĞLI SİLİNDRİK TAĞBƏND		MƏRKƏZİ ZONANIN HƏD-DƏN ARTIQ YÜKLƏNMƏSİ ZAMANI SİMMETRİK YER-DƏYİŞMƏ. TAĞBƏNDİN ÜMUMİ YƏ-HƏRVARİ DEFORMASIYASI.
MƏRKƏZİ YÜKLƏNMİŞ QAPALI TAĞBƏND		MƏRKƏZİ ZONANIN HƏD-DƏN ARTIQ YÜKLƏNMƏSİ VƏ YA HAVA ƏLAQƏLƏRİNİN QIRILMASI ZAMANI DAYAQ KONTURUNUN VƏ NOVLARIN YERDƏYİŞMƏSİ

DARTQI SİSTEMLƏRİNİN DEFORMASIYA SXEMLƏRİ

TAĞBƏNDİN VƏ YA TAĞBƏNDLƏR SİSTEMİNİN TİPİ	DEFORMASIYANIN İSTİQAMƏTİ VƏ XARİCİ ƏLAMƏTİ	DEFORMASIYANIN MÜMKÜN OLAN SƏBƏBLƏRİ
SÜTUNLU DAYAQLAR ÜZRƏ XAÇVARI TAĞBƏND		DAYAĞIN ÇÖKMƏSİ VƏ YA YERDƏYİŞMƏSİ
QAPALI DAYAQ KONTURA MALİK XAÇVARI TAĞBƏND		HƏCMİN BİR HİSSƏSİNİN YERDƏYİŞMƏSİ
SÜTUNLU DAYAQLAR ÜZRƏ VƏ TAPQIRI TAĞLI XAÇVARI TAĞBƏND SİSTEMLƏRİ		BİR SIRADA İKİ QONŞU SÜTUNLU DAYAĞIN YER-DƏYİŞMƏSİ
XAÇLI - GÜNBOZLI MƏBƏDLƏRİN ÖRTMƏLƏRİNİN SİLİNDRİK TAĞBƏND VƏ TAPQIRI TAĞLI SİSTEMLƏRİ		1 - TEMPERATUR DEFORMASIYASI; 2 - BİNANIN ŞİMAL - QƏRB KÜNCÜNÜN ÇÖKMƏSİ
BARABAN VƏ YA DAYAQ HALQASI ÜZƏRİNDƏKİ GÜNBOZ		BARABANIN DAYAQ HALQASININ ƏLAQƏSİNİN QIRILMASI. HƏDİXƏN ARTIQ YÜKLƏNMƏ NƏTİCƏSİNDƏ DAYAQ HALQASININ «YAYXANMASI»
YELKƏNLİ TAĞBƏND. YELKƏNLİ VƏ TAPQIRI TAĞLI GÜNBOZ		KÜNC DAYAĞININ ÇÖKMƏSİ VƏ YA YERDƏYİŞMƏSİ

❖ dayaqaların (dayaq konturunun) tərpnəmzliyi, yəni aşırən konstruksiyalarına nisbətən xarici dayanıqlıq faktoru;

❖ tağ formasının normal şəkildə sıxılması, yəni hörgünün aşırən konstruksiyasının daxili dayanıqlıq faktoru.

Dayaqların horizontal yerdəyişmə səbəbləri aşağıdakılar ola bilər:

❖ tağbəndləri saxlayan divar, diafraqma və digər vertikal konstruksiyaların kifayət qədər ilkin sərtliyinin olmaması, onların aşırən hərəkətinə tabe olması;

❖ vahid fəza konstruksiyasının ayrı-ayrı deformasiya bloklarına bölünməsi zamanı ümumi ilkin sərtliyin azalması;

❖ bünövrələrin yerdəyişməsi, əyilməsi və ya yerli dağılması zamanı vertikal konstruksiyaların çökməsi ilə müşaiyət olunan hərəkəti;

❖ baxılan tağbəndin əvvəllər aşırənini tənziyləyən qonşu həcmnin konstruksiyasının dağılması və ya yenidən qurulması, məsələn, tağbənd örtmənin yastı örtmə ilə əvəz olunması;

❖ kontrforsların dağılması və ya yerdəyişməsi;

❖ bağlayıcı karkasın tam və natamam dağılması, fəza əlaqələrinin dağılması, onların anker hissələrinin sıradan çıxması.

Tağbəndin dabanının vertikal yerdəyişməsi dayaqaların (mərkəzi dayaqaların, divarların) çökməsi və ya dağılması, eyni zamanda tağbəndin dabanı altında əlavə yeni açırımın yonulub - açılması zamanı mümkündür, məsələn, tağbəndin qəliblənməyən açırımı üçün boş qoyulan yerlər arasında ara divarın ləğv edilməsi zamanı. Qeyd etmək lazımdır ki, tağbəndlər özünün horizontal yerdəyişməsinə nisbətən dayaqaların çökməsinə qarşı daha az həssasdırlar (1, s.159).

Dayaqların yetərincə sabitliyi zamanı tağ və tağbəndlərin dağılmasının daxili səbəbləri çox vaxt aşağıdakılardır:

❖ mövcud yükə qarşı qeyri - rasionel formanın olması;

❖ tağbəndin yetərincə qalınlığa malik olmaması və izafi yırğalanması;

❖ tağbəndin buraxıla biləndən çox yüklənməsi və ya yüklərin düzgün yerləşdirilməməsi;

❖ inşaat materialının - kərpicin, məhlulun, bağlayıcı metalın dağılması və ya köhnəlməsi.

Tağbəndlərin dağılmasına özünü doğrultmayan müxtəlif təmir - bərpa işləri də səbəb ola bilər, məsələn, tağbəndlərin hava keçirməyən sement, beton və ya digər «qoruyucu» təbəqə ilə örtülməsi.

Tağbəndlərin deformasiya əlamətlərinin sistemləşdirilməsi. Tağbəndlərin istənilən tipi üçün xarakterik olan deformasiya çatları və ya tikişlərin açılmaları maksimal dartılan və ya yerini dəyişən gərginliyə malik zonalarda rast gəlinir. Çatların birinci tipi planda təxminən deformasiyanın istiqamətinə perpendikulyar şəkildə, ikinci tipi isə müxtəlif deformasiya bloklarının kontaktları arasında - texnoloji tikişlər və ya zəif bağlamalar boyunca yerləşir.

Tağbəndlərin əsas tipləri və deformasiyaların əsas növlərinə uyğun olaraq çatların aşağıdakı xarakter yerləşməsinə qeyd etmək olar:

❖ ***silindrik tağbəndlər və onların sistemlərində*** - aşağı səthdə - tağbəndin zirvəsi və tağbəndin qəliblənməyən açırımı ilə kontakt xətti boyunca; sistemlərdə - künc hissələrin qovuşma xətlərində və mərkəzi dayaqaların çökməsi zamanı onun ətrafında;

❖ ***xaçvari tağbəndlər və sistemlərdə*** - tağbəndin qəliblənməyən açırımının oxu boyunca, qovuşuq hissəsinin sallanması zamanı onun ətrafında; diaqonal qabırğaya (dayaqlara yaxın) perpendikulyar şəkildə, tapqırı tağbəndlərin köndəli istiqamətində, dayaqaların çökməsi və yerdəyişməsi zamanı qabırğa boyunca (bəzən tağbəndin qəliblənməyən açırım hissəsinin dağılması ilə nəticələnən);

❖ ***qapalı tağbəndlərdə*** - xarici səthlərdə yaranmış qanovlar boyunca tağın dabanından hündürlüyünün 1/2 - 1/3 səviyyəsinə kimi; zəif sıxılmış künc hissələrinin qovuşma xətləri boyunca; silindrik və qanovşəkilli tağbəndlərin qəliblənməyən açırımının kontakt yerləri boyunca;

❖ ***xaçvari tağbəndlərdə*** - fəza əlaqələri olmadıqda mərkəzi tağların xarici səthində dayaq səviyyəsindən 1/2 - 1/3 məsafədə; mərkəzi tağlar və tağbəndlərin künc qapalı hissələri arasındakı qovuşuq xətləri boyunca;

❖ ***günbəzlərdə*** - xarici və daxili səthlərdə daban səviyyəsindən 2/5 - 4/5 intervalla meridian şəkili çatlar - qeyri - rasionel formaya malik olduqda və tağbəndin mərkəzi aşırı yüklənməsi zamanı yan yüklənmənin olmaması zamanı, dayaq halqasının yayxanıb dağılması və ya dayaq əlaqəsinin şplintinin (detalları bərkidici milin) korroziyalaşması zamanı daban səviyyəsində.

10-25 markalı adi əhəng və mürəkkəb məhlullu quru hörgülərə xas olan kövrək deformasiyalar özünü yaxşı büruzə verən klassik çat və ya açılmış tikişlərin yaranması ilə müşayiət olunur. Yüksək möhkəmliyə malik məhlul əsasında sərt hörgünün elastik deformasiyaları özünü uzun bir zamanda büruzə verməyə bilər, lakin həddindən artıq gərginləşdirilmiş materialın yorulmasının yaranması nəticəsində bu deformasiyalar sıçrayışlar şəklində arta bilər. Nəm və plastik hörgü çatlar yaranmadan da gərilmə zonasında tikişlərin tədricən açılması şəklində deformasiyaya uğraya bilər. Bu halda tağbəndin varlığını təmin edən ayrı-ayrı daşların və ya blokların açılması onların çox yuyulması nəticəsində tağbəndin sıxılmış zonasının qısalması və dağılması zamanı da özünü göstərəcək (1, s.162).

Abidənin deformasiya səbəblərinin diaqnostikası

Deformasiyaların diaqnostikası binaların deformasiya səbəblərini öyrənən və onların bu və ya digər üsulla möhkəmləndirilməsini təyin edən mühəndis araşdırmalarının bir formasıdır. Aydındır ki, mürəkkəb bərpa prosesində dağıntıların diaqnostikası və abidələrin texniki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi qədim tikililərin mövcud konstruktiv sxeminə mühəndis müdaxiləsinin dərəcəsini təyin edən ən mühüm aspektlərdəndir. Konstruksiyaların işi haqqında və ya hər hansı bir gizli faktorun və ya bir neçə faktorun üst – üstə düşməsinə nəzərə alınmayan natamam diaqnostika zamanı yaranmış səhv təsəvvürlərin nəticəsində həyata keçirilmiş texniki həllərin nümunələri məlumdur. Bu hallarda müvəqqəti gizli qalmış defektlər özünü yenidən büruzə vermiş və inkişaf edərək böyük miqdarda yeni maliyyə vəsaiti tələb edən möhkəmləndirmə işlərinin aparılmasına gətirərək, abidənin simasını təhrif edən daha mürəkkəb vəziyyətə səbəb olmuşdur.

Konstruktiv elementlərin hər hansı bir dağılma və deformasiyasını bir və ya, bir qayda olaraq, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan, müəyyən ardıcılıqla təsir göstərən və bir çox aralıq əlaqələrə toxunan səbəblər yaradır. Buna görə binanın texniki vəziyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi və möhkəmləndirmə üsulunun təyin edilməsi üçün dağılma səbəblərinin bütün zəncirinin aydınlaşdırılması və qurulması lazımdır.

Dəyişkən təbii və digər faktorların fəaliyyəti ilə vəhdətdə olan konstruksiyaların mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi sistemin işinin başlanğıc, ara və müasir mərhələlərində hər bir element və ya təzahürünün funksiyası haqqında dəqiq təsəvvürün olmasını tələb edir. Ən böyük mürəkkəblik dağıntıların diaqnostikası və tağ, tağbənd kimi qədim dartqı konstruksiyalarının daşıyıcılıq qabiliyyətinin dəyərləndirilməsi zamanı yaranır. Bu aşağıdakı kimi izah olunur:

- ❖ hörgü strukturuna malik fəza sistemləri olan tağbəndlərin spesifikasiyası kimi;
- ❖ tağ və tağbəndlərin vertikal daşıyıcı elementlərin və bağlayıcı karkasın vəziyyətindən asılı olması;
- ❖ mümkün olan transformasiyaların və yüklərin yenidən paylaşmasının çoxluğu, işçi sxeminin dəyişkənliyi.

Diaqnostikanın əsasını hər şeydən əvvəl binanın statiki vəziyyətinin tədqiqi - konstruktiv sxemin, deformasiyaların xarakterinin, və eyni zamanda əldə edilmiş göstəricilərin mühəndis – geoloji araşdırmaların nəticələri ilə müqayisəsi təşkil edir. Bundan əlavə, bir çox hallarda keçmişdə abidənin vəziyyəti haqqında məlumatların toplanması, böyük dəqiqlikli təkrar geodezik ölçmələrin aparılması və çatlarda mayakların qoyulması yolu ilə deformasiyaların dinamikasının tədqiqi üsuluna əl atılır. Mayaklar məhluldan, gips və ya digər materialdan hazırlanır və tarix, sıra nömrəsinə malik yazılarla təmin olunur. Sonra periodik olaraq müşahidələrin nəticələri xüsusi jurnala yazılmaqla mayakların baxışı aparılır (1, s.156).

Memarlıq abidələrinin xarici və daxili səthlərinin diaqnostikası

Qədim abidənin dəqiq tədqiqatı onun inşa olunduğu dövrdən başlayaraq tam dəqiqliklə hansı dəyişikliklərə məruz qalmasını təyin etməyə imkan verir. Hər bir abidəyə onun inkişaf dövrüyyəsi xasdır, onu qeyd etmək lazımdır ki, abidə özünün inşa olunduğu materiallarla bərabər eyni vaxtda qocalır. Bu dövrüyyənin davamiyyəti abidənin yerləşdiyi ərazidən və onun istifadə xarakterindən asılıdır.

Abidənin ən yaxşı mühafizə olunma vasitəsi – lazımi gəldiyi zaman bərpa işlərinin aparılmasına tələsməməkdir, lakin abidənin vəziyyətini həmişə qorumaq, binanın zədəli və köhnəlmiş hissələrini düzəltmək la-

zımdır. Hətta abidələrin yaxşı qorunduğu hallarda belə müxtəlif səbəblərdən onlar dağılırlar.

Abidənin vəziyyətinin təyin edilməsi və görülmək bərpa işlərinin xarakteri barədə qərar qəbul edilməsi üçün ona təsir edən tarixi və iqlim faktorlarının elmi tədqiqatı lazımdır (13, s.121).

Bərpanın əsas məqsədinin abidələrin mühafizəsi olmasına baxmayaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, abidələrə ən ciddi zərər düzgün yerinə yetirilməmiş bərpa işlərinin nəticəsində olur. Çox vaxt rəhbər işçilər və mütəxəssislər abidənin düzgün dəyərinin təyin edilməsi üçün yetərincə kvalifikasiyaya malik olmayırlar. Onlar çox zaman utilitar təsəvvürlərdən çıxış etdiyindən nəticədə böyük tarixi və bədii dəyərə malik abidələr səhv diaqnoz qurbanına çevrilirlər.

Abidənin düzgün və dəqiq ilkin tədqiqatı aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- ❖ vaxtilə istifadə olunmuş materialların xassələri;
- ❖ bərpa işləri üçün istifadəsi nəzərdə tutulmuş materialların seçimi – onların daimi və ya müvəqqəti xarakter daşması;
- ❖ həmin materialların xassələri;
- ❖ onların konservasiyasını təmin edən vasitələr;
- ❖ binanın möhkəmliyi (binanın möhkəmliyi onun müxtəlif hissələrində fərqli ola bilər);
- ❖ yerli iqlimin təsiri (düşən yağıntuların miqdarı, isti və nəm iqlim, isti və quru iqlim, mülayim iqlim, nəm və soyuq iqlim, nəm iqlim; gün ərzində kəskin iqlim dəyişkənliyi, insolyasiya, dənizin yaxınlığı və materiallara təsir edən digər iqlim faktorları).

Elmin müasir nailiyyətləri fiziki, kimyəvi, biokimyəvi, mikrobioloji və nəbati faktorların təsiri altında müxtəlif şəraitdə inşaat materiallarının özünü necə aparmasını təyin etməyə, binanın müxtəlif hissələrində yaranmış və ya xüsusi səbəblərdən törənmiş qüvvəyə nəzərən örtmələrin və materialların müqavimətini hesablamağa imkan verir (13, s.123).

Qurğulardakı zədələr iki əsas kateqoriyaya bölünə bilər: onların abidənin özünə xas **daxili səbəblərdən** və ya onun istismarından asılı olan **xarici faktorlar** səbəbindən yarana bilər.

Daxili faktorlar da özlüyündə iki əsas qrupa bölünür:

❖ abidənin yerləşdiyi ərazidən asılı olan (coğrafi vəziyyət, bünövrələr altındakı qruntların xarakteri);

❖ abidənin öz xarakterindən asılı olan (tətbiq edilmiş inşaat materialının tipi – daş, marmar, ağac, kərpic, terrakota, yapışdırıcılar; konstruktiv xarakterli defektlər - məsələn, daşıyıcı elementlərin hesabında buraxılmış səhvlər: inşaat zamanı buraxılmış səhvlər – materialların seçimi və tətbiqi, inşaat metodları; bünövrələrin qurulması, hörgü və örtmələrlə bağlı texnoloji səhvlər) (13, s.124).

İnşaata aid defektlər. Hətta binanın statik tarazlığını pozmaq üçün inşaatla bağlı olan defektlərin təhlükəli olmadığı hallarda belə, həmin defektlər onun dağılması və ya ayrı – ayrı elementlərin zədələnməsinə səbəb ola bilər.

Həmin defektlər, yuxarıda deyildiyi kimi, iki əsas qrupa bölünə bilər: **istifadə olunmuş materiallarla və inşaat zamanı** buraxılmış səhvlərlə bağlı (13, s.127).

Defektli materiallar. Materialın seçimi ilə bağlı əsas çatışmazlıqlar aşağıdakılardır: ölçülərinə, formasına, işlənməsinə, tikilinin möhkəmliyini təmin edən daşıyıcı konstruksiyaların, bağlayıcıların paylaşmasına görə. Ən çox rast gəlinən defektlər: lazımi yüklərin qəbulunu təmin etməyən kiçik möhkəmlik, inşaat elementlərinin, məhlulların keyfiyyətsiz yerinə yetirilməsi və s.

İki tip fəsadlar mövcuddur: xarici və daxili fəsadlar. Birincilərə binanın atmosfer təsirlərinə məruz qalan, daxili həyət və s. əhatə edən xarici səthlər və bütün üz səthləri aiddir. İkincilərə dam örtüyü vasitəsilə atmosfer təsirindən tamamilə qorunan fəsadlar daxildir; bu fəsadlar eyni zamanda istifadə olunan materialdan asılı olaraq bir neçə kateqoriyaya bölünə bilər. Abidənin inşa olunduğu materialların tədqiqatı zamanı aşağıdakıları təyin etmək lazımdır.

Daş və marmar. Əldə edilmə yerini və teksturanı korlaya bilən emal üsulunu, daşınma və yükləmə metodunu öyrənmək lazımdır. Bundan əlavə laborator şəraitində eynicinsliliyə, sərtliyə, emala yaxşı əlverişliliyinə, şaxtaya davamlığa, istilik keçirməyə, aşınmağa, sıxılmağa, əyilməyə və mişarlanmağa qarşı yoxlanılması aparılmalıdır. İkinci dəfə istifadə olunan daşlar su keçirməməzliyə və kimyəvi təsirə müqavimətinə görə yoxlanılmalıdır.

Ən çox rast gəlinən fasad materialı kimi əhəngdaşından istifadə olunur. Eyni zamanda mərmər, qranit, vulkanik dağ süxurları və s. tətbiq edilir. Bütün bu materiallar saxtanın, istinin, küləyin, atmosfer yağıntılarını, quş peyini və s. təsirindən korlanma bilər. Bünövrələrin çökməsi və digər yüklər hörgünün çökməsi və sınımasının səbəbi ola bilər. Ayrı-ayrı fasad elementinin dağılması baş verdikdə bərpa işləri yalnız həmin elementlərin dəyişməsi ilə məhdudlaşa bilər. Lakin belə əməliyyatın tez-tez yerinə yetirilməsi fasadın ilkin görünüşünün, rənginin, paxırının və orijinal üslubunun dəyişməsinə səbəb ola bilər. İlkin materialın saxlanılmasına çalışmaq lazımdır. Çünki fasad abidənin rəngini və ümumi konfigurasiyasını təyin edir.

Kərpic və terrakot elementlər. Müqavimətə qarşı nümunələr adi daşda olduğu kimi aparılır. Eyni zamanda yandırılma metodunun, tətbiq olunmuş gil keyfiyyət, hiqroskopiklik və təsirsiz kimyəvi maddələrin təsirinə qarşı müqavimət analizini aparmaq lazımdır.

Sement məhlulları və digər yapışdırıcı materiallar. Bərkiməyə, ilişgiyə, dartılma və sıxılmaya qarşı müqavimətinə görə yoxlama aparılır.

Ağac. Dartılma və sıxılmaya, əyilməyə, mişarlanmaya, möhkəmliyə və emalının mümkünlüyünə görə yoxlanılma aparılır. Baxılan oduncağa hansı həşəratların zərər verə biləcəyini təyin etmək lazımdır (13, s.128).

Damlar. Abidənin damları əsasən ağacdan hazırlanan konstruktiv hissəsidir. Damlar əsasən iki hissədən ibarətdir: çatılar və dam örtüyü. Bəzi hallarda abidənin interyerindən görünən çatılar onun ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Bu halda damın material və konstruksiyalarını bir şərtlə əgər onlar yaxşı vəziyyətdədirlərsə və yanğın təhlükəsi törətmirsə – olduğu kimi saxlamaq lazımdır. Çox vaxt abidədəki həmin növdə və ölçüdə olan oduncaq tapmaq mümkün olmadığı üçün müstəsna hal kimi ağac çatıların dəyişdirilməsi üçün dəmir-beton və metal kimi digər materiallara mürciət etmək mümkündür. Bu halda yeni materialı həmin ölçüdə olan ağac lövhələrlə örtmək və ya nəhayət köhnə ağac çatı ayaqlarının imitasiyasına yol vermədən yeni materialla əvəz etmək mümkündür.

Lakin elə hallar da vardır ki, çatı ayaqları görünür, bu zaman təhlükəsizlik və qulluğu yüngülləşdirmək nöqtəyi-nəzərindən çatı konstruksiyalarını dəmir-betonla əvəz etmək olar. Bu hal damın müəyyən bir dəyərə malik olmadığı zaman yerinə yetirilə bilər (13, s.185).

Döşəmələr. Abidənin çox dağılmağa məruz qalan konstruktiv elementlərindən biri də döşəmələrdir. Onların bir çox variantları mövcuddur – adi torpaq, iki rənglə işlənmiş, mürəkkəb mozaik ornamentli, daş, ağac və s. Bu döşəmələr içərisində ağac döşəmələr xüsusi yer tutur. Ağac döşəmələr müxtəlif həşərat və gəmiricilər tərəfindən yeyilir, çox zaman bu proses qarşısını alınmaz olur. Bərpada ən çox rast gəlinən təcrübə döşəmələrin dəyişdirilməsidir. Bunun üçün əsasən ilkin döşəmələrə uyğun materiallardan istifadə olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman sement məhlulundan istifadə etmək olmaz, çünki o, müəyyən müddətdən sonra qaralır. Əksinə, əhəng məhlulu ağ qalaraq döşəməyə parıltı verir. Köhnə döşəmələrin tamliqlə dəyişdirilməsinə və ya onun bərpasına yalnız döşəmə sıradan çıxdıqdan sonra başlanmasına yol vermək olmaz. Böyük bədii dəyərə malik döşəmələri ağac lövhələrlə, həsir və ya xalça ilə örtmək lazımdır. Son həddə isə onları söküb başqa qapalı yerdə döşəmək olar (13, s.187).

Bərpaçı – memarların qiymətləndirmədiyi və materialların mümkün ola bilən korlanma səbəbləri arasında əhəng məhlulunun təsirini qeyd etmək lazımdır. Tətbiq edilən məhlulların növləri tamamilə müxtəlifdir, onlar şəraitdən, qarışdırılma zamanı istifadə olunan suyun miqdarından, bərkimə vaxtından, sıxılmadan, sementin rəngindən, digər materialların və əlavələrin nisbətlərindən və hətta hansı fəsildə hazırlanmasından asılı olaraq dəyişir. Bundan əlavə, abidələrdə məhlullar çox qədimdirsə, onların tərkibini və hazırlanma üsulunu araşdırmaq lazımdır.

Əhəng məhlulları, xüsusilə onlar çox miqdarda istifadə olunubsa, böyük yüklər qəbul etdikdə dağılmağa məruz qalır. Bu, keyfiyyətsiz qarışıqların tətbiqi zamanı baş verə bilər, məsələn, gil və torpaq qatılmış qum qarışığı və ya səhv doza nəticəsində, məhlulun tərkibində təbaşir olduqda, qarışdırılma zamanı suyun miqdarı az olduqda, eyni zamanda hörgüdə böyük tikişlər olduğu zaman. Bu hallarda daş və kərpic kimi möhkəm olmalı məhlul yapışdırıcı rolunda çıxış etmək əvəzinə, ovulur və materialla yetərincə bağlanmır. O, daşlar arasındakı boşluqları doldurur və sıxılma hesabına bərkiyir, lakin konstruksiyanın möhkəmliyinə xidmət etmir, bu səbəbdən çox kiçik sürtülmə əmsalına malik konstruksiya dartılma qüvvəsinə müqavimət göstərə bilmir. Bu şəraitdə daşların və ya kərpicin sıxılması və yüklərin bərabər paylanması pozulması baş verə bilər, bu da binanın dağılmasına gətirə bilər.

Digər tərəfdən, vaxtilə hörgü üçün istifadə olunmuş daşlar, qaydaya görə onların karxanadan yaxşı vəziyyətdə gətirilməli olmasına baxmayaraq (düzgün formalı, mişarlanma və yandırılma ilə bağlı çat və zədəsiz), keyfiyyətsiz ola bilər.

Bundan əlavə, daşların mişarlanması elə aparılmalıdır ki, düzülmiş bloklar onlar tərəfindən karxanada qəbul edilən yüklərə analoji olan yükləri hiss etsin (13, s.128-129).

İnşaat defektləri. İnşaat defektləri daşıyıcı konstruksiyaların və ya binaların inşa metodunun keyfiyyətsizliyi, daşıyıcı konstruksiyalarda yüklərin və müqavimətin təyin edilməsində səhvlərə gətirən düzgün olmayan hesabatla bağlı ola bilər.

Defektlərin bu iki kateqoriyası çox zaman qarşılıqlı surətdə bir-birilə bağlıdır, belə ki, binanın daşıyıcı konstruksiyalarının dayanıqlığının pozulması, bir qayda olaraq, onların yüklərə qarşı müqavimətinin zəifləməsi nəticəsində baş verir, bundan əlavə, onun ayrı-ayrı hissələrində bu, qeyri-bərabər baş verir. Qurğunun dayanıqlığını təmin etmək üçün onlarsız binanın uçması baş verə biləcəyi bir sıra dəqiq düşünülmüş tədbirləri yerinə yetirmək lazımdır.

Daha çox rast gəlinən defektləri daşıyıcı konstruksiyaların məruz qaldığı yüklərin xarakterindən asılı olaraq üç qrupa bölmək olar:

- ❖ bünövrələrin keyfiyyətsizliyi və ya düzgün qurulmaması;
- ❖ daşıyıcı konstruksiyaların ölçülərinə nisbətən hədsiz vertikal yüklərin olması;
- ❖ yüklərə hesablanmayan daşıyıcı elementlər tərəfindən maili və ya müvazinətsiz yüklərin qəbulu və ya binanın defektli daşıyıcı karkası (13, s.129).

Defektli bünövrələr nəticəsində törənən ziyanlar. Bina bünövrələrinin hesabat metodologiyasının 200 ilə yaxın bir müddət əvvəl yaranması səbəbindən daha qədim binalarda aşkarlanmış defektləri memar və inşaatçıların qeyri-peşəkarlığına yazmaq lazım deyil. Qruntların tədqiqatının elmi metodologiyasına malik olmayan onlar analogiyalar əsasında (çox vaxt düzgün olmayan) qərar çıxarmağa məcbur qalırdılar: inşaat materialının seçimi zamanı da həmin bu şəkildə qərar çıxarırdılar.

Əgər bina keyfiyyətsiz bünövrələr səbəbindən ziyan çəkmişsə, bünövrənin bütün perimetri boyunca dəqiq tədqiqat aparmaq, eyni zamanda inşaatda tətbiq olunmuş metodu təyin etmək lazımdır. Adətən aşağıdakılar təyin edilir:

❖ binanın inşası zamanı bünövrələr keyfiyyətsiz quraşdırılmış və zaman ərzində daha da zəifləmişdir – bu, abidənin bir neçə yerdə çökməsinə səbəb olmuşdur;

❖ təbii faktorların təsiri bünövrələrin altındakı əsasların qruntunun ilkin strukturunu dəyişmişdir;

❖ nəhayət, binanın genişləndirilməsi və ya üsttikintisi səbəbindən bünövrələr əlavə yükləri saxlaya bilməyir.

Binaların zədələnmə səbəblərini, partlayış, zəlzələ kimi fəvqəladə şəraitlər müstəsna olmaqla, ilkin baxışdan təyin etmək çətin olur, buna görə diaqnozu əldə olan verilənlər əsasında təyin etmək lazımdır. Bir qayda olaraq, bünövrələr torpaq altında olduğundan onların müayinəsini dərin zondajlar vasitəsilə aparmaq mümkündür. Binanın cizgiləri və əhatəli ölçmələri və onların altındakı qruntların xarakteri haqqında məlumatlar olduqda əldə olan bu materiallar və ya zədələrin xarakteri əsasında dağılmaların səbəblərini təyin etmək mümkündür. Zərər görmüş bünövrələr binanın digər hissələrinin dağılmasına gətirə bilər, amma tarixdə bünövrələrlə bərabər eyni vaxtda bütün binanın əyilməsinin baş verdiyi, lakin binaya heç bir zədə gətirmədiyi Piza qülləsi kimi unikal müstəsnelər də vardır.

Örtmələrin horizontallığının və divarların vertikallığının yüngül pozuntularını demək olar ki, həmişə bünövrələrin çökməsi ilə izah etmək olar. Örtmənin üstünə su dolu stakan qoyaraq və suyun bir tərəfə axması ilə buna əmin olmaq mümkündür. Beləliklə, diaqnozun qoyulması mürəkkəb iş deyil – daha mürəkkəbi bünövrə altındakı qruntun vəziyyətinin təyin edilməsi və bərpa işləri haqqında düzgün qərar qəbul edilməsidir.

Bir qayda olaraq, bünövrələrin bütün çökmə və yerdəyişmələri zərərin səbəbini müəyyən edən dağılmalara səbəb olur. Zədələrin daha çox aşağıdakı növləri rast gəlinir:

- ❖ inşaatın aşağı keyfiyyəti səbəbindən elementlərin dağılması;
- ❖ inşaat zamanı və ya sonradan baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində pis qrunt səbəbindən çökmələr;
- ❖ binanın üsttikintisi və bünövrələrin yüklənməsi nəticəsində dağılma və parçalanmalar;

❖ bünövrələrin qeyri-bərabər çökməsi və ya bünövrə altı qrunzun çat verməsi zamanı baş verən dağılma və parçalanmalar (bünövrənin bəzi hissələri digərlərinə nisbətən daha yaxşı vəziyyətdə qalır) (13, s.130 -131).

Dağılmaya məruz qalmış memarlıq abidələrinin mühəndis möhkəmləndirilməsinin metodları

Möhkəmləndirmənin elementinin seçilməsi. Bərpa zamanı möhkəmləndirmə qədim abidənin konstruktiv elementlərinin funksiyalarının bərpasını və ya gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Əgər bərpanın başlanmasına qədər bina öz elementlərindən hansınisa itirmişsə, onlar ya rekonstruksiya olunaraq binanın əvvəlki işçi sxeminin vəziyyətinə gətirilə və ya yeni müasir konstruksiyalarla əvəz oluna bilər.

Bəzi memarlıq abidələri dəyişmiş funksiyaları daşıyan qurğuların fraqmentini xatırladır. Digər abidələr xarici memarlıq formalarını saxlasalar belə, konstruktiv məzmunlarını itirmiş olurlar. Bu səbəbdən onların möhkəmləndirilməsinə başlamazdan əvvəl mövcud konstruktiv sxemlərin və hər bir müasir elementin funksiyalarını araşdırmaq lazımdır. Möhkəmləndirmənin effektivliyi bunun üçün seçilmiş elementlərin nə dərəcədə əsas və daşıyıcı olmasından asılıdır.

Müasir materialların tətbiqi ilə itmiş konstruksiyaların bərpası, məsələn, tağbənd və ya dəmir-beton divarları daşıyan kərpic dayaqaların bir hissəsinin rekonstruksiyası sistemin mövcud tarazlığına aktiv təsir edərək yüklərin yenidən paylanmasına və onların yeni, daha sərt elementin sərhəddində toplanmasına gətirə bilər (1, s.162 -163).

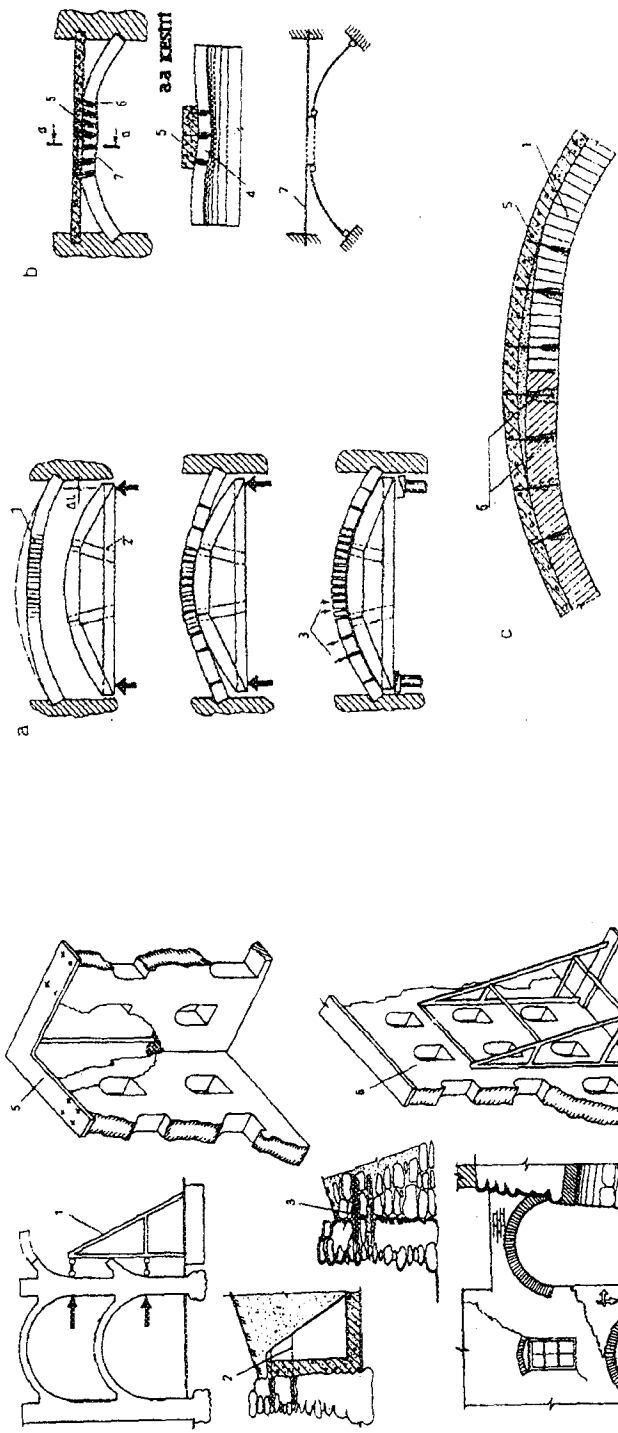
Möhkəmləndirmənin gizli və açıq elementləri. Əlavə olaraq yeridilmiş konstruksiyalar möhkəmləndirilən elementlərin və ya həcmlərin daxilində gizli və ya açıq şəkildə tətbiq edilə bilər. Gizli və açıq konstruksiyaların kombinasiyası və ya onlar möhkəmləndirmənin texnoloji növləri ilə birgə uyğun olaraq tətbiq edilə bilər. Möhkəmləndirmə üsulunun seçilməsi bir sıra konkret şərtlərdən, məsələn, ilk növbədə abidənin texniki vəziyyətindən və estetik tələbdən asılıdır. Münasib və bir çox abidələrdə müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən bir üsulun deformasiyanın başqa əlamətlə-

rinə malik digər bir obyektə mexaniki olaraq işlədilməsi özünü doğrultmaya bilər.

Bərpaçılar tərəfindən daha çox rəğbət bəslənən möhkəmləndirmənin gizli konstruksiyaları açıq konstruksiyalara nisbətən daha müvəffəqiyyətli, bəzi hallarda isə, köhnə və yeni materialların qeyri-uyğunluğu və işlərin çox baha başa gəlməsi səbəbindən, yararsız sayıla bilər. Qərribə olsa da, gizli konstruksiyalardan çox vaxt estetik səbəblərdən imtina edilir. Bu, çox vaxt əyilmiş divarların, dirəklərin və qüllələrin müxtəlif gizli karkaslar vasitəsilə möhkəmləndirilməsi zamanı baş verir. Çünki qeyri-qapalı işçi sxeminə malik olan bu elementlər öz dayanıqlığının təsdiqini tələb etdiyi halda, konstruksiyanın daxilində gizli qalaraq abidənin möhkəm deyil, qəza vəziyyətində olması təəssüratı yaradır (1, s.164, cə. 27).

Bünövrə və əsasların möhkəmləndirilməsi. Bünövrələrin ətrafının möhkəmləndirilməsi - binaların bərpası zamanı tətbiq edilən ən məlum və ən çox istifadə edilən üsullardan biridir. Bu üsulun mahiyyəti köhnə bünövrə hörgüsünün qismən və ya tamam dəyişilməsi vasitəsilə bünövrə yastığının sahəsinin və dərinliyinin artırılmasından ibarətdir. Lentvari bünövrələrin bərkidilməsi uzunluğu bünövrə divarının, kürsülüyün möhkəmliyindən, bu divarlarda açırımların, çatların və eyni zamanda bünövrənin dərinliyindən asılı olan sahələr (tutaqlar) üzrə yerinə yetirilir. Bütöv divarlar altındakı 1.5 – 2 m uzunluqlu nisbətən kiçik tutaqlar adətən bərkidilməsiz yerinə yetirilir. Mürəkkəb şəraitdə aparılan bünövrə möhkəmləndirilməsi zamanı (böyük dərinlik, dağılan hörgü və s.) dayaq, eninə və uzununa çərçivələr, bölgü tirlərinin vasitəsilə tutaqların bərkidilməsi tətbiq edilir. Tutaqların müvəqqəti bərkitmə konstruksiyaları armokarkasların və qəliblərin yerləşdirilməsini və eyni zamanda onların yerdəyişməsinə və demontajını da nəzərə almalıdır (cə. 24, 28).

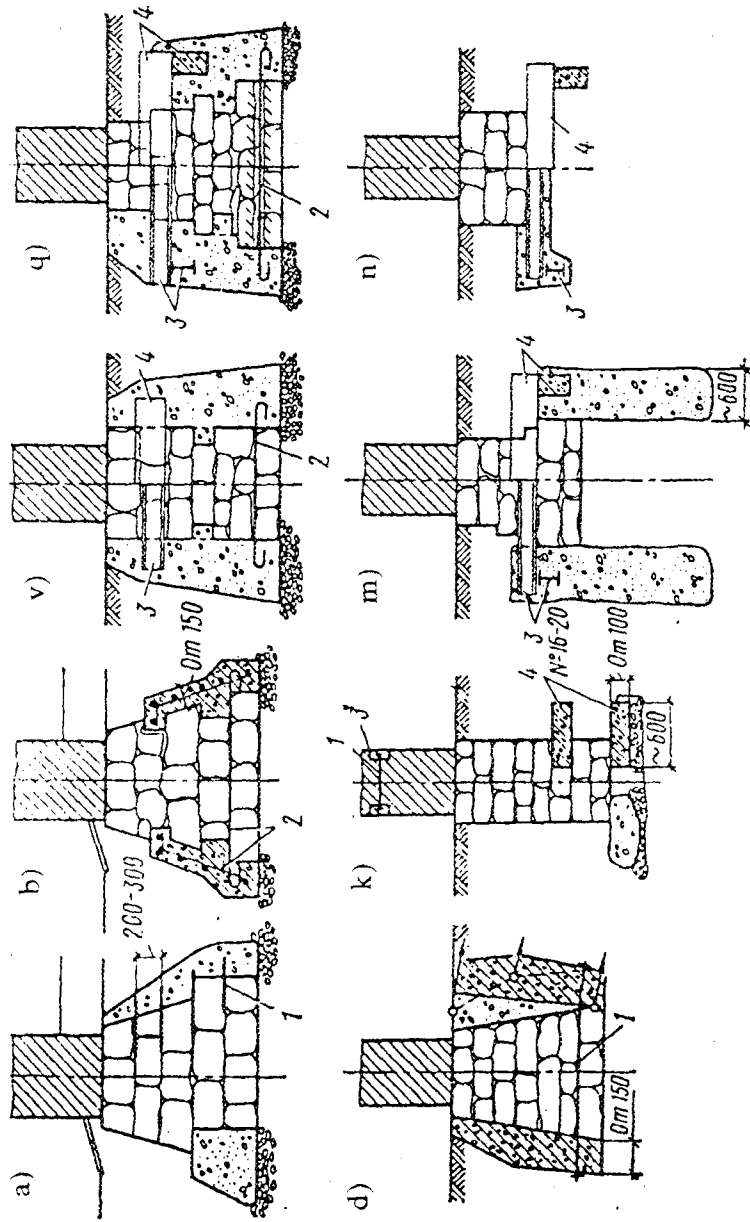
Bünövrənin bərkidilən hissəsi adətən monolit beton və ya dəmir-betondan yerinə yetirilir, bəzi hallarda but-beton da tətbiq edilir. Tətbiq edilən metal əlavələr çox vaxt betonun içində qalır. Bu şəraitdə betonun çökməsi və nəzərə alınmayan yerli yüklər nəticəsində əmələ gələn deformasiya təhlükəsi azalır. Çökmə tikişlərinin arası inyeksiyalar vasitəsilə bərkidilir.

Deformasiyalı tağbəndlərin möhkəmləndirilməsi:

a – pəzləmə, b – tağbəndin altından çətir formalı qalib vasitəsilə sıxılması, c – sallanan zonanın əlavə dəmir-beton elementlə asılması; 1 – deformasiyadan əvvəl və sonra sıxılmış zonanın oxunun vəziyyəti, 2 – pəz, 3 – ayrı-ayrı daşlar və ya bloklar arasındakı boşluqların doldurulması, 4 – tağbəndin sallanmış hissəsi, 5 – dəmir-beton tava, 6 – ankerlər, 7 – işi sxem

Dayanıqsız divarların möhkəmləndirilməsi

Bünövrələrin möhkəmləndirmə konstruksiyaları:

a) aşağı sıralarda daşların dəyişdirilməsi; b) beton köynəyin quraşdırılması və dəmir-beton qurşağı; v) yükün bir hissəsinin eninə tirlər vasitəsilə ötürən dəmir-beton köynək; q) yükün bir hissəsinin eninə və uzununa tirlər vasitəsilə ötürən dəmir-beton köynək; d) qurultu sıxan dəmir beton köynək; k) monolit beton və yığma elementlər vasitəsilə bünövrə yastığının genişləndirilməsi; m) bünövrə yastığından kənara beton massivlərə yükün ötürülməsi; n) daxili divarlar üçün bünövrə yastığından kənara - beton massivlərə yükün ötürülməsi

Ayrıca dayaqalar, pylonlar, ara divarlar və yüklənmiş divarların altında yerləşən bünövrələrin bərkidilməsi bir qədər çətinlik yaradır. Bu halda tutaqların açılması ardıcılığı hörgü və əsasın uzunmüddətli mərkəzləşməmiş sıxılmasını istisna etməlidir.

Bu üsulun tətbiqi üçün optimal olan şərait aşağıdakılardır:

- ❖ bərkidilən konstruksiyaların kifayət qədər uzunluğu;
- ❖ bünövrənin lentvari xarakterli olması və ona təsir edən cəmlənmiş yükün olmaması;
- ❖ möhkəmləndirilən divar və bünövrələrin monolitliyi, hörgünün müntəzəmliyi aşağı hissələrdə çat və açırimların az sayda olması və ya heç olmaması;
- ❖ bərkidilən bünövrələrin az dərinliyi (2 – 2,5 m-ə qədər);
- ❖ qrunut sularının aşağı səviyyəsi;
- ❖ qrunut və əsasların mümkün qədər çox yükötürmə qabiliyyəti – 0,15 MPa qədər;

Vacib şərtlərdən biri görülən işlərin çox böyük dəqiqliklə aparılmasıdır. Texnologiyadan cüzi olaraq yayınma zamanı köhnə deformasiya tikiləri yenidən üzə çıxsa, hətta yeni çatlarla müşayiət olunan çökmələr yaranarsa bilər. Sütun və pylonların altındakı bünövrələrin bərkidilməsi xüsusi olaraq əsaslandırılmalıdır.

Metod aşağıdakı hallarda qeyri-rasional və qeyri-mümkün hesab edilir:

- ❖ böyük həcmdə torpaq işlərini və xəndəyin xüsusi möhkəmləndirilməsini tələb edən böyük bünövrə dərinliyində;
- ❖ yeni bünövrənin kiçik hündürlüyü və böyük eni zamanı;
- ❖ bərkidilən bünövrə və bünövrə divarları hörgüsünün qaya parçalarından yerinə yetirildiyi, yumşaq və səpilən olduğu halda;
- ❖ qəza hallarında, bərkidilməsi olmayan əyilmiş, dayanıqsız divarların bünövrələrində;
- ❖ qrunut sularının yüksək səviyyəsi zamanı; (1, s.165 -167).

Bünövrələrin qurşaqlar vasitəsilə möhkəmləndirilməsi. Bünövrələrin yuxarıda göstərilən üsulla möhkəmləndirilməsi çətin olduğu və yeni çökme tikilələrinin yaranması təhlükəsi yarandığı hallarda mövcud bünövrələr ayrı-ayrı beton bloklar, lent və qurşaqlar şəklində olan yan əlavələr vasitəsilə möhkəmləndirilə və genişləndirilə bilər. Bu əlavələr və ya qurşaqlar

ya yüklərin izafi hissəsinə, yaxud da bünövrə hörgüsü ilə beton konstruksiya arasında əlaqəni nəzərə alan bütün yüklərə hesablanır.

Bünövrənin yeni və köhnə hissələrinin birləşmə üsulu ötürülən yüklərin həcmindən, kontakt sahəsindən, köhnə hörgünün xarakterindən asılıdır. Məsələn, əgər qurşaqların funksiyası orta səviyyədə nəzərdə tutulubsa, köhnə bünövrə qaya parçaları və but daşındandırsa, yüklərin etibarlılığı üçün beton ilə mövcud bünövrə hörgüsünün adi ilişgisi kifayətdir. Kifayət sıxlığa malik ağ daş və kərpic bünövrələrdə beton diş şəkilli, köndələn metal tirlər və ya armatur millərdən ibarət qurşaqlarla birləşmələr istifadə olunur (cə. 28, 29).

Dar ikihaçalı və ya tək haçalı qapalı qurşaqlar daha yaxşı nəticələr verir. Qurşaqların konstruksiyaları bəzi hallarda onlardan paya bünövrələrdə rostverk kimi istifadə etməyə imkan verir.

Qapalı dəmir-beton qurşaqlar yalnız qarmaqlar kimi bağlanmaq üçün aşağıdakı hallarda istifadə oluna bilər:

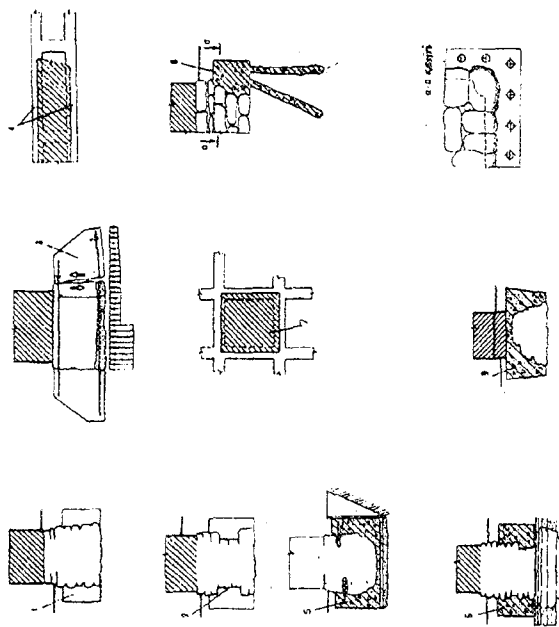
- ❖ binanın dağılmış tikilələrinin deformasiya bloklarının sərbəst yerdəyişməsinin qarşısını alan profilaktik kəmərlər kimi;
- ❖ zəif, destruktiv bünövrələr və arxeoloji hörgülərdə müdafiə «köynəkləri», «yeşikləri» və s. kimi;

Qurşaqların konstruksiyalarının və təyinatının müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar ümumi bir xüsusiyyətə malikdir: bünövrənin altı ilə əsas arasında mövcud olan əlaqəni pozmuşlar (1, s.167 -169).

Bünövrələrin svaylar və qarışıq üsullarla möhkəmləndirilməsi. Bünövrə və divarların hörgüsünün və eyni zamanda əsasın qrunutunun möhkəmləndirilməsinin üsullarından biri onların kökşəkilli və ya qazma inyeksiya svaylar vasitəsilə armaturlanmasıdır. 40 il bundan əvvəl italyan «Fondedille» firması tərəfindən həyata keçirilmiş bu üsul keçmiş sovet məkanında və Avropada memarlıq abidələrinin və müasir binaların deformasiyası, çökməsi, yüklərin artması zamanı geniş istifadə edilir. Kökşəkilli svaylar vasitəsilə eyni zamanda dayaq divarları, sahillər, sürüşmələr və dərin qazmaların divarları möhkəmləndirilir.

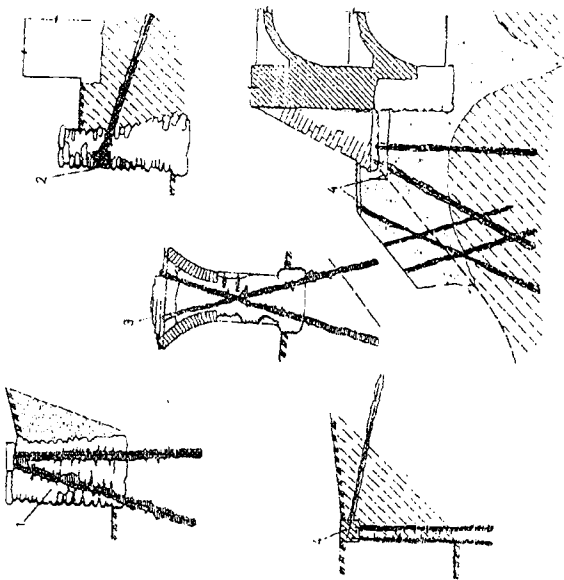
Möhkəmləndirilən qurğunun ölçülərindən, yüklərin və deformasiyaların növündən asılı olaraq qazma inyeksiya svayları sərt sıxılmış, sıxıl-

Qazma inyeksiya payalar vasitəsilə bünövrə və əsasların bərkidilməsi:

1-2- dayaq divarının bərkidilməsi, 3- böyük ölçülü sütunların bərkidilməsi, 4 - pylon, bünövrə hörgüsünün və əsasın kompleks bərkidilməsi

Bünövrələrin dəmir - beton qurşaqlar vasitəsilə möhkəmləndirilməsi:

1-4 - iki yanlı dəmir-beton qurşaq, 1 - hörgünün nahamirligi nəticəsində qurşağın bərkidilməsi, 2 - bünövrə ilə bağlantı, 3 - geniş kömərlə bağlantı, 4 - eninə diafraqmalı qurşağın planı, 5 - bünövrənin alt və yan hissəsində bərkitmə, 6 - qurultu suları yüksək olduğu halda bərkitmə, 7 - sütun altında çarpaz lentvari qurşaq vasitəsilə bərkitmə, 8 - rostverk şəkilli qurşaq, 9 - bünövrəni iki yandan və yuxarıdan əhatə edən bərkitmə

miş - əyilmiş və dartılmış millər kimi tətbiq edilə bilər. Svayların mümkün olan variantları şəkildə göstərilmişdir (cədv. 29, 30).

Qazma inyeksiya svayların tətbiqi aşağıdakı hallarda qeyri-rasional ola bilər: qaya parçalı bünövrələrin möhkəmləndirilməsi zamanı. Bu halda qazmanın aparılması çətinləşir. Yeridilən məhlul ilə sərt xassəli qaya parçalı bünövrənin fiziki-mexaniki xassələrinin qeyri-uyğunluğu nəticəsində svayların bünövrə daxilinə işləməsi çətinləşir.

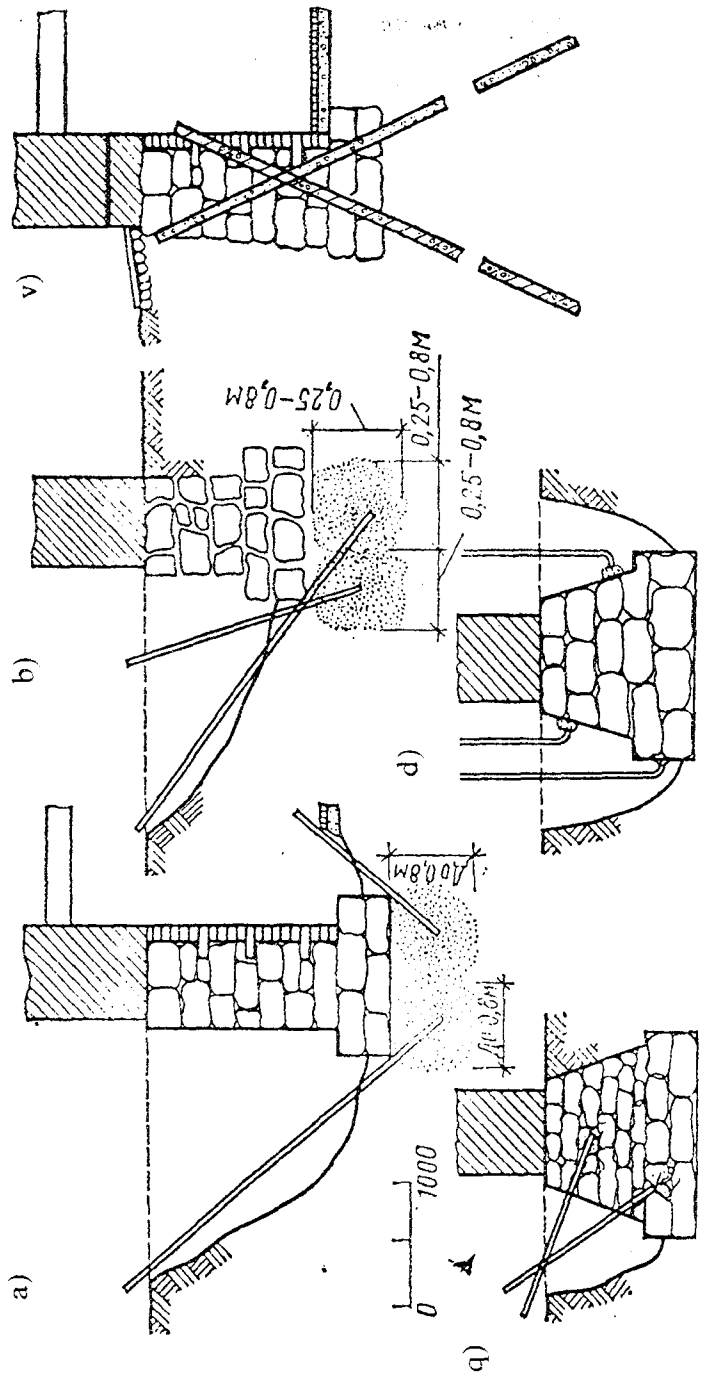
❖ qazmanın dinamikasına cavab verməyən, zəif inşa materialına malik arxeoloji dağıntıların və digər konstruksiyaların möhkəmləndirilməsi zamanı.

❖ ərazinin qeyri- qənaətbəxş geoloji quruluşunun mövcud olduğu və çox dərin qazıntı aparılması lazım gəldiyi zaman (1, s.169 -170).

Sütunlar, divarlar və aralıq divarların möhkəmləndirilməsi. Artıq yükləmə zamanı möhkəmləndirmə. Hörgünün mexaniki zədələnməsi, açırımların genişləndirilməsi, aralıq örtüklərin ləğv edilməsi, hədsiz yükləmə, çatların və digər deformasiyaların mövcudluğu zamanı daş sütun və divarların möhkəmləndirilməsinə ehtiyac yaranır. Özlüyündə bunların hər biri hörgünün işçi kəsiminin hədsiz yüklənməsinə - ya mərkəzdənkənar sıxılmasına, ya da onun yükötürmə qabiliyyətinin çox azalmasına səbəb olur. Bu səbəbdən divar və sütunların möhkəmləndirilməsinin əsas növləri sıxılmış hörgünün yerli dayanıqlığını təmin etməkdən ibarətdir (cədv. 31, 32).

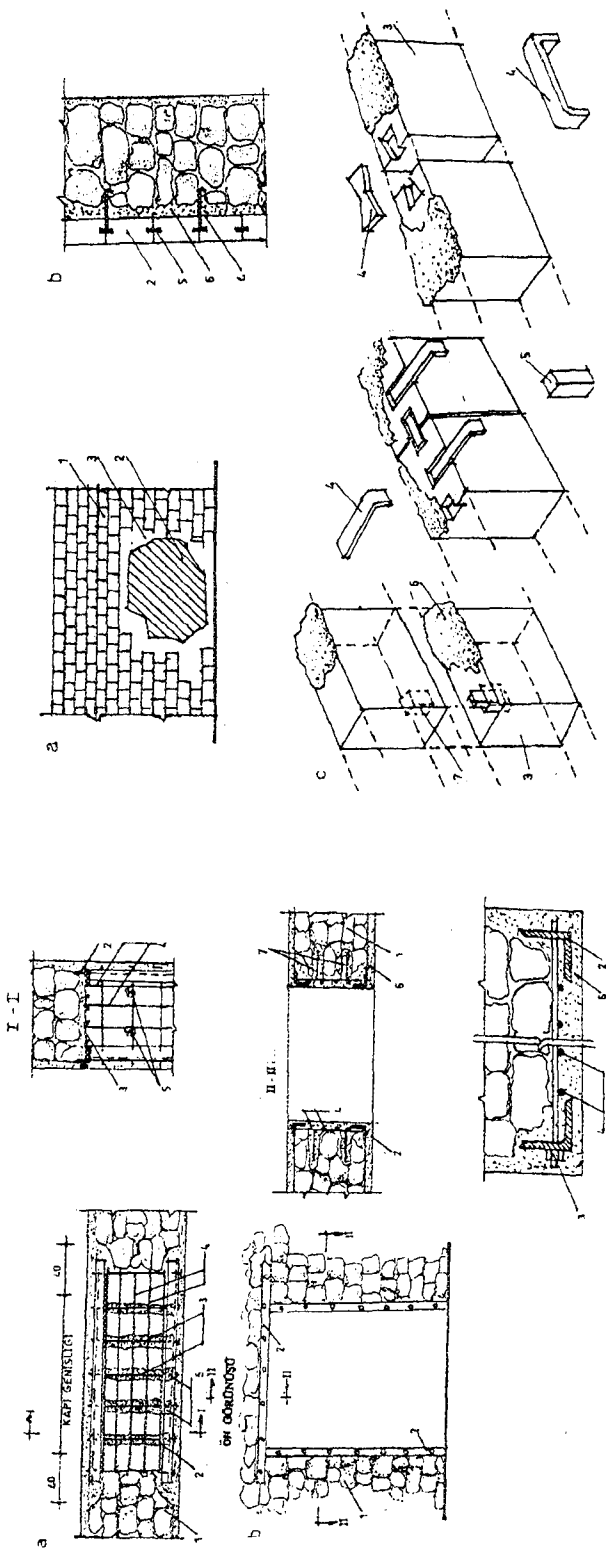
Hörgünün horizontal dağılmasının qarşısını alan ənənəvi möhkəmləndirmə üsulu xarici «korset» və ya qurşağın qurulmasıdır. Sütun və dar aralıq divarların qurşaqları öz aralarında horizontal lentvari əlaqələrlə birləşən bir neçə künc profillərin sistemindən ibarətdir. Bu əlaqələrin adımı dayaqqların çevikliyindən və sıxılma təzyiqinin ölçüsündən asılıdır. Metal korsetlər adətən divarlarda açılan novlarda və ya qalın suvaq qatının altında gizlədilir. Bu üsulun tətbiqi çox vaxt mürəkkəb profilə malik olan özündə yapma elementlər və dekor daşıyan sütun və pylonların bərkidilməsində çətinlik yaradır (cədv. 33).

Hərdən köhnə hörgü fraqmentar və ya konstruksiyaya yeridilmiş daşıyıcı metal və ya dəmir-beton elementi özündə gizlədən üzlük qatı şəklində qorunur. Köhnə və ya izafi yüklənmiş hörgüyə müasir daşıyıcı karkasın yeridilməsi divarda dərin novun açılması, yükü azaltma elementinin

Əsas və bünövrələrin möhkəmləndirmə üsulları:

a) divarın 2 tərəfinin inyeksiya vasitəsilə əsasların möhkəmləndirilməsi; b) divarın 1 tərəfinin inyeksiya vasitəsilə əsasların möhkəmləndirilməsi; v) hörgünün həddən artıq zəifləməsi zamanı beton inyeksiya vasitəsilə bünövrənin möhkəmləndirilməsi; q) hörgünün kiçik həddə zəifləməsi zamanı tikişlərin inyeksiyanması; d) qazma inyeksiya svayların quraşdırılması

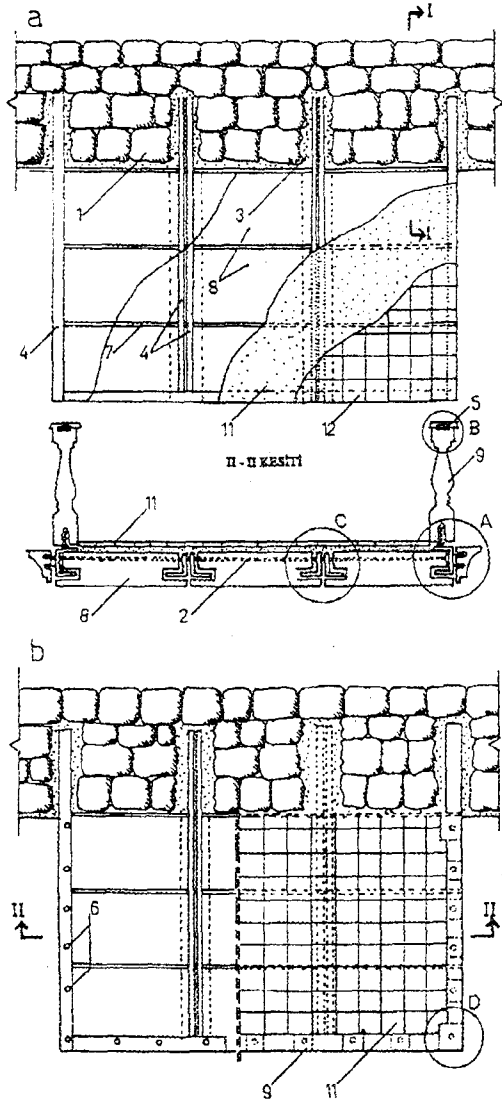

Mövcud divarda qapı açılması:

1 - mövcud divar. 2 - «L» - profilli metal element, 3 - başlıqlı şayba, 4 - armatur, 5 - məhlul, 6 - suvaq, 7 - anker

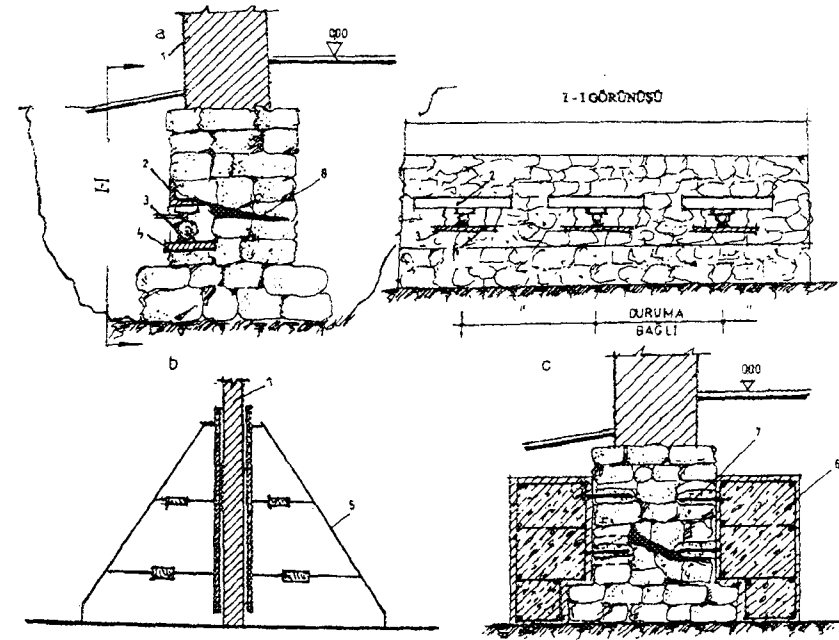
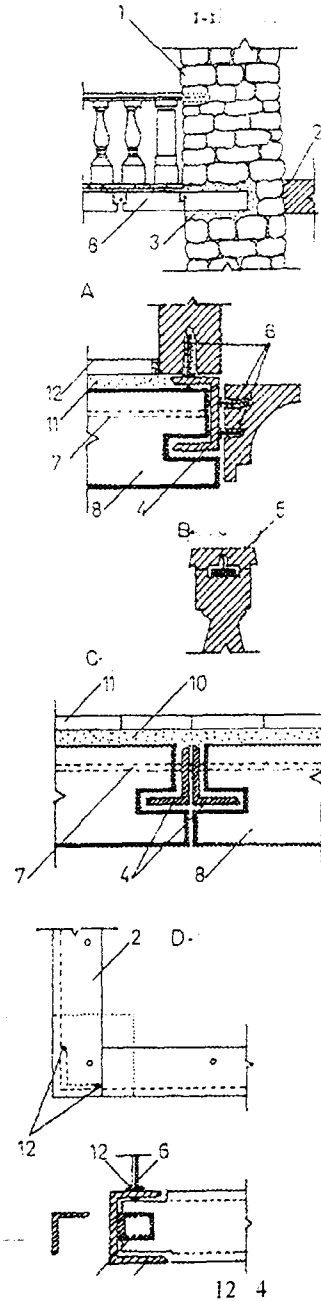
Divardan düşən üzlük daşlarının yenilənməsi:

a- görünüşü, b - üzlük daşlarının mövcud divara bağlanması, c - daşların bağlanma növləri; 1 - divar, 2 - düşən üzlük daşlarının yeri, 3 - yeni üzlük daşları, 4,5 - bağlayıcılar, 6 - məhlul, 7- oyuq

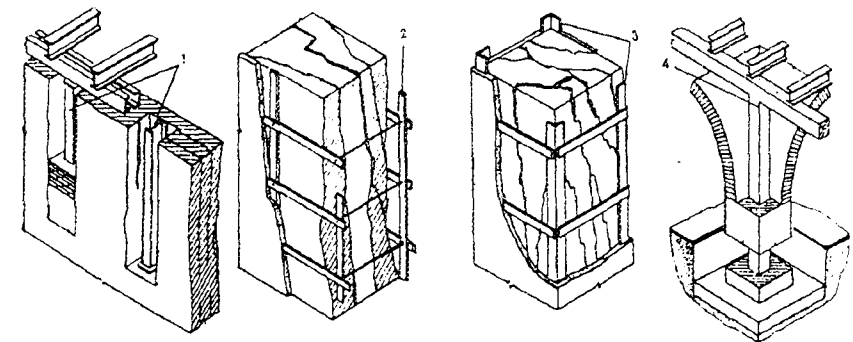

Dağılmış daş balkonun yenilənməsi:

a - dəmir məhəccərli, b - daş məhəccərli; 1 - divar, 2 - döşəmə, 3 - beton, 4 - metal profil, 5 - metal kəmər, 6 - metal bağlayıcı element, 7 - armatur, 8 - daş tava, 9 - daş balkon məhəccəri, 10 - məhlul, 11 - mozaik döşəmə, 12 - qaynaq

Əyilmiş divarın dikəldilməsi

Əlavə yüklər zamanı daş konstruksiyaların möhkəmləndirilməsi:

1 - metal karkasın köhnə hörgüyə yerləşdirilməsi, 2 - çarpaz metal lentlərlə sütunun bərkidilməsi, 3 - künc profil elementlərlə qurşaqlanma, 4 - tarixi konstruksiyaların müasir karkas vasitəsilə bərkidilməsi

qoyulması, müvəqqəti bərkitmə və s. ilə müşayiət olunan çox mürəkkəb məsələdir. Bundan əlavə, yeni konstruksiyaya yüklərin tam ötürülməsi təmin olunmalıdır, çünki müxtəlif deformasiya moduluna malik müxtəlif tərkibli materialların birgə proporsional işini təmin etmək praktiki cəhətdən mümkün deyil (1, s.170).

Hörgünün struktur dağıntılar zamanı möhkəmləndirilməsi. Struktur dağıntılarına aiddir:

- ❖ hörgü elementlərini təşkil edən inşaat materialının destruksiyası;
- ❖ bütöv konstruksiyaların hörgü strukturunun monolitliyinin pozulması;

Struktur dağıntılarına həddən çox yüklənmiş və həmçinin yaş hörgü məruz qalır (damların və kommunikasiyaların axması, qruntdan nəmliyin sorulması, metal elementlərin korroziyaya uğraması, temperatur – nəmlik rejiminin dəyişməsi).

Artıq yükləmələr zamanı struktur dağılmaların əlaməti: *X – şəkili çatlar* sisteminin yaranması, sıxılmış kəsimlərin zəifləməsi, bəzən vertikal çatların yaranması, səthlərin laylanması və ya dalğavari şəkil almasıdır. İslanıda şaxtadan və duzlaşmadan əmələ gələn dağıntılar özünü tikişlərdən məhlulun yumşalaraq tökülməsi, bütöv hörgü qatlarının laylanması və tökülməsi, yumşaq və səpilən bir tərkibin yaranması ilə bürüzə verir.

Sadalanın dağılma növləri möhkəmləndirmənin texnoloji və ya qarışıq üsullarının yaranmasını, məsələn, hörgünün armaturlanmasını və inyeksiyanmasını tələb edir. Laylanan kərpic hörgü laylanma müstəvisində deşilmiş dəliklərə anker–mil sisteminin qoyulması ilə möhkəmləndirilə bilər. Birinci mərhələdə həmin millər laylanmanın qarşısını alan qəza əleyhinə elementlər kimi işləyir. İkinci mərhələdə laylar arasındakı boşluqların inyeksiyanması zamanı anker–millər məhlulda nasos vasitəsilə yaranan və xarici qatın dağılmasına səbəb ola biləcək izafi təzyiqli qəbul edir. Məhlulun bərkiməsi və layların yapışmasından sonra millər armatur elementi kimi xidmət edir.

Anker bərkitmələri və digər qarışıq üsullar yüksək istehsal mədəniyyəti tələb edir. Armaturlanma üçün paslanmayan metalın tətbiqi tövsiyyə olunur, korroziya əleyhinə örtüyün olmasına baxmayaraq, qara metaldan istifadəni minimuma endirmək lazımdır. Yaş hörgüdə olan me-

tal elementin korroziyası onun dağılmasına və laylanmasına, mil və ya ankerin yerindən qopmasına, hörgü bloklarının yerini dəyişməsinə və dağılmasına gətirə bilər. Təcrübə göstərir ki, keyfiyyətsiz iş istehsalı zamanı xüsusi məsuliyyət tələb edən konstruksiyaların anker birləşməsi və ya armaturlanması möhkəmləndirmə kompleksinin yeganə və əsas hissəsi kimi deyil, yalnız bir hissəsi kimi baxıla bilər.

Çatlar vasitəsilə iri, xırda və çınqıl fraksiyası halına salınmış daş, kərpic və qarışıq hörgünün müasir və çox səmərəli möhkəmləndirmə üsulu xüsusi seçilmiş məhlul tərkibləri vasitəsilə inyeksiyanmasıdır. İnyeksiya vasitəsilə möhkəmlətmənin effektivliyi hörgünün strukturundan, onun laylanma dərəcəsindən, materialın nəmliyi və kimyəvi tərkibindən və digər amillərdən asılıdır. Nisbətən quru, laylanmış kərpic, ağ daş, tuf hörgü səthlərində çatların eni 1mm-dən az olduğu hallarda yaxşı nəticələr əldə edilir. Qranit, bazalt və digər kiçik məsaməli materiallardan yonulmuş hörgülər inyeksiyalar vasitəsilə pis möhkəmlənir, çünki çatları dolduran məhlul yumşaq qalaraq bərkimir, çatlar nəticəsində blok və daşlarda əmələ gəlmiş tikişləri birləşdirmir. Ümumiyyətlə, bərkimiş inyeksiya materialı öz fiziki–texniki xassələrinə görə hörgü materialına yaxın olmalıdır. Məhlulun komponentlərinə aşağıdakı materiallar daxil ola bilər: xəmirşəkili əhəng, sement, kvarts tozu, ağ daş unu. Məhlulun sıxılması üçün 6–8 atm təzyiqli yaradan əl və ya mexaniki nasoslardan istifadə edilir.

Tempera və yağlı boya rəsmləri olan divar və tağbəndlərin hörgülərinin möhkəmləndirilməsi üçün inyeksiya arzuolunmazdır, tərkibində duzlar olan məhluldan suyu özünə çəkən boya dağılmağa məruz qalır (1, s.174 -175).

Çevik və əyilmiş dayaq və divarların möhkəmləndirilməsi. Açıq, məntiqə görə işçi sxemini tamamlayan möhkəmləndirmə elementlərini tələb edən, zahirən qeyri dayanıqlı konstruksiyalara – əyilmiş qala və dayaq divarları, eyni zamanda dağılmış və ya sökülmüş örtüklərə malik binaların qoruyucu divarları və sütunları aiddir. Əgər bu örtüklərin bərpası çətinlik törədirsə və ya metodiki baxımdan özünü doğrultmursa, onda divar və sütunların hədsiz sərbəst uzunluğu elementləri fəza bloklarında birləşdirən dartıq və dayaq əlaqələrinin qurulmasıyla azaldıla bilər.

Ayrıca dayanan və əyilməyə məruz qala bilən divarlar, yaxınlığında sərt modulların olmadığı halda (pilləkən qəfəsləri, divarların künc birləşmələri və s.) açıq formalı çəp dayaq, qəfəse şəkilli diafraqmalar, kontrforslar vasitəsilə möhkəmləndirilə bilər.

Kontrforslar bərpada geniş tətbiq edilən möhkəmləndirmə vasitələrindəndir. Memarlıq tələblərindən və yüklərin xarakterindən asılı olaraq onlar ya ənənəvi inşaat materialları olan kərpic və daşdan və ya dəmir-betondan hazırlanır. Kontrforsun işləmə effektivliyi onun əsasının dayanıqlığından asılıdır. Təcrübə göstərir ki, deformasiyadan əvvəl və sonra inşa olunmuş tarixi kontrforslar, möhkəmləndirilən obyektə ayrılıqda mövcud olaraq, öz funksiyalarını yerinə yetirmirlər. Dayaq divarlarının möhkəmləndirilməsində əks kontrforsların, eyni zamanda qazma inyeksiya svaylarla birgə paylaşdırıcı tutaqlar və hörgünün inyeksiyasının tətbiqi də mümkündür (1, s.175 -176).

Divar, sütun və pylonların dikəldilməsi. Əgər divar, pilon, qüllə və s. əyilməsi çox gözə çarpırsa və onların xarici konstruksiyalarla bərkidilməsi estetik baxımdan mümkün deyilsə, onların qaldırılmasına (çevrilməsinə) zərurət yaranır. Ayrıca dayanan bütöv qurğuların və ya kütləsi 10 –15 tondan çox olmayan kompakt şəkilli sərt həcmərin – obelisk, pilon, hündür olmayan dekorativ qüllələrin, konsol ara divarların dikəldilməsi daha asandır. Bu halda dikəltmə kiçik əmək qüvvəsi sərf etməklə yüngül vintvari və hidravlik domkratlar vasitəsilə aparıla bilər. Əgər bütün qurğu deyil, yalnız onun bir hissəsi və ya yarusu dikəldilirsə, domkratın gücü təkcə bu hissənin qaldırılmasına deyil, binanın parçalanmasına, yəni məhlulun ilişmə qüvvəsinin qırılmasına da sərf olunur. Buna görə fərz olunan dağılma yerindəki hörgünün qazılması və tikişin təmizlənməsi lazımdır (cə. 33, 34).

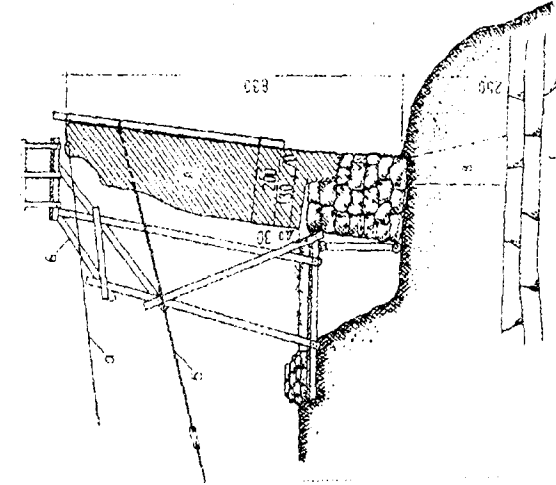
Ağırliq mərkəzləri yüksəkdə yerləşən nisbətən hündür minarə, zəng qüllələri və adi qala qüllələrinin dikəldilməsi mərhələli dayanıqlıq hesablamalarını, qaldırıcı və saxlayıcı qurğuların qarşılıqlı sistemini tələb edən mürəkkəb məsələdir.

Böyük uzunluğa malik dalğavari şəkil alaraq əyilmiş divarların (məsələn, qala divarlarının) və ya deformasiyalı bina fraqmentlərinin dikəldilməsi zamanı xüsusi çətinlik yaranır. Yuxarı qaldırma və aşağı salma

Cədvəl 34.

C

V

A

Qala divarının dikəldilməsi: A – qala divarının əvvəlki vəziyyəti; V – qala divarının dikəldilmə sxemi; C – qala divarının sonrakı görünüşü.

prinsipləri eyni olaraq qalır, lakin konstruksiyanın bloklara bölünməsinə - vertikal mişarlanmaya və divarda horizontal novların açılmasına zərurət yaranır. Böyük qalınlığa malik qala divarlarının dirəkləri arasındakı hörgünün və yarıbutdan olan divarların dikəldilməsi ikitərəfli və birbaşa bərkitməni tələb edir, çünki bu halda hörgünün laylanaraq parçalanması və qabarması müşahidə oluna bilər. Az qalınlıqlı qala divarlarının dirəkləri arasındakı hörgü isə bəzi hallarda bloklara kəsilib - bölünmədən belə domkratin differensiyalaşmış gücü hesabına paylayıcı traversin köməyi ilə qaldırıla bilər (1, s.176-177).

Aşırma qüvvə sistemlərinin elementlərinin möhkəmləndirilməsi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tağ və tağbəndlərin deformasiyasının istənilən forması binanın və ya «abidə – mühit» sisteminin çoxgedişli ümumi deformasiya prosesinin tamamlayıcı və ya ara mərhələsidir. Bu səbəbdən, dayaq konstruksiyalarının tam kompleks möhkəmləndirilməsi təkcə tağ və tağbəndlərin deyil, eyni zamanda bu tağları saxlayan və ya onların aşırma yükünü qəbul edən divar, sütun, əlaqələr və digər konstruksiyaların da bərkidilməsini özündə cəmləşdirir.

Tağbəndlərin dayaq konturunun möhkəmləndirilməsi. Dayaq konstruksiyalarının horizontal yerdəyişməsi tağ elementlərinin yükdaşıma qabiliyyətini azaldan çox təhlükəli bir haldır. Bu səbəbdən, tağ və tağbəndlərin dayaqlarının öz oxundan qaçmaması vacib məsələlərdəndir.

İtirilmiş və ya zədələnmiş karkas əlaqələrinin funksiyalarının bərpası geniş yayılmış üsullardan biridir. Divarlarda qədim ağac əlaqələrin olduğu təmizlənmiş kanallara qapalı konturun yaranması üçün ucları künclərdə bağlanmış metal armatur millər qoyulur. Daha böyük aşırma qüvvəsi olan zonalarda divar karkası hava əlaqələrinin elementlərlə birləşdirilir, bu onun deformasiyasını azaldır, hava əlaqəsinin saxlanma zonasını artırır. Kanallar betonlanır. Kanalların yaxşı armaturlandığı və normal en kəsiyinə malik olduğu hallarda bu divar əlaqələri dartılma və əyilmə momentlərini qəbul edən dəmir-beton kəmərlər kimi işləyə bilər. Qədim əlaqələrin kanallarının olmadığı və digər hallarda tağbəndlərin dabanı və ya bir qədər yuxarı səviyyədə dayaq konturunu yığan xarici kəmərin (bandajın) yaranmasına ehtiyac duyulur.

Divar və sütunların qeyri-bərabər çökməsi, yerdəyişməsi və ya fırlanması ilə əlaqədar olan deformasiyaların qarşısını almaq üçün, bir qayda olaraq, böyük sıxılma və əyilmə qüvvələrini qəbul etməyə qadir olan sərt bərkitmə konstruksiyaları tətbiq edilir. Bəzi hallarda bu konstruksiyalar yalnız dartılmaya işləyən çevik əlaqələrlə bərabər tətbiq edilir.

Tağlı-dayaqların və ümumiyyətlə açıq tağ konstruksiyalarının bərkitmələrdə tətbiqinə onların memarlıq «aktivliyi» mane ola bilər. Adi və müasir konstruksiyalara malik kontrforsların tətbiqi daha neytral görünür (1, s.178 -180).

Dayaqların yerdəyişməsi və artıq yüklənmə nəticəsində deformasiya almış tağbəndlərin möhkəmləndirilməsi. Tağbəndlərin yuyulub – itməsi, sallanması, dalğavari deformasiyası və s. sonra onların yükötürmə qabiliyyətinin bərpası çox mürəkkəb və çətin həll oluna bilən bir məsələdir. Bu zaman tağbəndlərin həndəsi ölçülərinin qarşısı alınmaz dəyişilməsi baş verir. Aşağıdan açılmış tikişlərin pazlanması, aşağı səthin uzunluğu bir qədər artdığı və tağbənd bir qədər qalxdığı üçün, bu, sıxılmış zonanın hündürlüyünün artmasına gətirir. İki səthi eyni vaxtda pazlamaq lazımdır. Aydın məsələdir ki, tikiş və çatların pazlanması tağbəndin yalnız müsbət ayrılığı zamanı əhəmiyyət kəsb edir, əks halda sallanmış hissələrin pazlanması onların daha çox sallanmasına səbəb ola bilər.

Tağbəndin həndəsi ölçülərinin dəyişdirən effektiv, amma çox nadir üsullardan biri siyirmə qəlib - zont vasitəsilə aşağıdan hesabi işçi vəziyyətinə qədər sıxılmasıdır. Aşağıdan olan kifayət qədər bərabər təzyiqli nəticədə hörgü elementləri aralanaraq qəlib vasitəsilə saxlanan müvəqqəti olaraq hörgünün tamamilə sıxılmamış sahələrini yaradır. Sonra açılmış tikişlərin və çatların məhlul vasitəsilə bərabər doldurulması aparılır. Qəlib yığışdırılır. Göstərilən üsul plastik hörgü (zəif məhlul, boş tikişlər) və tağbəndə hər hansı bir yükün təsir etməməsi zamanı mümkündür (cə. 27).

Bəzi hallarda bərkidilən tağbəndin sıxılmış zonasının hündürlüyünün artmasına onun mövcud həndəsi ölçülərini dəyişmədən də nail olunur. Bu, tağbəndin deformasiyalı sahəsinin və tağbəndin üstündən salınmış - onu əvəz edən, betonlanmış tağbənd elementinin birgə işləməsi zamanı yaranır. Qatların birgə işləməsi radial millərin və qatlar arasındakı mövcud tikişlərin məhlul inyeksiyası ilə doldurulması ilə təmin edilir. Mille-

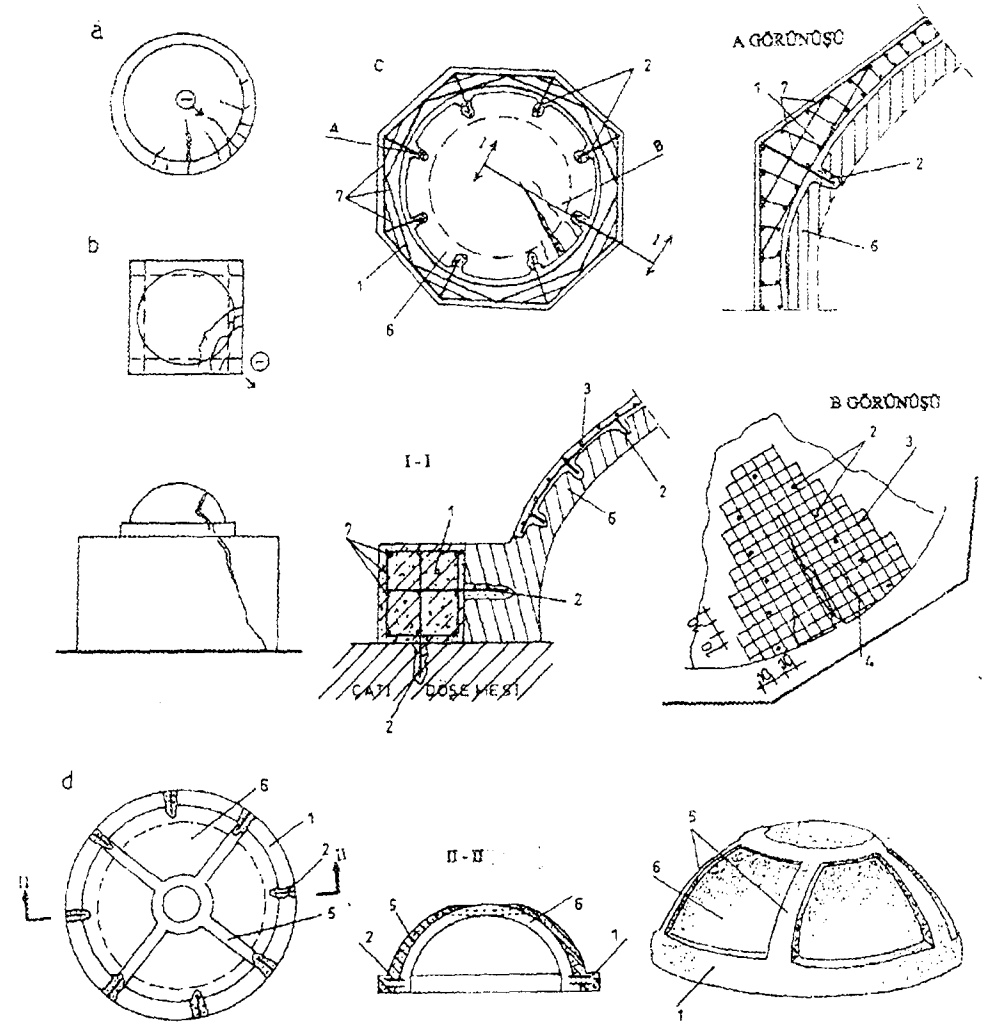
rin diametri və addımı əsas kəsimdə hərəkət qüvvəsinin həcmindən asılıdır (1, s.180 -181).

Deformasiyalı tağbəndlərin yüngülləşdirilməsi. Qeyri-səmərəli hesabı yüklənmə hörgüdə yolverilməz gərginlik yaratdığı və ya dayaq konturunun sərtləşdirilməsi hesabına artmış aşırma qüvvəsini ləğv etmək mümkün olmadığı hallarda tağbəndlərin qismən və ya tam yüngülləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

Bərpa olunan yığılmış tağbənd, günbəz və çadır şəkilli örtmələrdə yaranan aşırma qüvvələrindən zəif dayaq konturunun yüngülləşdirilməsinin effektiv üsulu – onların yaruslarla armaturlanmasıdır. Tağbəndlərin orta hundürlüyünün 1/3-i səviyyəsində hörgünün keyfiyyətli armaturlanması formanın qeyri-səmərəliliyini əhəmiyyətli şəkildə əvəz edə, kəsimlərdə əyilmə momentlərinin və gərginliklərin qiymətini azalda bilər.

Bəzi hallarda bərpa olunan dayaq konstruksiyalarının dayaqsız və ya «kiçik dayaqlı» imitasiyası ilə əvəz etmək metodiki və məntiqi cəhətdən özünü doğruldur. Kiçik mailliyə malik mərtəbəarası tağbəndlərin beton imitasiyası horizontal üst səthli və müstəvi tava armaturlanma şəklində yerinə yetirilə bilər. Beton tağbəndlərin hazırlanması zamanı köhnə hörgü ilə əlaqəni artırmaq məqsədilə betonun tərkibinə çınqıl əvəzinə kərpic qırması və əhəng - sement məhlulu əlavə etmək olar. Beton imitasiyaların qurulması və ya kərpic tağbənd və günbəzlərə beton fraqmentlərin və yamaqların salınması zamanı yerləşmələrin akustikası kəskin şəkildə dəyişir. Bu səbəbdən onların konstruksiyalarında membran effektini azaldan səs boşluqlarını yerləşdirmək, üst səthlərinə isə keramzit və ya başqa səsudan material səpmək lazımdır (1, s.181-183, cədv. 35).

Tağbəndlərin struktur dəyişikliklər zamanı möhkəmləndirilməsi. Hörgüdə şaxtadan və duzlaşmadan əmələ gəlmiş struktur dəyişikliklərini möhkəmləndirmək xüsusi çətinlik yaradır. Tağbəndlərin çoxsaylı tədqiqatları laylar üzrə dağılmanın çox tipik növünü aşkar etmişdir. Bu vaxt müəmmadi olaraq donmaya məruz qalan tağbəndlərin yaş hörgüsü qalınlığı 3-6 sm olan 1,5-3 m aşırımlı çox cüzi dayanıqlığa malik olan müstəqil tağbənd törəmələ parçalanır. Bu tağbəndlərin alt səthinə olan hər hansı bir təzyiq tağbəndin ümumi qalınlığının dartılmış və ya sıxılmış zonasından laylanmış tağbənd qatlarının qopub – düşməsinə səbəb ola bilər.

Günbəzli konstruksiyasının möhkəmləndirilməsi:

a- günbəzin oturacağı, b – künc divarlarında olan çatlar, c – günbəzin oturacağının dəmir-betonla möhkəmləndirilməsi, d – qabırğa və çənbərlə korsetə alınma; 1 - səkkizli və dairəşəkilli dəmir-beton qəfəsə, 2 - qəfəsəni mövcud günbəzə bağlayan armaturlar, 3 - armatur qəfəsə, 4 - inyeksiyalarla bərkidilən çatlar, 5 - dəmir-beton qabırğa, 6 - mövcud günbəz konstruksiyası, 7 - yardımçı metal elementlər

Möhkəmləndirmə zamanı tağbəndin müvəqqəti bərkidilmiş alt hissəsini sallanan bəzi hissələrdən təmizlədikdən sonra alt hissələrdəki kərpiclərin aralanması və üstündən qalın suvaq qatı çəkilən metal torun bərkidilməsi üçün tikişlərə uzunluğu 10–15 sm olan metal millər vurulur. Millərin vurulma addımı yerində müəyyənləşdirilir. Sonra tərkibində əhəng, sement, qum olan xüsusi məhlul lay-lay hörgüyə çəkilir. Sadalanan tədbirlər dəşiklərin açılması üçün elektrik drelinin təzyiqini qəbul etməyə qadir sahələrin əldə edilməsinə imkan verir. Bu dəşiklərin bəziləri ankerlərin qoyulması, digərləri isə məhlul inyeksiyasının yeridilməsi üçün istifadə olunur (1, s.183).

ƏDƏBİYYAT

1. С.С.Подъяпольский, Г.Б.Бессонов и др. Реставрация памятников архитектуры. М., 1988.
2. Ruskin. J. The seven Lamps of Architecture. – N. – J., 1961. – p. 184.
3. Leon. La vie des monuments français. Paris, 1954—584 p.
4. Михайловский Е. В. Реставрация памятников архитектуры: Развитие теоретических концепций.— М., 1971. —190 с.
5. Снегирев В.Л. Знаменитый зодчий Василий Баженов.—М., 1950. – с.79.
6. Покрышкин П.П. Краткие советы по вопросам ремонта памятников старины и искусства.— Псков, 1916.—34 с.
7. Грабарь И.Э. Лекции по реставрации, читанные на первом курсе отделения изобразительных искусств I МГУ в 1927году. // Грабарь И. Э. О древнерусском искусстве. М., 1966.— С. 291 -356.
8. Грабарь И.Э. Реставрация в Советской России. //Грабарь И.Э. О русской архитектуре. — М., 1969.—С. 372—386.
9. Засыпкин Б.Н. Архитектурные памятники Средней Азии: Проблемы исследования и реставрации. // Вопросы реставрации: Сборник Центральных государственных реставрационных мастерских. - М., 1928. - Вып. II, с.207-284.
10. Peroqalli C. Monumenti e metodi di valorizzazione. - Milano, 1954. -152 p.
11. Borsiewicz W. Konserwacja zabytkow budownictwa mirowanego. Warszawa. 1971.—228 r.
12. Barbacci A. Il restauro dei monumenti in Italia. - Roma, 1956, 427 p.
13. Консервация и реставрация памятников и исторических зданий. -- М., 1978.— 320 с.
14. Zahidə Məmmədova. Memarlıq abidələrinin bərpasının əsasları. Bakı, 2004, 200 s.
15. Ш.С.Фагуллаев – Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX – начала XX века. Ленинград, 1986.

16. Ш. С. Фатуллаев – Фигаров. Архитектурная энциклопедия города Баку. Баку – Анкара, 1998.
17. А.В. Саламзаде, Э.В.Авалов, Р.Д.Салаева. – Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана. Баку, 1979.
18. Ə.А.Нəсəнов. Azərbaycanın tarixi şəhərlərində memarlıq ənənələrinin yaranması və inkişafı. Memarlıq namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2005.
19. Кантакьюзино Ш., Брандт С. Реставрация зданий. - М. 1984.—246 с.
20. Методика реставрации памятников архитектуры: Пособие для архитекторов – реставраторов.— М., 1961,—216 с.
21. Методика проведения архитектурно-реставрационных работ. Методическое пособие для студентов архитектурного факультета. Баку, 2003.
22. Вопросы реставрации памятников зодчества Азербайджана. Издательство АН Азерб. ССР, Баку, 1960.
23. Ə. V. Salamzadə, K. M. Məmmədzadə. Şəkinin memarlıq abidələri. Bakı, 1987.
24. М. Усейнов, Л. Бретаницкий, А. Саламзаде. История архитектуры Азербайджана. Москва, 1963.
25. K. M. Məmmədzadə. Azərbaycanında inşaat sənəti. Bakı, 1978.
26. Ш.С.Фатуллаев – Фигаров. Зодчество Апшерона. - Баку, 2003.
27. Д.А.Ахундов. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Б., 1986.
28. Сəфər Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, 1991.
29. Г.Г.Мамедова. Культовое зодчество Кавказской Албании. Баку, 1997.
30. В.И.Керимов. Оборонительные сооружения Азербайджана. Баку, 1998.
31. Kiş. Qafqaz Albaniyasının – Azərbaycanın görkəmli memarlıq abidəsi. Bakı, 2002, 104 s.
32. Azərbaycan – Norveç - Nic birgə layihəsinin hesabatı.
33. «Bakı şəhərində İçərişəhər Tarixi – Memarlıq Qoruğunun mühafizəsi və bərpası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında». Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003 – cü il tarixli sərəncamı.
34. Y.Ç. Ağamalıyeva. «Azərbaycan şəhərlərində tarixi abidələrin qorunma problemləri (Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Ordubad, və Şuşa şəhərlərinin təmsalında). Memarlıq namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2005.
35. Современная архитектура. - 1971. - № 6 с. 69.
36. Balanos N. Les monuments de L'Acropole: Relevement et conservation. Paris, 1936. —120r.
37. Zeynep Ahunbay. Tarihi çevre koruma ve restorasyon. İstanbul, 2004. - 183 s.
38. Венецианская хартия. <http://www.cathedral.ru/cathedra/codes/char>.
39. Mədəni irsin qorunmasına dair normativ hüquqi aktlar toplusu. Bakı, 2001.
40. Гендель Э.М. Инженерные работы при реставрации памятников архитектуры. М., 1980. —198 с.
41. Prof. Dr. Ramiz Abdülrahimov - Restorasyonda yapım teknikleri. – Trabzon, 1999.
42. Memarlıq abidələrinin bərpasında mühəndis problemləri. Memarlıq fakültəsinin magistrləri üçün metodik vəsait, Bakı, 2004. 35s.

MÜNDƏRİCAT

Fəsil 1. Bərpa prinsiplərinin formalaşması və Avropa təcrübəsi	3
1. Antik dövr abidələrinə olan marağın yaranması. XIX əsrin əvvəllərində onların bərpası.....	3
2. Orta əsr abidələrinə olan maraq və XIX əsrin «üslub bərpası» nəzəriyyəsi.....	10
3. «Arxeoloji bərpa» nəzəriyyəsi və XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bərpa nəzəriyyəsinin formalaşması.....	24
4. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bərpa işləri	28
Fəsil 2. Müasir bərpanın əsas prinsipləri və Azərbaycanda bərpa	34
5. Abidənin müasir istifadə üçün uyğunlaşdırılması.....	34
6. Memarlıq abidələrinin ərazisinin abadlaşdırma məsələləri.....	44
7. Azərbaycanda bərpa.....	49
Fəsil 3. Qanunvericilik aktları və memarlıq irsinin mühafizəsi üzrə beynəlxalq sənədlər	69
8. Memarlıq irsinin qorunması sahəsində fəaliyyəti tənzimləyən beynəlxalq sənədlər.....	69
9. Afina xartiyasının sənədləri.....	75
10. Venesiya xartiyasının sənədləri.....	80
11. Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında YUNESKO-nun konvensiyası (Paris, 16 noyabr 1972-ci il).....	84
12. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında (Azərbaycan Respublikasının 10 aprel 1998-ci il tarixli qanunu).....	94
Fəsil 4. Abidələrin diaqnostikası və onların bərpasında mühəndis məsələləri	106
13. Tarixi xülasə və mühəndis konservasiyası texnikasının müasir vəziyyəti.....	106
14. Daşıyıcı horizontal və vertikal elementlərin sxemi.....	113
15. Memarlıq abidələrinə təsir edən mənfi amillərin kompleksi.....	114
16. Mühəndisi-geoloji tədqiqatlar və memarlıq abidələrinin qorunmasında onların rolu.....	125
17. Memarlıq abidələrində deformasiyaların növləri.....	130
18. Deformasiyaların təyin edilməsi.....	134
19. Aşırın sistemlərinin deformasiyası.....	135
20. Abidənin deformasiya səbəblərinin diaqnostikası.....	140
21. Memarlıq abidələrinin xarici və daxili səthlərinin diaqnostikası.....	141
22. Dağılmaya məruz qalmış memarlıq abidələrinin mühəndis möhkəmləndirilməsinin metodları.....	148
Ədəbiyyat.....	169

З.Г.МАМЕДОВА

Научно–теоретические основы реставрации

Учебное пособие для студентов и магистров архитектурных вузов

Баку, 2007, - 173 с.

Дана характеристика основных этапов формирования современных взглядов на памятники архитектуры, изложены общие научно–теоретические принципы реставрации памятников архитектуры, а также вопросы приспособления их к современному использованию и благоустройства их территории. В пособии отражены проблемы реставрации памятников архитектурного наследия Азербайджана.

Рассмотрены основные вопросы диагностики и методы инженерного укрепления архитектурных памятников.

В учебное пособие включены документы в области сохранения архитектурного наследия международного и республиканского значения.

Настоящее учебное пособие предназначено для студентов и магистров архитектурных вузов, а также специалистов, занимающихся исследованием и реставрацией памятников архитектуры.

Zahida Mammadova

Scientifically – theoretical bases of restoration

The manual for students and masters of architectural high schools.

Baku, 2007, - 173 p.

The characteristic of the main formation stages of modern opinions on the architectural monuments, general scientific- theoretical principles of the monuments' restoration and adaptation for the modern usage as well as improvement of their territories are under the investigation in the given manual. The problems of restoration of Azerbaijan architectural heritage are reflected in the book.

The main questions of diagnostics and methods of engineering strengthening of the architectural monuments are considered.

The local and international documents and resolutions on the architectural monuments preservation are included in the manual.

The given manual is intended for the bachelors and masters of the architectural schools and universities, as well as for the specialists and researchers in the field of architectural monuments' preservation.

Kağız formatı 70x100 1/8

Çap vərəqi: 22,0.

Sifariş № 43. Tiraj 300.

«Memar Nəşriyyat – Poliqrafiya»

MMC

K.Balakişiyev 46^a, tel.: (050) 352 33 58